

ԴՎԻՆ

III

Գ.Գ.ՔՈՉԱՐՅԱՆ

ԴՎԻՆԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՉԱՆՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В АРМЕНИИ

№ 22

ДВИН
III

Г. Г. КОЧАРЯН

ДВИН В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1991

902.7
28-82

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

№ 22

Դ Վ Ի Ն

III

Գ. Գ. ԲՈՉԱՐՅԱՆ

ԴՎԻՆԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

2743

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1991

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ հեռագիրության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր
Գ. Ա. ՏԻՐԱՏՏԱՆ

Գիրքը հրատարակության են ներառվում գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների բեկնածուներ
Ա. Ա. ԲԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆԸ և Ֆ. Ի. ՏՆՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՎԸ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Անտիկ Դվինը ձևավորվում է այն ժամանակ, երբ հելլենիստական քա-
ղաքակրթության փուլը թևակոխած Հայաստանը առաջավորապես կան մյուս
երկրների հետ ընթանում էր ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով:
Դվինի անտիկ շրջանի մշակույթը իր մեջ յուրովի արտացոլել է Հայաստանի
տվյալ պատմաշրջանի ինքնատիպ գծերը, որոնց հետազոտությունը գալիս է
նպաստելու Հելլենիստական Հայաստանի պատմության ու մշակույթի ընդ-
հանուր ուսումնասիրությանը:

Դվինի բնակավայրի ուսումնասիրության այժմեականությունը պայմանա-
վորված է Հայաստանի անտիկ հնագիտության զարգացման հրատապ խնդիր-
ներով: Հին Հայաստանի հնագիտության առաջընթացի արդի փուլում, երբ
ուսումնասիրվում են այդ զարաշրջանի նշանավոր կենտրոնները՝ Արմավիրը,
Արտաշատը, Գառնին, Շիրակավանը, համեմատաբար «շարքային» բնակա-
վայրերի ուսումնասիրության պրոբլեմի լուծման և ստեղծված բացի լրացման
նպատակով ձեռնարկված՝ Կարճաղբյուրի, Մոխրարլուրի, Շամիրամի, Ավանի,
Դվինի պեղումները առանձնակի կարևորություն են ստանում: Սրանց շնորհիվ
բացահայտվում են այդ իսկ բնակավայրերի բնույթը, վերջիններիս դերը երկ-
րի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, թերևս նաև քաղաքական կյանքում,
հետևաբար և, մեծապես նպաստում են երկրի տվյալ զարաշրջանի կյանքի
պատկերը խոր և համակողմանիորեն հետազոտելուն:

* *
*

Այսօր, երբ Դվինի անտիկ զարաշրջանի բնակավայրը դարձել է հատուկ
ուսումնասիրության առարկա, գիտական նոր իմաստավորում են ստանում
գրավոր տարբեր աղբյուրներում Դվինի մասին եղած տեղեկությունները:

Դվինի մասին արժեքավոր վկայություններ են հաղորդում հայ միջնա-
դարյան գրավոր աղբյուրները, որոնց անդրադառնալով մասնագետներին
ոմանք շոշափում են նաև անտիկ զարաշրջանի Դվինի անընդունալու ուղադրվ
շատ հարցեր: Առաջին տեղեկությունները պատկանում են Փավստոս Բու-
զանդին և Մովսես Խորենացուն. «Իս հոտ հրաման թագաւորն զօրավարին իւ-
րոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց,

Քոչարյան Գ. Գ.
Դվինը անտիկ զարաշրջանում/Պատ. խմբ. Գ. Ա. Տիրացյան:
Հայաստանի ԳԱ հնագիտ. և ազգագր. ին-տ.—Եր.: ՀԳԱ հրատ.,
1991.—115 էջ, 14 թ. նկ. (Հնագիտ. պեղումները Հայաստանում
№ 22, Դվին III)

Աշխատությունը նվիրված է Դվինի անտիկ զարաշրջանի բնակավայրի նյու-
թական մշակույթի ուսումնասիրությանը: Ներկայացվում է բնակավայրի, դամ-
բարանադաշտի և շրջակա տարածքի հնագիտական ուսումնասիրությունը: Քննարկ-
վում են նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառները արտացոլող և տնտեսա-
կան կյանքին, արտադրական գործունեությանն առնչվող նյութերը, պատմական
աղբյուրները, սրանց հիման վրա տրվում մի շարք եզրահանգումներ: Հնագիտա-
կան նյութի նման ուսումնասիրությունը բացահայտում է ոչ միայն վերջինիս օր-
գանական կապը տվյալ զարաշրջանի հուշարձանների հետ, այլև նպաստում Հու-
յաստանի կուլտուր-պատմական առնչությունների բացահայտմանը առաջավոր-
ապիական, հատկապես՝ իրանական, մասաթի նաև հունա-հռոմեական աշխարհի
հետ:

Նախատեսված է պատմաբան-հնագետների և ընթերցող լայն շրջանների հա-
մար:

0504000000
Ք 38—89
703 (02) — 91

ԳՄԴ 63.4 (22)

ISBN 5—8080—0039—4

Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1991

և տրնկել զայն չկարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, միեւն ՚ի դաշուն Մեծամօրի ՚ի բլուր՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ Բաղաբէն մեծի Արտաշատու, զգեան խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղնիին»¹: «Նա (կոսրով Բ կոստակը—Գ. Բ.) և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանսն հովանաւորս շինեալ, որ քստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բար»²:

Պատմիչների այս վկայություններից ելնելով, Դվին անվան և նրա ստուգարանության հարցերով զբաղվել են մի շարք հայագետներ: Ըստ Սեն-Մարտենի, ժամանակակից պարսկերենում չկա Դվին բառը, սակայն չի բացառվում նման բառի գոյությունը հին պարսկերենում³: Ն. Աղոնցը Դվին անվան ստուգարանությունը փորձում է բխեցնել Փոքր Հայքի Դաբանա, իսկ Կ. Աֆանդարյանը՝ դեռևս էնեոլիթյան շրջանում բլրի վրա ապրող ցեղի կամ տոհմի անուններից⁴: Գ. Բ. Զահուկյանը, նկատի առնելով Ն. Բյուզան-դացու մատնանիշ արված կելտական զուգահեռները, հնգելրոպական լեզուների նորագույն ստուգարանական բառարանների համեմատական տվյալների բազմակողմանի հաշվառման հիման վրա, բացահայտում է, որ հիշյալ կելտական բառերը ծագում են հնգելրոպական (dhcu-արմատից և զուգահեռներուննալով հունարենում, գերմանական լեզուներում և այլուր, նշանակում են՝ «ավազաթումբ, հողաթումբ, թումբ, բարձունք, լեռ, բլուր»⁵:

Դվին անվան ստուգարանության բնորոշելի վարկածը պատկանում է Մ. Վ. Մինորսկուին⁶: Վերջինս Դվին բառը ավանդված է գտնում Կասպից ծովի հարավարևելյան խիստ որոշակի շրջանի տեղանվանության մեջ: Այդ շրջանն այժմ պատկանում է Աստարա-Պարտիկ նահանգին և համապատասխանում է հին Հիրկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) մի մասին: Այստեղ հայտնի են Գիրա-դուվին (Gira—dovin), Լալա-դուվին (Lala—dovin), Սալվան-դուվին (Sultān—dovin), Կաֆիր-դուվին (Kāitr—dovin), Սանգ-դուվին (Sāng—dovin) տեղանուններով արհեստական բլուրներ: Հին ժամանակներում դրանք կազմել են ամբողջական բնակավայրերի շարք՝ ընդհան հյուսիսային բոլոր ցեղերի: Ըստ հայերենի հնչյունական օրենքների, Դուվինը (dovin) իրանցիներից փոխանցված պետք է տար Դվին (dvin): Խորենացու վերոհիշյալ հատվածը լիովին արդարացվում է. Դվին բառը համարվում է ներմուծված հայ Արշակունիների ժամանակ⁷, որպես կուլտուր-տեխնիկական տերմին, բերված նրանց նախնիների կողմից իրենց արևելյան հայրենիքից: Ավելին, հնդկական վկայակոչում է Յաբուտի աշխարհագրական բառարանից Դավին (Davin) գյուղը, Դավին (= Դվին) քաղաքի նույնանունը, որ գտնվում էր Ուստուվայում՝ ներկայումս Քուլան: Իսկ Ուստուվա (Առտաղի), նահուգն, բնկած պարթևական թագավորության հյուսիսարևելյան ծայրամասում, Արշակունիների հարստության օրրան էր, բանի որ այստեղ էր նրանց հիմնա-

¹ Հյուսիսային Միջագետքում (Չագրտից թիւ արևմուտք), որտեղ Արշակունյաց ազգությունը նույնպես ուժեղ է եղել, հայտնի են երկու տեղավայր ևս Դուվին քաղաքիչով՝ Կալա-Դուին (Kal'a-Duvin) և Ավի-Դուին (Āwi-Duvin).

կան սրբավայր Ասաակ (Ասաի) քաղաքը*, որտեղ պարթևական թագավորության անդրանիկ արքան՝ Արշակն առաջինն էր, որ արքա հռչակվեց, ուր և պահպանվում էր հավերժական կրակը⁷:

Ս. Տ. Երեմյանը անդրադարձավ այս հոդվածին՝ Ասաակի կապակցությունը, Ասաակը «Աշխարհացոյցում» Քուստի կորստան վարչական միավորի մեջ հիշատակվում է «Դգին-Ասաակ»⁸ (պետք է լինի՝ Դվին-Ասաակ): Ս. Երեմյանը այս և Մ. Մինորսկու վերոհիշյալ կարծիքի, ինչպես նաև Ագաթանգեղոսի հաղորդած վկայության¹⁰ հիման վրա ենթադրում է, որ Տըր-գատ Առաջինը պարթև Արշակունիների տոհմի ավանդույթի համաձայն, սրբազործել է իր գահակալությունը՝ Արտաշատի հյուսիսարևելյան արվարձանում հիմնելով Դվին-Ասաակ սրբավայրը՝ Տիր աստծուն նվիրված «Երազամույն» կոչվող տաճարով**:

Ստացվում է, որ Դուին-Դվինը կուլտուր-տեխնիկական տերմին է, որ առնչվում է Արշակունիների գերիշխանության և իրանական կուլտուր-պատմական միջավայրին, ուստի պատահական չէ, որ պատմահայրը՝ Դվին անվանը փակցնում է «պարսիկների» պիտակը: Այս բոլորից ելնելով, Դվին անվան տակ պետք է հասկանալ նախ պաշտպանական համակարգ բլուրամրոց, որ հայտնի էր Հիրկանիայում, ապա նաև պաշտամունքային-կրոնական համակարգ, որպիսին էր Ասաակը, ուր թագադրվել է Արշակունի առաջին թագավորը:

Դվինի մասին հայ պատմիչների վկայությունների քննությունները բերում են այն համոզման, որ Դվին և Բլուր հասկացությունները սերտորեն աղերսված են եղել միմյանց. մի դեպքում (Բուզանդ, Արծրունի)*** բլուրն անվանել են Դվին, մյուս դեպքում (Խորենացի, Բարձրբերդցի)**** Դվին և Բլուր հասկացությունները հանդես են գալիս իբրև բառային կամ անվանական հոմանիշներ, մեկը՝ պարսկերեն, մյուսը՝ հայերեն և փոխարինում են իրար:

Ուշագրավ է, որ «Ասաակ» անունը ևս պահպանվել է հայ իրականության մեջ, ի դեմս հայոց հին տոմարի 17-րդ օրվա, որ կոչվել է «Ասաակ»¹¹:

* Վ. Տոմաշևիկ Ասաակը նույնացնում է Քուլան վայրի հետ, որը գտնվում է Մեյխեղից 143 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Գուրգան տանող աղբյուրի մոտ: Գ. Շոֆմանը և Ն. Դիրբալը նույն կարծիքն են հայտնում (Schippmann K. Die iranischen Feuerheiligtümer. Berlin-New York, 1971, S. 33):

** Ս. Երեմյանը Դվինի կաթողիկոսի նախկին շինությունը համարում է Ագաթանգեղոսը հիշատակած «Երազամույն» կոչված տաճարը, որը հավաստի կովանների բազակայության պատճառով չի ապացուցվում (Խաչատրյան Օ. Գ., Իրանահայկական դիցարանական աղբյուրների հարցի շուրջ, 129, 1981, № 2, էջ 59—62):

*** Ըստ Թովմա Արծրունու. «...չինեմ բարամբք զմեծ եկեղեցին զուրբ Գրիգոր ի Բլուր տեղիղեց. ...»: «...հանդիպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն ետուն ասի. յուրում շահաստանն Դուին, ...» (Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1882, էջ 78, 230):

**** Ըստ Վարդան Բարձրբերդցու. «Իսկ մերն կոսրով... շինէ զԴուին, որ ասի Բլուր...» (Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմութիւն տեխնիկական, Մուսկվա, 1861, էջ 65):

և տրնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արբունի, որում կոչեն Գաննի, մինչև ՚ի դաշտն Մեծամօրի ՚ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ՚ի նիւխոյ կողմանէ Բաղամի մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանան Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղնիին»¹: «Նա (հոսրով Բ կոտակը—Գ. Ք.) և զարբունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ րոտ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ քաղ-

Պատմիչների այս վկայություններից ելնելով, Դվին անվան և նրա ստուգարանության հարցերով զբաղվել են մի շարք հայագետներ: Ըստ Սեն-Մարտենի, ժամանակակից պարսկերենում չկա Դվին բառը, սակայն չի բացառվում նման բառի գոյությունը հին պարսկերենում², Ն. Ադունցը Դվին անվան ստուգարանությունը փորձում է բնեցնել Փոքր Հայքի Գարանա, իսկ Կ. Ղաֆազարյանը՝ ղեռնա էնեոլիթյան շրջանում բլրի վրա ապրող ցեղի կամ տոհմի անուններից³: Գ. Բ. Ջահուկյանը, նկատի առնելով Ն. Բյուզանդացու մատնանիշ արված կելտական զուգահեռները, հնդեվրոպական լեզուների նորագույն ստուգարանական բառարանների համեմատական տվյալների բազմակողմանի հաշվառման հիման վրա, բացահայտում է, որ հիշյալ կելտական բառերը ծագում են հնդեվրոպական dhcu-արմատից և զուգահեռներ ունենալով հունարենում, գերմանական լեզուներում և այլուր, նշանակում են՝ «ավազաթումբ, հողաթումբ, թումբ, բարձունք, լեռ, բլուր»⁴:

Դվին անվան ստուգարանության ընդունելի վարկածը պատկանում է Մ. Վ. Մինորսկունց, վերջինս Դվին բառը ավանդված է գտնում Կասպից ծովի հարավարևելյան խիստ որոշակի շրջանի տեղանվանության մեջ: Այդ շրջանն այժմ պատկանում է Աստարաբադի նահանգին և համապատասխանում է հին Հիրկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) մի մասին: Այստեղ հայտնի են Գիրա-դուվին (Gira—dovin), Լալա-դուվին (Lala—dovin), Սուլթան-դուվին (Sultān-dovin), Կաֆիր-դուվին (Kāfir-dovin), Սանգ-դուվին (Sāng-dovin) տեղանուններով արհեստական բլուրներ: Հին ժամանակներում դրանք կազմել են ամրացված բնակավայրերի շարք՝ ընդդեմ հյուսիսային քոչվոր ցեղերի: Ըստ հայերենի հնչյունական օրենքների, Դուվինը (dovin) իրանցիներից փոխանցված պետք է տար Դվին (dvin): Խորհնացու վերոհիշյալ հասկածը լիովին արդարացվում է. Դվին բառը համարվում է ներմուծված հայ Արշակունիների ժամանակ⁵, որպես կուլտուր-տեխնիկական տերմին, բերված նրանց նախնիների կողմից իրենց արևելյան հայրենիքից: Ավելին, հեղինակը վկայաբերում է Յարոտի աշխարհագրական բառարանից Դավին (Davin) գյուղը, Դավին (= Դվին) քաղաքի նույնանունը, որ գտնվում էր Ուստուվյան՝ ներկայումս Քուլան: Իսկ Ուստուվա (Աշտարղ), նահանգն, բնկած պարթևական թագավորության հյուսիսարևելյան ծայրամասում, Արշակունիների հարստության օրրան էր, քանի որ այստեղ էր նրանց հիմնա-

¹ Հյուսիսային Միջագետքում (Չագրոսից քիչ արևմուտք), որտեղ Արշակունյաց ազգությունը նույնպես ունեւ է եղել, հայտնի են երկու տեղավայր ևս Դուվին քաղաքիչով Կալա-Դուին (Kal'a-Duvin) և Ավի-Դուին (Āwi-Duvin),

կան սրբավայր Ասաակ (Asaak) քաղաքը⁶, որտեղ պարթևական թագավորության անդրանիկ արքան՝ Արշակն առաջինն էր, որ արքա հռչակվեց, ուր և պահպանվում էր հավերժական կրակը⁷:

Ս. Տ. Երեմյանը անդրադարձավ այս հղովածին՝ Ասաակի կապակցությունը⁸: Ասաակը «Աշխարհացոյցում» Քուստի Խորասան վարչական միավորի մեջ հիշատակվում է «Դին-Ասաակ»⁹ (պետք է լինի՝ Դվին-Ասաակ): Ս. Երեմյանը այս և Մ. Մինորսկու վերոհիշյալ կարծիքի, ինչպես նաև Ագաթանգեղոսի հաղորդած վկայությունն¹⁰ հիման վրա ենթադրում է, որ Տրբադատ Առաջինը պարթև Արշակունիների տոհմի ավանդույթի համաձայն, սրբազործել է իր գահակալությունը՝ Արտաշատի հյուսիսարևելյան արվարձանում հիմնելով Դվին-Ասաակ սրբավայրը՝ Տիր աստծուն նվիրված «Երազամույն» կոչվող տաճարով¹¹:

Ստացվում է, որ Դուին-Դվինը կուլտուր-տեխնիկական տերմին է, որ առնչվում է Արշակունիների գերիշխանության և իրանական կուլտուր-պատմական միջավայրին, ուստի պատահական չէ, որ պատմահայրը՝ Դվին անվանը փակցնում է «պարսիկներին» պիտակը: Այս բոլորից ելնելով, Դվին անվան տակ պետք է հասկանալ նախ պաշտպանական համակարգ՝ բլուրամրոց, որ հայտնի էր Հիրկանիայում, ապա նաև պաշտամունքային-կրոնական համալիր, որպիսին էր Ասաակը, ուր թագադրվել է Արշակունի առաջին թագավորը:

Դվինի մասին հայ պատմիչների վկայությունների բնությունները բերում են այն համոզման, որ Դվին և Բլուր հասկացությունները սերտորեն աղերսված են եղել միմյանց, մի գեպքում (Բուզանգ, Արծրունի)¹² բլուրն անվանել են Դվին, մյուս դեպքում (Խորենացի, Բարձրբերդցի)¹³ Դվին և Բլուր հասկացությունները հանդես են գալիս իբրև բառային կամ անվանական հոմանիշներ, մեկը՝ պարսկերեն, մյուսը՝ հայերեն և փոխարինում են իրար:

Ուշագրավ է, որ «Ասաակ» անունը ևս պահպանվել է հայ իրականության մեջ, ի դեմս հայոց հին տոմարի 17-րդ օրվա, որ կոչվել է «Ասաակ»¹⁴:

¹ Վ. Տամաշկը Ասաակը նույնացնում է Քուլան վայրի հետ, որը գտնվում է Մեյխուրից 148 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Գուրգան տանող արևելյան ճանապարհի վրա: Գ. Շոֆմանը և Ն. Գիբլդլը նույն կարծիքն են հայտնում (Schippmann K. Die iranischen Feuerheiligtümer. Berlin-New York, 1971, S. 33):

² Ս. Երեմյանը Դվինի կաթոլիկի նախկին շինությունը համարում է Ագաթանգեղոսի հիշատակած «Երազամույն» կոչված տաճարը, որը հավաստի կովանների բացակայության պատճառով չի ապացուցվում (Խաչատրյան Յ. Գ., Իրանահայկական դիցաբանական աղբյուրների հարցի շուրջ, 127, 1981, № 2, էջ 59—62):

³ Ըստ Քովմա Արծրունու. «...չինն քարամբ զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգոր ի Բլուր տեղոցն, ...»: «...հանդիպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն ետուն ասի. յորում շահաստանն Դուին, ...» (Քովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տան Արծրունաց, ՄՊ., 1887, էջ 78, 230):

⁴ Ըստ Վարդան Բարձրբերդցու. «Իսկ մերն Խոսրով... շինէ զԴուին, որ ասի Բլուր...» (Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմութիւն տեղեկական, Մոսկվա, 1861, էջ 65):

Սա նույնպես անընդհատ է Տրդատ Առաջինի գործունեության հետ¹²։ Նշենք նաև, որ հայոց հին տոմարի ամիսների օրանունների մի մասը կապվում է հեթանոսական աստվածների և նրանց պաշտամունքի նշանավոր տեղավայրերի հետ։

Վերը հիշատակված տարբեր աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները մեզ բերում են այն հետևություն, որ ինչպես Հերակլանիայում, Դվին անվանական բաղադրիչով կազմված տեղավայրերը եղել են պաշտպանական ամակարգի արհեստական բյուրներ, իրենց կրոնապաշտամունքային համալիրներով, այնպես էլ Հայաստանի նոր տերերը՝ Արշակունիները, իրենց բուն Հայրենիքի՝ Պարթևստանի ավանդական օրինակով հնամենի բյուր-տեղավայրը անվանել են կուլտուր-տեխնիկական նոր տերմինով՝ Դվին իբրև Սերբազան բյուր և դարձրել պաշտպանական ու պաշտամունքային կարևոր տեղավայր (հավանաբար, բրիտանոսության լայն տարածման, հաստատման շրջանում արդեն նոր դավանանքի կենտրոն՝ հայոց կաթողիկոսների նստավայր դարձած Դվինը ընդմիջում մոտացություն է մատնել իր հեթանոսական պիտակը՝ «Աստակ» անունը)։

Պատմական այս հետևությունները տակավին հնագիտական ամուր հիմքեր չունեն, քանի որ դեռևս բացահայտված չեն մ.թ. առաջին դարերի հնագիտական շերտը, ինչպես նաև Դվին-Աստակ սրբավայրի գլխավոր տաճարը։ Այսուհանդերձ չի կարելի անտեսել Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելքում գտնվող Հայաստանում Դվին անունով միակ բլրի և հայ իրականության մեջ պահպանված «Աստակ» անվան գոյություն փաստերը։ Սրանք բացահայտում են ոչ միայն Դվինի անտիկ բնակավայրի կյանքի ցարդ անհայտ մնացած կարևորագույն կողմերը, այլև բացում հայ-իրանական, մասնավորապես հայ-պարթևական, կուլտուր-պատմական անընթացությունների ուսումնասիրության մի նոր և հետաքրքիր ասպարեզ։

Ի տարբերություն վերը հիշատակված մասնագետների, Դվինի հնագիտական գիտարշավախմբի ղեկավար (1946—1976 թթ.) Կ. Գ. Ղաֆադարյանը իր մի շարք աշխատություններում ոչ միայն գրավոր աղբյուրների, այլև հնագիտական նյութի ընդգրկմամբ անդրադառնում է ընդլուրդ դարաշրջանի Դվինին։ 1952 թ. լույս տեսավ Կ. Ղաֆադարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» գիրքը՝ 1937—1950 թթ. միջնադարյան Դվինի պեղումների արդյունքները ընդհանրացնող, գիտական ամփոփ մի աշխատություն, որը արժեքավոր ներդրում էր միջնադարյան հնագիտության մեջ ընդհանրապես։ Հեղինակը այս աշխատության մեջ անդրադարձավ նաև Դվինի կյանքի ավելի վաղ շրջափուլերին և առաջին անգամ հայտնեց այն միտքը, որ անտիկ դարաշրջանում միջնաբերդում գոյություն է ունեցել բնակավայր, իսկ կենտրոնական թաղամասում՝ դամբարանադաշտ¹³։ Այստեղ, ինչպես նաև հեղինակի՝ «Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում կենտրոնական տեղ է զբաղում Դվինի վաղ բրիտանոսական դարաշրջանի հուշարձաններից՝ սբ. Գր'գոր կաթողիկե եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերագրելու հարցը¹⁴։ Դեռևս ճար-

տարապետ Թ. Թորամանյանը, ինչպիսի վարդապետ Դադյանի պեղումների շնորհիվ միայն ծանոթ լինելով Դվինի կաթողիկեին, ինչպես նաև հենվելով մատենագրական տվյալների վրա, ենթադրել է, որ եկեղեցին շինված է մեհյանի տեղում, նույն իսկ մեհյանի քարերով¹⁵։ Նման ենթադրությունը հիմնված էր ուշ շրջանի պատմիչների (Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Բարձրբերդցու) վկայությունների վրա, որոնք քաղված են մեզ անհայտ աղբյուրից, համարվում են ժամանակավրեպ և արտացոլում Սասանյանների V—VI դդ. կրոնական քաղաքականությունը՝ պայմանավորված Հայաստանում կրակօպաշտական մեհյանների կառուցմամբ և դրանով իսկ ոչ մի անընթաց չունեն նախկին հեթանոսական տաճարների հետ¹⁶։

Կ. Ղաֆադարյանը ենթադրում է, որ եկեղեցու հնագույն մ.թ. IV դ. արևելյան կիսաբոլոր արտիղը չի կապվում սկզբնական շինություն հետ, և որ շենքն իր արևելյան կողմում ուղիղ պատ է ունեցել։ Բացի այդ, արտիղի քարերի վրա առկա են նախաբրիտանոսական բնույթի որմնանկարներ՝ հետքեր, որոնք միմյանց հետ չեն կապվում, քանի որ քարերը բերվել են ավելի հին շինության վրայից։ Բրիտանոսության մուտքի ժամանակ քանդակ են տաճարի արևելյան ուղիղ պատի կենտրոնական մասը և նրա տեղում կառուցել շենքի ընդհանուր քառանկյունի կազմությունից դուրս շեշտված անկյունավեր ավագ խորանը¹⁷։

Դվինի կաթողիկե եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերագրելու հարցը պատմամշակութային կարևոր մի պրոբլեմ է, որ անընդամ է ընդհանրապես անտիկ դարաշրջանի տաճարաշինության հետ։ Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են կարևոր տեղեկություններ Հին Հայաստանում գոյություն ունեցող տաճարական շենքերի մասին։ Դրանց մի մասը ոչնչացվել է բրիտանոսության տարածման ժամանակ, և տաճարների արտաքին տեսքի մասին մնում է միայն կոահումներ անել։ Սակայն հեթանոսական մի շարք մեհյաններ վերածվեցին բրիտանոսական եկեղեցիների։ Փափուտոս Բուզանդի վկայությամբ, հեթանոսական կառույցները սրբազործվում էին և անփոփոխ վերածվում բրիտանոսական պաշտամունքի շենքերի¹⁸։ Քանզված որոշ հեթանոսական տաճարների տեղում էլ կանգնեցվել են բրիտանոսական պաշտամունքի կառույցներ, ընդ որում, ինչպես երևում է Զենոբ Գլախի կարևոր մի վկայությունից, բրիտանոսական եկեղեցու համար ընդունվել է հատակադժային այն հորինվածքը, որն ունեցել է հեթանոսական տաճարը, ընդդիմադրական ուղղանկյուն հատակադժով¹⁹։ Նման իրողություններ ունեցել են հեթանոսական ծագում։ Սակայն վերջին տարիների հնագիտական, հատկապես շերտագրական տվյալները ժխտում են՝ Դվինի կաթողիկեն զասել նման վաղ բրիտանոսական եկեղեցիների շարքին։

«Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հիշյալ հոդվածում Կ. Ղաֆադարյանը փորձում է նաև մատենագրական վկայությունների հիման վրա արժաբեմն ընկալվալի գոյու-

Յյան հարցը Դվինում՝ նախքան միջնադարյան քաղաքի հիմնադրվելը²⁰: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում հայ և օտար այն աղբյուրների վրա, ուր Դվինը հիշատակված է ավելի վաղ, քան խոսքով Կոտակի կողմից արքունիքի տեղափոխելը Արտաշատից Դվին, այսինքն՝ մինչև մ. թ. IV դ. 30-ական թվականները: Հեղինակը այս առիթով վկայակոչում է «Մկրտու-թյունի Լաթոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ» գրքի այն վկայությունը, որի համաձայն Դվինը հիշատակվում է IV դ. սկզբին: Հայաստանում քրիստոնեություն տարածող Գրիգոր Լուսավորիչը առանձին եպիսկոպոսություն է հաստատում այստեղ՝ Դվինում²¹: Ասորի պատմիչ Զենոբ Գյուկը գրում է, որ քրիստոնեության մուտքի ժամանակ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը Դվինի եպիսկոպոս է նշանակում ասորի Գիմառիոսին²²: Ուսումնասիրության միջոցով հայտնաբերվում է Դվինը՝ հայոց առաջին եպիսկոպոսների և Հոփսիմյանց կույսերի կապակցությունը²³: Ինչ, վերջապես հեղինակը վկայակոչում է նաև «Քարթլիս ցխուրերան», ուր Դվինը IV դ. արդեն հիշատակվում է իբրև քաղաք²⁴: Կ. Ղաֆաղարյանը փորձում է գիտական շրջանառության մեջ դնել գրավոր աղբյուրների վերահիշյալ տեղեկությունները, որոնք համարվելով ժամանակավրեպ, հրբեր անհրաժեշտ արձագանք չեն ստացել: Փաստորեն այս հոգիվածում դարձյալ շոշափվում է մեր թվականության առաջին դարերում Դվինի գոյության հարցը, որը, հատկապես, հնագիտական առումով, դեռևս ենթակա է լուրջ հետազոտության:

Ի սկզբանե առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձավ 1925 թ. Դվինի տարածքից հայտնաբերված արձանների քարե գլուխների քննարկման և թվագրման հարցը: Կ. Գ. Ղաֆաղարյանը քննվող արձանների գլուխների հարդարանքները նմանեցնելով Արտաշեսյան հարստության թագավորների «Տայկական թագին» համարել է աշխարհիկ իշխանավորների քանդակներ, դիտելով դրանք՝ Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի քանդակագործության սոսկ որպես ժողովրդական ոճի արտահայտություն²⁵: Գ. Ա. Տիրացյանը ընդունելով մոխրագույն տուֆից կերտված, բարձր կոնաձև թագ կրող գլխի քանդակի ցայտուն արտահայտված տեղական արմատներն ու բնույթը, այն նմանեցրել է Հայաստանի հետ քաղաքական սոցիալ-տնտեսական և մշակութային սերտ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող հարևան կոմագենների՝ Նեմրուֆ լեռան նշանավոր սրբավայրի աստվածների քանդակներին²⁶: Զ. Ա. Մարտիրոսյանը, ևս համակարծիք լինելով վերը հիշատակված մասնագետների հետ, դրանք վերագրեց անտիկ դարաշրջանի ժողովրդական քանդակագործության գործընթացին, որի ավանդները գալիս են դեռևս առաջին հազարամյակի սկզբից²⁷: Բ. Ն. Առաքելյանը Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի քանդակագործության ժողովրդական-ավանդական ուղղության ավելի մանրագնին ուսումնասիրության շնորհիվ՝ Դվինի բննվող քանդակների վերաբերյալ հանգեց այն նույն կարծիքին, որ դրանք կերտված են հին հայկական ժողովրդական քանդակագործության ոճով, վերջիններս ավելի որոշակի թվագրելով՝ մ.թ.ա. I-ին դ., թերևս՝ հին ու նոր թվականությունների սահմանադժուկ: Բացի այդ, ընդունելով որ դրանք աշխարհիկ մտղական

արձանների գլուխներ են՝ կասկեց թագավորների նախնիների պաշտամունքի հետ²⁸:

Այս արձանների գլուխները ի հայտ են եկել Ներքին Դվին գյուղի կոտանտեսության դաշտերի տարածքում, որտեղից հետագայում (1969, 1975 թթ.) հայտնաբերվեցին մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի սկզբի դամբարաններ՝ երկու տասնյակի շափ մահարձաններով, որոնք կերտված են գրեթե նույն ոճով, ինչ Շամիրամի համաժամանակյա բնակավայրի դամբարանադաշտի քանդակագործական հուշարձանները²⁹: Այսուհանդերձ, հատկապես, բարձր, կոնաձև թագ կրող արձանի գլուխը, ձևաբանական և գեղագիտական առումներով ավելի ավարտուն գործ է (տախտ. XXVIII, 1): Վերջինիս գլխի հարդարանքի նմանությունը Արտաշեսյան հարստության թագավորների «Տայկական թագին», երկհյուսիսի գնդիկավոր բունքի օղերի ստեղծությունը*, պատկերազարդական ընդհանուր առնչությունը կոմագենների Նեմրուֆ լեռան սրբավայրի քանդակներին, ինչպես և 1975 թ. նույն միջավայրում անտիկ դարաշրջանի մասնագետները սյան բնի գլուխը, վերջերս նաև Շիրակավանի³⁰ մ. թ. ա. I—մ.թ. I և մ.թ. III դդ. շերտերից հայտնաբերված նույն՝ արխաիկ ոճով կերտված գլուխները**, իրավամբ, կարևոր կոմագեններ կարող են հանդիսանալ ապագա հնագիտական նոր փաստաթղթերի և նյութական վկայությունների շնորհիվ բննվող հարցի վերջնական լուծման համար:

Դվինում 1937—1938 թթ. պեղումների շնորհիվ ի հայտ եկած V—VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանների համալիրները հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձան Վ. Մ. Հարությունյանի «Դվինի 5—7-րդ դդ. ճարտարապետական հուշարձանները» մենագրական աշխատության մեջ³¹: Այստեղ հիշատակվում են նաև սյան «սատիկական» խորհուրդներ և մասներավոր գլանի բեկոր, որոնց առկայությունը հեղինակին խորհել է տալիս Դվինում և նրա շրջակայքում անտիկ ճարտարապետական կառույցների գոյության մասին:

Դվինի ամենամյա պեղումների շնորհիվ կուտակվել էր հնագիտական առատ նյութ և վերջինիս հետ կապված ծագել բազմաթիվ խնդիրներ: Հետևաբար, 60-ական թվականներից սկսած նկատվեց ընդգծված մի հակում ուսումնասիրության առարկա դարձնել ավելի նեղ հարցեր: Հետազոտել նյութական մշակույթի այս կամ այն որոշակի ոլորտ կամ հատուկ անդրադասնալ հնավայրի կյանքի ավելի վաղ փուլերին:

Խ. Ա. Մուշեղյանի 1962 թ. հրատարակած «Դվինի գրամական շրջանառությունը դրամագիտության տվյալներով» մենագրության մեջ մասնագիտական բնույթի և նաև վերջում այստեղից հայտնաբերված V—XIII դդ. պատկանող դրամագիտական նյութերը³²: Հեղինակը վերլուծելով միջնադարյան

* Ճյուղավորված, գնդիկավոր, բունքի օղերը Հայաստանում և հարակից երկրներում երևան են գալիս ոչ վաղ, քան մ.թ.ա. VI—V դարերում:

** նման ոճի քարե գլուխներ հայտնաբերվել են Օշականի մ.թ.ա. 7—6-րդ դդ. պատկան համալիրում (Есаян С. А., Раскопки колонного зала в Ошакане. — АО 1979, М., 1980, с. 424):

այս հսկայական նյութը, մի քանի խոսքով ներկայացնում է նաև քաղաքի տարածքից հայտնաբերված հուսկական կայսերական և Ռուսփոքի թագավորության դրամներ, դրանցից առաջինները կապելով Գվինի նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատմության հետ:

1982 թ. հրատարակված «Գվինի քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատության երկրորդ հատորում Կ. Ղաֆաղարյանը՝ հետազոտության հիմնական առարկա դարձնելով միջնադարյան Գվինը, գոտ միայն հնագիտական դիտարկումների շնորհիվ, փորձում է վեր հանել և բացահայտել Գվին հնավայրի ամբողջական պատկերը բնդհանրապես՝ գիտական ասպարեզ բացելով անտիկ և ալեկի հին ժամանակների նյութական մշակույթների հետագա ւսումնասիրության համար³³:

Գվինի հնագիտական արշավախմբի անդամ, իսկ 1976 թ. նաև ղեկավար, Ա. Ա. Քալանթարյանը իր «Գվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ.» մենագրական աշխատության մեջ ընդհանուր միջնադարյան նյութից զատելով վաղմիջնադարյանը, բնութագրում է նշված ժամանակի նյութական մշակույթը իր բոլոր առանձնատկություններով՝ վերհանում ժառանգական, օրգանական կապը նախորդ և հաջորդ ժամանակների մշակույթների միջև³⁴: Հեղինակը իր աշխատության տողատակում անդրադառնում է նաև Գվինի նախորդ շրջանի պատմությանը՝ մասնաշեղծ անտիկ դարաշրջանի բնակավայրի գոյությունը այստեղ: Նույն հեղինակը «Կենտրոնական թաղամասի պեղումները» իր երկրորդ մենագրական աշխատության մեջ, հուշարձանի շերտագրական դիտարկումների առիթով, անդրադառնում է վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հնագիտական շերտին՝ բնորոշ նյութերով և հիշատակում հելլենիստական դարաշրջանի նյութեր՝ պատահական հայտնաբերված կենտրոնական թաղամասում, որտեղ շի բացատրում նաև անտիկ շինությունների գոյությունը³⁵:

Այսպիսով Գվինի պեղումները՝ լուսաբանելով միջնադարյան քաղաքի բազմաթիվ հարցեր, պարզաբոնում են նաև նրա կյանքի վաղագույն փուլերը՝ ամբողջացնելով բազմաշերտ հնավայրի պատկերը:

Տարիների ընթացքում կուտակվել էին վաղագույն շրջանի նյութեր, որոնք վկայում էին կյանքի գոյությունը քննվող հուշարձանում սկսած դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից: Սակայն հատկապես 60-ական թվականներին, երբ հնավայրի որոշ հատվածներում՝ արդեն պեղված միջնադարյան շերտերի տակ բացահայտվում են հնագույն մշակութային շերտեր բնորոշ նյութական մնացորդներով, հարց է ծագում ձեռնամուխ լինել նաև սրանց ծրագրված, սխտեմատիկ ուսումնասիրությանը: Վերջինիս արդյունքը հանդիսացավ Կ. Ք. Քուշնարյուվայի «Գվինի հնագույն հուշարձանները» գիրքը, որը լույս տեսավ 1977 թ.³⁶: Այս մենագրությունը նվիրված է Գվինի մ.թ.ա I հազարամյակի սկզբի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը, որի շնորհիվ ուրվագծվում է քննվող ժամանակի բնակավայրը՝ որպես Արարատյան դաշտավայրի արհեստագործական և պաշտամունքային խոշորագույն կենտրոն՝ ուրարտական նվաճումների նախաշեմին: Ներկայացվում է Գվինի կյանքի մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի պատկերը իր քարե մոնումեն-

տալ ճարտարապետությամբ, հարուստ և ինքնատիպ խեցեղենով, աշխատանքային գործիքներ, զենք և բազմազան զարդեր արտադրող մետաղաշակման արհեստանոցով, պաշտամունքային յուրօրինակ համալիրով, որի պատկերազարդ կավե զոհարանների առջև կատարվել են կրոնաժառանգական արարողություններ, սերտորեն աղերսված բնակչության կյանքի և կենցաղի էրկրագործության արգասավորումն, սրտադրության և հասակապես մետաղաշակման հետ: Հեղինակը, Գվինի շերտագրական հարցերը շոշափելիս՝ արձանագրում է նաև հելլենիստական գունազարդ խեցեղենի հայտնաբերման փաստը՝ վաղ և միջնադարյան հորեղենների միջև նշմարվող, աղյուսակների բեկորներով հարուստ, հրդեհված շերտում:

Մասնագետներից ոմանք երբեմն անդրադարձել են նաև Գվինում հայտնաբերված անտիկ դարաշրջանի նյութական մշակույթին պատկանող առանձին նյութերի ուսումնասիրությանը:

Այսպես, բազմիցս հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձան Գվին քաղաքի տարածքից՝ Վերին Արտաշատի կարասային թաղամասից հայտնաբերված ապակե սրվակները³⁷:

Գվինի հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտում՝ կարասային թաղամաս մեջ հայտնաբերված քարե բազմանիստ կնիքը մանրակրկիտ վերլուծության է ենթարկել Ժ. Գ. Խաչատրյանը «Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքները» հոդվածում³⁸: Հեղինակը այդ կնիքը՝ պատաստման տեխնիկայի, ձևի, սյուժեի և գեղարվեստական ոճի, ինչպես նաև համապատասխան աղբյուրների համաձայն կապում է հունա-պարսկական կնիքների հետ՝ թվագրելով մ.թ.ա. V դ. կեսով: Նա գրում է, որ. «... այս ժամանակագրությանը շին հակասում նաև կնիքի հետ գտնված հնագիտական նյութերը»: Մեզ թվում է, որ նման եզրակացությունը առարկելի է, քանի որ Գվինի դամբարանադաշտը պատկանում է հելլենիստական՝ մ.թ.ա. II-մ.թ. I դարերին: Քննվող կարասային թաղամասի նյութերը, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրված և թվագրված են 1980 թ. հրատարակված մեր իսկ հոդվածում³⁹ բնորոշ են նշված՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դարերին: Կնիքների ուսումնասիրության բաժնում փորձում ենք բերել հնագիտական լրացուցիչ կովաններ, որոնք մասամբ հնարավորություն են ընձեռում բուզմանիստ կնիքների ընդունված՝ մ.թ.ա. V—I դդ. ընդգրկող ժամանակագրական շրջանակները սեղմել:

1981 թ. հրատարակվեց Ժ. Գ. Խաչատրյանի «Իրանա-հայկական դիցաբանական աղբյուրների հարցի շուրջ» հոդվածը, որտեղ հեղինակը Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի հուշարձաններում, գլխավորապես՝ Արտաշատում հայտնաբերված որոշակի տիպի կավե արձանիկների քննարկման առիթով, անդրադառնում է պաշտամունքային մի շարք կարևոր հարցերի այդպիսի կապակցությամբ փորձում է վերաշարադրել նաև Գվինի անտիկ բնակավայրի ողջ պատմությունը մի շարք գիտողություններով: Կռկա հնագիտական նյութերը, ինչպես իբրավացիորեն գտնում է հեղինակը, վկայում են, որ մ.թ.ա. VIII դ. հետո կյանքը հառնում է Գվինում մ.թ.ա. II դ.՝ հորատող Արտաշատ մայրաքաղաքի հետ միասին: Ժ. Խաչատրյանի կողմից

կորականապես ժխտում են՝ Դվին-Ասաակ սրբավայրի գոյությունը, սբ. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերագրելու հարցերը: Հեղինակը Դվինում հայտնաբերված որոշ նյութեր (զոհասեղան, ծածկի սալ) համարում է բերված կամ Արտաշատից, կամ էլ Գառնիից⁴⁰: Խուսափելով կրկնություններից, քանի որ այս բոլոր հարցերը իրենց պատշաճ մակարդակի պատասխանն են գտնում համապատասխան գլուխներում, նշենք միայն հետևյալը: Օձաքարից, տուֆից, սպիտակ ավազաքարից վարպետորեն կերտված տարբեր շափերի սյան խարիսխների, մասնեքավոր գլանի, սրբատաշ սալերի օրեցօր համարվող հավաքածուն, այժմ արգեն բլրի գագաթին հայտնաբերված շինարարական համալիրը, սյունազարդ և կանոնավոր սրահներով, հասարակական կամ պաշտամունքային բնույթի շինությունների երբեմնի գոյության նյութական վկայություններն են: Ընդ որում ուսումնասիրությունը չի բացառում հիշյալ ճարտարապետական մանրամասների մի մասի պատկանելությունը մեր դարասկզբին, ուստի հեղինակի ընդգծված հակումը՝ քննվող իսկ հուշարձանի տարածքից հայտնաբերված անտիկ նյութերը համարել Գառնիից կամ Արտաշատից, փորձելով պարզունակ դարձնել մեր պատկերացումները անտիկ Դվինի պատմության որոշ ասպակտների վերաբերյալ համոզել չի թվում:

Ինչպես վերը տեսանք, Դվինի պեղումների և ուսումնասիրության պատմության ամբողջ ընթացքում այստեղից հայտնաբերված անտիկ դարաշրջանի նյութերը թեև երբեք չեն անտեսվել և միջնադարյան հուշարձանը հետազոտող շատ մասնագետներ անդրադարձել են դրանց, սակայն սոսկ միայն մասնակիորեն զլխավորապես՝ շերտագրական դիտողությունների կամ բազմաշերտ հնավայրի ամբողջական պատկերը վեր հանելու նպատակով: Հայտնել են իրենց արժեքավոր ենթադրություններն ու կարծիքները հուշարձանի կյանքի քննվող փուլի մասին կամ հրապարակել որոշ նյութեր առանձին առիթներով: Այսուհանդերձ հարկ է նշել, որ 70-ական թվականների պեղումների արդյունքները պահանջեցին հանրագումարի բերել, սխտեմավորել մինչև այժմ ձեռք բերածը, լրացնելով, ամբողջացնելով և ամփոփելով այն նորագույն պեղումների, դիտողությունների և ուսումնասիրությունների տվյալների հիման վրա: Այսինքն՝ Դվինի անտիկ դարաշրջանի նյութական մշակույթը ևս նպատակային ուսումնասիրության առանձին առարկա դարձնել, քննության առնել այն՝ Հայաստանի անտիկ ժամանակի նյութական մշակույթի ամբողջության մեջ՝ անկախ միջնադարյան կամ հնագույն Դվինին վերաբերող խընդիրներից:

Դվինի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը՝ հավաստելով հելլենիստական դարաշրջանի մի ամբողջական հուշարձան համալիրի գոյությունը, շարունակվում է: Այսպիսով, քննվող հնավայրի ուսումնասիրությունը հասել է մի մակարդակի, որը պարզաբանելով հին և միջնադարյան Դվինին առնչվող բազմաթիվ հարցեր, հնարավորություն է բնձնում Հայաստանի պատմական զարգացման տարբեր դարաշրջանների սցեյալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի վերաբերյալ կարևորագույն ընդհանրացումների և եզրահանգումների:

I. ԴՎԻՆԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՐԱԾՐՁԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ ԵՎ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱԾՏԸ

Հելլենիստական Հայաստանում ծավալված բուն քաղաքաշինության ժամանակաշրջանում, մասնավորապես Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման առնչությամբ՝ վերջինիցս հյուսիս-արևելք, Արարատյան դաշտի բերրի հողերում, շրջակայքի նկատմամբ իշխող դիրք գրավող բլրի վրա ձևավորվում է անտիկ Դվինը (տախտ. I, 1): Նորաստեղծ բնակավայրի տնտեսական և քաղաքական բարգավաճմանը մեծապես նպաստում է նաև Արտաշատի և Գառնիի երկու արքայական նստավայրերի հաղորդակցման հանդուցակետում և, հատկապես, միջազգային առևտրի կարևորագույն խաչմերուկում գտնվելու իրողությունը:

Քննվող անտիկ բնակավայրը այսօր գտնվում է միջնադարյան Դվինի ավերակների տակ:

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք՝ վարչական, տնտեսական և պատմամշակութային խոշորագույն կենտրոն Դվինի ավերակները գտնվում են ՀՀ տարածքում Արտաշատի շրջանում, Երևանից հարավ՝ 35 կմ հեռավորության վրա: Քաղաքի միջնաբերդը տեղադրված է բլրի վրա, որը 30 մ բարձրությամբ և 4000 քառ. գագաթի հարթության մակերեսով հատած կոն է հիշեցնում: Միջնաբերդին արևմուտքից հարել է քաղաքի այսպես կոչված կենտրոնական թաղամասը՝ կրոնական կենտրոնը եկեղեցական (սբ. Գրիգոր կաթողիկե և միանավ եկեղեցիներ, V և VII դդ. կաթողիկոսական պալատներ) և աշխարհիկ շինություններով: Բուն քաղաքային թաղամասերը ընդգրկել են ներկայիս Այգեաստան Բերդիկ, Վերին Արտաշատ, Նորաշեն, Ներքին Դվին և Հնաբերդ գյուղերի տարածքը:

Հուշարձանի սխտեմատիկ հնագիտական աշխատունքները ընթացել և շարունակվում են գլխավորապես՝ միջնաբերդում և կենտրոնական թաղամասում:

Դվին քաղաքի ուսումնասիրության առաջին քայլն արվեց անցյալ դարի 90-ական թվականներին: 1899 թ., Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հանձնարարությամբ, Ն. Յա. Մառը ձեռնարկեց հետախուզական պեղումներ այստեղ՝ Հին Հայաստանի մայրաքաղաքների Արտաշատի կամ Դվինի (այն ժամանակ դեռևս անհայտ) ավերակները ի հայտ բերելու նպատակով: Կարճատև պեղումների, ինչպես նաև շրջակայքի

բնակիչների ջանքերի շնորհիվ հավաքվեց հնագիտական իրերի և զրամ-
ների ժողովածու, հայտնաբերվեցին միմյանց ազդեցված ջրատար կավե խողո-
վակների մի հատված, թոնիրների, սափերկրյա գաղտնիղու հետքեր և
այլն: Այս արդյունքները և ամբողջ տեղանքը՝ մեծ բյուրը անկանոն ե-
ռանկյուն կազմող բլրակներով շղթայված, ակնհայտորեն վկայում էին հին
և հզոր բնակավայրի ավերակների գոյությունն այտեղ: Սակայն այն հույժ
կարևոր հարցը՝ Արտաշատի թե՛ Գլինի ավերակներն են, լուծվեց ավելի
ուշ՝ 1907—1908 թթ. էջմիածնի միտրան՝ իտալի վարդապետ Գաղյանի պե-
ղումների շնորհիվ: Պեղումների քննարկում հայտնաբերվեցին սբ. Գրիգոր
կաթողիկե եկեղեցին՝ ամրամոր խճանկար պատերի մնացորդներով, միա-
նավ տաճարը, ճարտարապետական մնացորդներ և հնագիտական առարկա-
ների ուշագրավ մի հավաքածու:

Այսպիսով, նախախորհրդային շրջանում մասնակիորեն կատարված
հնագիտական այս աշխատանքները՝ թեպետ կարճատև, անպլանային և ան-
կանոն էին, սակայն ուրվագծեցին և խթանեցին Հին Հայաստանի պատմա-
մշակութային կարևորագույն հուշարձաններից մեկի՝ միջնադարյան Գլինի
հետագա գիտական ուսումնասիրությունը: Ուստի պատահական չէ, որ Գլի-
նը հանդիսացավ Խորհրդային Վճայատանի պատմական հուշարձանների
սխտեմատիկ ուսումնասիրության առաջնեկներից մեկը: ԽՍՀՄ գիտություն-
ների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի պատմության ինստիտուտի գիտ-
արշավախումբը 1937 թ. ձեռնամուխ եղավ Գլինի սխտեմատիկ պեղում-
ներին: 1937—1939 թթ. պեղումները ղեկավարել է Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը,
1946—1976 թթ.՝ Կ. Գ. Ղաֆադարյանը, 1976 թ. առ այսօր՝ Ա. Ա. Քալան-
թարյանը:

Գլինը համարվել է նախ և առաջ միջնադարյան խոշորագույն հուշար-
ձան, ուստի պեղվել և ֆիքսացվել է տարիներ շարունակ սուկ որպես այդ-
պիսին: Եվ միայն 60-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսվեց վաղ՝
մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի իսկ 70-ական թվականները՝ անտիկ դա-
րաշրջանի հնագիտական շերտերի կանոնավոր և նպատակային ուսումնա-
սիրությունը³:

Անտիկ դարաշրջանի Գլինի նախնական պատկերը վերհանելու և որոշ
ընդհանրացումներ կատարելու համար անհրաժեշտ էր ի մի բերել՝ 1937 թ. ի
վեր տարիների քննարկում կուտակված նյութերը՝ շաղկապելով նոր ձեռքբեր-
ված տվյալների հետ: Այսպիսով, Գլինի հնագիտական արշավախմբի ան-
գամների դաշտային օրագրերի⁴, որոշ հրապարակումների, և հատկապես
վերջին տարիների պեղումների և շերտագրական դիտողությունների շնոր-
հիվ միայն ստեղծվում է Գլինի անտիկ բնակավայրի, շարագրանքում ներ-
կայացվող, հնագիտական պատկերը:

Քննվող շերտի ուսումնասիրությունը բնականաբար սկսվում է բլրից,
որտեղ վերին մակարդակից սկսված հաստատված է՝ միջնադարյան (IV—
XIII դդ.), հելլենիստական (մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ.), վաղ երկաթի (մ.թ.ա.
I հազարամյակի սկիզբ) և վերջուպես՝ վաղ բրոնզի (մ.թ.ա. III հազարամ.

յակ) դարաշրջանների հնագիտական շերտերի հիշյալ հերթագայությունը:
Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հելլենիստական դարաշրջանի շերտը
համատարած սփռված լինելով բլրի վրա, միշտ չէ որ պահպանում է հիշյալ
հաջորդականությունը՝ հանդիս գալով յուրաքանչյուր հատվածում յուրովի:

Այսպես, կան արդեն պեղված հատվածներ (սրանց թիվը մեծ է). որտեղ
միջնադարյան՝ գրեթե հազարամյա կյանքի տեսողությամբ հզոր շերտը շրջել
և տակնուվրա է արել հելլենիստական դարաշրջանի՝ ներկայիս տվյալներով
ընդամենը երկու հարյուրամյա հզորության շերտը: Ավերել դեր են կատա-
րել նաև բազմաթիվ միջնադարյան հորեր, որոնց մեծագույն մասը կտրել
անցել է տարբեր դարաշրջանների մշակութային շերտերը՝ հիմնովին ան-
ղահանելով դրանք: Ուստի հիշյալ հատվածներում՝ ցայտուն միջնադարյան
նյութի հետ մեկտեղ, հայտնաբերվում են հելլենիստական՝ գունազարդ և
նույնիսկ վաղ երկաթի դարաշրջանի՝ սև փայլեցված խեցեղեն:

Հելլենիստական խեցեղեն հաճախ նաև երևան է գալիս բացառապես
վաղ միջնադարյան կամ միայն՝ վաղ երկաթի դարաշրջանների նյութերի հետ
վերահիշյալ երևույթները դիտվում են հատկապես բլրի հարավարևմտյան
հատվածում գտնվող՝ «չրավազան» կոչվող, քարե կլոթ շինության շրջա-
կայքում և սրանից արևելք՝ հյուսիսից հարավ ձգվող մի շարք քառակուսի-
ներում (-h-5, -g-5, -f-5, -h-4, -g-4, -f-4), **ինչպես նաև այլ՝ առանձին հատ-
վածներում** (-a-13, -c/d-3, -e-13/14, -c-1, -a-3, -e-12):

Այսուհանդերձ բլրի վրա առկա են հատվածներ, որտեղ պեղումների
քննարկում դիտվում է տարբեր դարաշրջանների հնագիտական շերտերի կա-
նոնավոր հաջորդականություն ամբողջ դինամիկան, սկսած՝ մ.թ. XIII դ.—
մ.թ.ա. III հազարամյակը ներառյալ: Նման արդյունքներ տվեցին 70-ական
թվականներին բլրի հարավային կողմում՝ 1000 քառ. մ մակերեսով պեղա-
վարին կից նոր՝ -1+5, -1+6, -1+7, -1+8, -1+9, -1+10 քա-
ռակուսիների (յուրաքանչյուրը՝ 5×5 մ մակերեսով) պեղումները՝ կրկին ան-
գամ պարզորոշ ընդգծելով՝ վաղ միջնադարյան և վաղ երկաթի դարաշրջան-
ների միջև՝ մոխրաուտ, ալրված տղուներով և գունազարդ խեցեղենով
հագեցած հելլենիստական շերտը:

Հելլենիստական շերտ՝ in situ. պահպանվել է նաև միջնաբերդի գա-
զաթում՝ «բակ» կոչված պեղավայրում, որտեղ գեոևս 1948—1955 թթ. բաց-
վել էր VIII դ. հում ալյուտե մեծ շինությունը⁵ (տախտ. II, 1): 1966—
1967 թթ. այդ շենքի ընդարձակ բակը պեղելիս ի հայտ եկան վաղ միջ-
նադարյան մոնումենտալ քարե շինությունը պատկանող հիմնապատեր, ժա-
մանակին բնորոշ խորիսիներ և V—VI դդ. նյութեր՝ խեցեղեն, կղմինդը-
ներ, ապակյա անոթներ, գարդեր և այլն: Այտեղ՝ 50 քառ. մ մակերեսով
մի հատված (-b-11, -b-12 քառ.) հեռացնելիս, անմիջապես վաղ միջ-
նադարյան հատակի տակ՝ 0,2 մ խորությունից հայտնաբերվեցին բացա-
ռապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր՝ խոշոր գունա-
զարդ տափաշշի կանթավոր բեկոր, օյնոխոյալի վերնամաս, ձիթաճրագ,

2743

թաս-բրեղաններ և բազմաթիվ գունազարդ խեցեղենի այլ բեկորներ, նույն-
ինակ՝ գուրգի անիվի ստորին մաս, գետաբարից պատրաստված սրաքարեր և
վերջապես, խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ: 1982 թ.
նույն տեղանքում շերտագրական նպատակով կատարված պեղումները ար-
դեն 250 քառ.մ ընդարձակ մակերեսով բացահայտեցին հելլենիստական
շերտի առկայությունը, որը հստակ սահմանազատվում էր վաղ միջնադար-
յան և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերի միջև: Հրդեհված և որոշ
տեղերում նույնիսկ մոխրաշերտի վերածված այս շերտը պարունակում էր
կրակից թրծված աղյուսների կտորտանք և գունազարդ ու հասարակ խեց-
անոթների բազմաթիվ բեկորներ, որոնք հիմնականում կրկնում էին արդեն
վերը հիշատակված խեցեղենի ձևերը:

Այսուհանդերձ հելլենիստական շերտի հզորությունը և բնույթը բացա-
հայտվեցին միայն 1982—1985 թթ. բնթացքում միջնաբերդի գագաթի ա-
րևելյան մասում կատարված հնագիտական աշխատանքների շնորհիվ:
Այստեղ, հիշյալ տարիների ընթացքում, վաղ միջնադարյան՝ IV—V դդ. մեծ
բազիլիկ և V—VI դդ. սյունազարդ կառույցների միջև ընկած հայտնաբեր-
վել է հելլենիստական դարաշրջանին պատկանող շինարարական համալիրի՝
300 քառ.մ տարածք գրավող, մի ընդարձակ հատված: Պարզվել է, որ վեր-
ջինս ներկայացնում է ուսումնասիրվող շինությունից ստակ ծայր հյուսիսարև-
մուտյան հատվածը: Մինչդեռ համալիրը հիմնականում տարածվում է դեպի
հարավ, բլրի կենտրոնական մասը, որտեղ բազիլիկ սրահի ներկայիս գոյու-
թյունը, բնականաբար, թույլ չի տալիս պեղելու և ամբողջացնելու քննվող
շինությունը:

Համալիրի գրեթե կենտրոնական մասում ուրվագծվում է բավական հզոր
քարե պատերով (1,0—1,15 մ լայն., 0,60—1,0 մ բարձր.) կազմված, հյուսիսից
հարավ ձգվող դահլիճը (տախտ. IV, 1), որի պահպանված հատ-
վածի (7,0×8,0 մ) ստորին հատակի վրա, իրենց նախնական տեղում, հայտ-
նաբերվեցին սպիտակ ավազաքարից կերտված զույգ տորածև խարիսխներ
(գտնվում են յուրաքանչյուր պատից՝ 2,25, իսկ միմյանցից՝ 3 մ հեռավոր-
ություն վրա): Սյունազարդ դահլիճին անմիջապես կից՝ արևելյան կող-
մում, վերականգնվեց նույնպիսի քարե պատերով (1,0 մ լայն., 0,80—0,90 մ
բարձր.) կազմված ևս մեկ կանոնավոր սրահ (մոտավորապես՝ 5,30×4,5 մ
մակերեսով): Վերջինիս, ինչպես և սյունազարդ դահլիճի հիմնական մասը՝
ձգվելով դեպի հարավ, շարունակվում էր բազիլիկ սրահի տակ (տախտ. V):
Համալիրի պահպանված մասի արևելյան թևի հնագիտական ուսումնա-
սիրությունը և ստուգողական բնույթի պեղումները բազիլիկ սրահի առան-
ձին հատվածներում բացահայտեցին, որ միջնաբերդի նոր կառուցապատման
նպատակով Դվինի 12—13-րդ դդ. բնակիչները՝ ներթափանցելով մշակու-
թային ստորին շերտերը, հսկայական կորուստ են պատճառել ոչ միայն վաղ
միջնադարյան, այլ նաև ոչնչացրել անտիկ դարաշրջանի շերտը, որի եր-
բեմնի գոյությունը մասին են վկայում ստակ հիմնապատերի մնացորդների և
ժամանակին հատկանշական խեցեղենի հայտնաբերումները:

Համալիրի արևմտյան թևում հայտնաբերված միջնորմների մնացորդ-
ները՝ կառուցողական տեսանկյունից, վկայում են սյունազարդ դահլիճին
կից՝ արևմտյան սենյակների երբեմնի գոյությունը (տախտ. IV, 2): Ու-
սումնասիրության ենթարկվեց նաև համալիրի հյուսիսարևմտյան ընդարձակ
հատվածը, որտեղ դեռևս 60-ական թվականներին բացահայտվել էր անտիկ
դարաշրջանի շերտը՝ շինարարական մնացորդներով՝ սպիտակ ավազաք-
արից կերտված զույգ տորածև խարիսխների առկայությամբ (տախտ. VII,
1—4): Այստեղ հայտնաբերվեցին կավակերտ վերնամասերի հետքերով քարի
հիմնապատեր, որոնք հասկանալի և կազմելով առանձին բլիջներ տնայվում
են ընդհանուր համալիրին: Պարզվում է, որ այս հիմնապատերը կառույ-
ված են ուղղակի նախորդ (մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի) մշակութային
շերտին պատկանող քարե շինվածքների վրա:

Այսպիսով համալիրի պեղումների շնորհիվ փաստարկվում են կարևո-
րագույն շերտագրական անցումներ. վաղ միջնադարյանից՝ անտիկ և վեր-
ջինից՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերի (տախտ. VI):

Քննվող շինությունը թեև չի ամբողջանում, այսուհանդերձ առանձին
հատվածների հստակ հատակագծային պատկերների շնորհիվ բացահայտ-
վում է, որ սյունազարդ դահլիճը կազմել է համալիրի կենտրոնական մասը,
որին անմիջապես կից արևելյան և արևմտյան թևերում հարել են այլ սե-
յակներ (տախտ. III):

Համալիրի կառուցման ժամանակ կիրառվել է հետևյալ շինարարական
տեխնիկա: Պատերը շարված են խառը և անկանոն, հիմնականում միջին շա-
փերի (0,18×0,26—0,15×0,27 մ), մոխրագույն և անտաշ, միմյանց կապի
շաղախով շաղկապված գետաքարերի ճորիզնական շարքերից: Առանձնակի
ուշադրություն է արժանի սյունազարդ դահլիճի արևմտյան պատի հյուսի-
սային ծայրում, քարե շարվածքի մեջ՝ կրկնակի օգտագործված սպիտակ
ավազաքարե սրբատաշ սալը (շափերն են՝ 0,57×0,9×0,22 մ), որը նյու-
թով և մշակումով աղբյուրվում է նույն տարածքից հայտնաբերված ևս երեք
նման սրբատաշ սալերին (շափերն են՝ 0,50×0,54×0,26—0,51×0,31×0,26—
—0,50×0,35×0,22 մ): Միջնորմների քարե հիմնախարիսխները օժտված են
եղևի հում աղյուսե վերնամասերով: Բացված հատակները կավակերտ են,
խնամքով ձեփված և կոկված:

Շինությունը, հավանաբար, ընդգրկել է ժամանակագրական բավական
լայն շրջանակներ (շուրջ 200 տարի), բանի որ իր գոյության ընթացքում
վերակառուցվել և կրել է մի շարք փոփոխություններ, որոնք ակնհայտորեն
նկատվում են տարբեր մակարդակների՝ թվով երեք կավակերտ հատակների
առկայության և պատերի վերանորոգումների շնորհիվ: Իսկ երկրորդ հա-
տակի վրա առաջացած ավերված և հրդեհված շերտը՝ կազմված մոխրա-
շերտի վերածված վերին՝ երրորդ կավակերտ հատակից, բանդված պատերի
հում աղյուսների կտորտանքից (հաճախ հրդեհից թրծված) և ուղղակի ջար-
դոփշուր արված խեցանոթների բազմաթիվ բեկորներից. վերջապես, երևա-

Կիվայր ընկած գանգի առկայությունը անմիջապես սյունադարձ դահլիճի հատակի վրա վկայում են, որ ուսումնասիրվող համալիրը վերջնականապես զաղարկ է գոյություն ունենալուց ինչ-որ հարձակման՝ մեծ ավերման և հրդեհի հետևանքով:

Շինարարական համալիրը ներկայացնող 1,5 մ հզորությամբ հնագիտական մշակութային շերտը հագեցված էր Արմավիրի, Արտաշատի, Գառնիի, Գլինի մ.թ.ա. II—I դդ. համանման՝ գունազարդման բազմապիսի տարբերակներով առատ, խեցանոթների բեկորներով: Հետաքրքիր է նրախեցի սրբվակը (բեկոր) ներմուծված փորրասիական հելլենիստական տարածքից:

Այսպիսով, ներկայացված համալիրը՝ կանոնավոր սրահների հստակ հատակագծով, տորածև խարիսխների, ընորոշ շինարարական տեխնիկայի և հարուստ գունազարդ խեցեղենի առկայությամբ հավաստում է հելլենիստական դարաշրջանում, բլրի գագաթի հյուսիսարևելյան մասում ինչ-որ կարևոր, հավանաբար, հասարակական բնույթի շինությունից գոյություն մասին:

Դվինի շրջակա տարածքում բարձունքների բացակայության պատճառով կավը ծառայում էր որպես շինարարական հիմնական նյութ: Քարը օգտագործվել է միայն հիմնապատերի և մոնումենտալ շինությունների համար: Ուստի միջնադարում և հետագայում նույնպես նախորդ դարաշրջանների կառույցները քանդել և դրանց քարերը կրկնակի օգտագործել են: Մինչև օրս էլ հայտնաբերվում են անտիկ ժամանակի քարե ճարտարապետական բազմաթիվ մանրամասներ քաղաքի ամրոց տարածքից և նույնիսկ մերձակա գյուղերից: Հիշյալ հանգամանքը հասցրել է կործանել հարված հնագույն քարե կառույցներին: Բացի այդ, Դվինի միջնաբերդի հելլենիստական շերտը բնութագրվում է մոխրաշերտով և այլված աղյուսների բազմաթիվ կտորտանքով, որն իր հերթին հում աղյուսե շինությունների գոյության վկայություն է քանդվող դարաշրջանում: Դրանք հիմնահատակ քանդվել և քայքայվել են բնակավայրը ավերողների և հրդեհողների, իսկ հետագայում նաև միջնադարյան երկարամյա քաղաքի բնակիչների կողմից:

Կյանքի երկարատև ճարատեսությունը բլրի վրա, այսինքն՝ տարբեր դարաշրջանների՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի, հելլենիստական, այնուհետև միջնադարյան բնակավայրերի հաջորդումը միմյանց, բնականաբար ստեղծում են ժառանգականության կապերի բազմաթիվ զրտերումներ, որոնք նախ երևան են գալիս բլրի կոտոցապատման ընթացքում: Այս կարգի ժառանգական կապերը ակնհայտ են՝ ուրարտական և անտիկ քաղաքների միջև, ինչպես, օրինակ՝ Տուշպու-Վան, Արգիշտիխիլի-Արմավիր, էրերտնի-Երևան, իսկ Շամիրամի անտիկ բնակավայրում, որն առաջացել է վաղ երկաթեդարյան քաղաքատեղիում՝ օգտագործվել է նախկին պաշտպանական համակարգը, իհարկե որոշակի փոփոխություններով⁸ և այլն: Բացառված չէ, որ Դվինում ևս հելլենիստական կառույցների հատակագծային ցանցը կազմելիս, որպես ելակետ, մասամբ նաև օգտագործված լինեն նախորդ՝ սվյալ

դեպքում մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի քարե հիմնապատերը⁹: Չի բացառվում կառուցողական նման սկզբունքների կիրառում այստեղ՝ նաև անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանում, հատկապես, որ Դվինում հիշյալ կապերն ու երեսվյնիցը արձանագրվում են անգամ միջնադարում՝ շինարարական տարբեր փուլերի միջև:

1949 թ. բլրի հյուսիսարևմտյան մասում, ստորին շերտերը պեղելիս 8—10 մ խորության մեջ հայտնաբերվել են փայտե սյան երկու տորածև խարիսխ, միմյանցից 1,90 մ հեռավորության վրա՝ շրջափակված քարե հիմնապատերով (տախտ. IX, 1): Պահպանված է եղել նաև ժամանակագրորեն հաջորդող կառույցի քարե հիմնապատը, որը ձգվելով դեպի խարիսխներից մեկը գրեթե ծածկել է այն: Խարիսխները գտնվել են համատարած մոխրաշերտում (պեղավայրի կտրվածքի վրա նկատվել են մեծ հրդեհի հետքեր), սրանց շրջակայքից հայտնաբերվել են սև և կարմիր խեցեղենի աննշան բեկորներ, իսկ միջնադարյան նյութերը իսպառ բացակայել են այստեղ: Նման սյան տորածև խարիսխների հետաքրքիր մի տարբերակ են ներկայացնում վերը հիշատակված՝ դեռևս 60-ական թվականներին հելլենիստական շերտում հայտնաբերված, սպիտակ ավազաքարից պատրաստված գույգ խարիսխները (տախտ. VII, 1—4): Յուրաքանչյուրը կազմված է միմյանց վրա դրված երկուական տորոսից, որոնցից ստորինը՝ մեծ է, իսկ վերինը՝ համեմատաբար փոքր և երկուսն էլ ընդգծված անցումներով հենված են քառանկյուն սալաքարի վրա: Խարիսխներից յուրաքանչյուրը վերին մակերեսի վրա ունի մեկական դարակ: Սյան տորածև խարիսխներ հայտնաբերվել են նաև կենտրոնական: Թաղամասում և շրջակայքում, երբեմն էլ միջնադարյան պատերի շարվածքի մեջ⁹ (տախտ. VII, 5—6, տախտ. VIII, 3, 5, 6, տախտ. IX, 2—6):

Այս խարիսխների ժամանակագրության և կուլտուր-պատմական պատկանելության հարցը արժանի է հատուկ ուշադրության:

Դվինից հայտնաբերված սյան տորածև խարիսխները պատրաստված են տեղական սպիտակ ավազաքարից, բացի VII դ. կաթողիկոսական պալատի սյունազարդ դահլիճի օձաքարե միակ նմուշից (տախտ. VIII, 5): Խարիսխների տորոսները՝ հենված հարթ, հաճախ էլ երկաստիճան քառանկյուն սալի վրա, վերին մակերեսին ունեն մի եեղ դարակ: Նման խարիսխներ, սակայն տեղական մանրահատիկ կրաքարից, բավական մեծ թվով հայտնաբերվում են Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատից: Արանց տորոսը

⁸ Այս առումով արժեքավոր են Կ. Քուչնարյովայի դիտողությունները, որոնց համաձայն անտիկ և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի կառույցների պատերի ուղղությունները որպես կանոն համընկնում են միմյանց հետ, քանի որ անտիկ շինությունների համար հնագույն պատերի հում աղյուսե վերնամասերը քանդել, վերացրել են և օրանց քարե հիմքերի վրա դրել նոր հիմքեր: Վերջիններս իրենց տեղադրությամբ երբեմն աստիճան են կազմում հին հիմքերի հետ, որի հետևանքով նոր կառույցը փաստորեն հանդես է գալիս կրկնակի քարե հիմքով (տախտ. II, 2) (Кушнарева, Х. Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977, с. 17)»

վերին մակերեսի վրա ունի մի նեղ դարակ և հենվում է հարթ կամ երկաստիճան, բառանկյուն սալի վրա: 1967 թ. Փոքր վեղի գյուղի հարավարևելյան ծայրամասում, բացի լատիներեն արձանագրություններից, մ.թ. I—III դդ. խեցեղենի հետ միասին գտնվել են նաև համանման խարխուհներ¹⁰: Տորաձև խարխուխ է հայտնաբերվել Մոխրաբորի անտիկ ժամանակաշրջանի շերտից¹¹: Այգօրինակ խարխուխներ ի հայտ են եկել նաև Շիրակավանի և Ավանի պեղումներից¹²:

Խարխուխ այս ձևը, սկսած մ.թ.ա. II դ. լայն տարածում է դսել Ազրբեջանական ԽՍՀ տարածքում (Կապադակ, Շեմախա, Քազաքենդ, Աղզամ, Շամխոր, Ֆիզուլի)¹³: Միայն Կապոդակի խարխուխները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. Iդ. երկրորդ կեսով և մ.թ. I դարով, տարբերվում են վերահիշյալներից՝ տորաձևի կենտրոնում փայտյա սյուն ամրացնելու նպատակով արված փորվածքի առկայությամբ: Ընդհանուց նույն նպատակով են կիրառվել Արմազգիխե 1-ին սյունազարդ դահլիճի տորաձև խարխուխների փոսիկավոր վզիկները¹⁴:

Ուշագրավ են նաև հարևան Կոմմագենների, Նյումփալոս գետի վրա անգղաղբված Արսամեա բաղաբի նմանօրինակ խարխուխները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. I դարով¹⁵:

Տորաձև խարխուխները բնորոշ են մ.թ.ա. III—I դդ.՝ Պարթևստանի (Հաթրա, Նիսա) և Բակտրիայի (Այրթամ, Խաթին-Ռարթ, Հին Թերմեզ, Խալախան, Ուշտումբուլյան, Կորադիան) ճարտարապետությունը¹⁶:

Արևմտյան ճարտարապետությունը ևս ներկայացնում է ուսումնասիրվող ձևի խարխուխների բազմաթիվ օրինակներ¹⁷:

Արևելյան օրդերի հիմքը կազմող այս տորաձև խարխուխները, որոնց ծագման ակունքները բացահայտ ափական են, գալիս են սկսած մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից, հելլենիստական ժամանակաշրջանում գրավելով հիշյալ հսկայական ռեզիդենցիաներ, հարատևում են Հայաստանում նաև վաղ միջնադարում: Դրանք վերամշակվում և ստանում են արտաքին նոր հարդարում՝ օժտվելով ներքնասալի վրա շորս եռանկյունաձև կուստներով¹⁸: Այգպիսիները հայտնի են Դվինում, Չվարթնոցում և Եղվարդում¹⁹:

Դվինի միջնաբերդի վերահիշյալ հատվածներում անտիկ դարաշրջանի ճարտարապետությունից մնացել են սոսկ արձագանքներ՝ շինարարական մնացորդների և ճարտարապետական մանրամասների ձևով: Այսուհանդերձ մի բան պարզ է, որ բյուրք՝ անտիկ դարաշրջանում կառուցույթատված է և ղել բարե հիմնապատեր ունեցող հում աղյուսե, անգամ բարե վերնամասեր ունեցող սյունազարդ շինություններով:

Դվինի անտիկ դարաշրջանի բնակավայրի պատկերը լուսարանելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև կենտրոնական թաղամասի ուսումնասիրության արդյունքներին:

1937 թ. ի վեր կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերվել էին կարասային թաղումներ, ճարտարապետական մանրամասներ, գունազարդ խեցեղենի բեկորներ: 1973 թ. այստեղ մեր կողմից սկսվեցին հետախուզական պեղումներ՝ անտիկ դարաշրջանի շերտ հայտնաբերելու և ուսումնասիրելու նպատակով:

Առաջին աշխատանքները կենտրոնացվեցին VII դ. կաթողիկոսական պալատի ներսում՝ հարավարևելյան անկյունում № 2 (2,5×2,5 մ մակերեսով) և դրսում՝ վերջինիս և միանավ եկեղեցու միջև՝ № 1 (3×3 մ մակերեսով) բջիջներում: Եվ, քանի որ 50-ական թվականներին միանավ բազիլիկ եկեղեցու շրջակայքից հայտնաբերվել էին հելլենիստական ժամանակի կարասային թաղումներ, նման սպասելիք կար նաև այս անգամ: Առաջին իսկ արդյունքները գոհացուցիչ էին, ուստի դրսում պեղվող բջիջն աստիճանաբար ընդարձակվեց և 1973 թ. ամռան ընթացքում կաթողիկոսական պալատի և միանավ եկեղեցու միջև՝ հարավից հյուսիս պեղվեց՝ 12×3 մ մակերեսով մի հատված, որի շնորհիվ ստեղծվեց շերտագրական հետևյալ հստակ պատկերը: Միջնադարյան նախկին հզոր շերտից պահպանվել էր միայն VII դարի 0,2—0,5 մ թույլ հղորովյալ մի շերտ, որի հենց վերին մակարդակից սկսվեցին պեղումները: Առաջին նյութերը, բնականաբար, միջնադարյան կիսակլոր և տափակ կղմինդրների, երբեմն նաև IX դ. ջնարակած հատուկենտ խեցեղենի բեկորներ էին: Արանց հաջորդեց չափազանց ամուր՝ դժվարությամբ բանդվող 0,35—0,40 մ հաստությամբ սպիտակ խճև հարթակ:

Ա. Ա. Քալանթարյանը տարիներ շարունակ կենտրոնական թաղամասի հնագիտական մանրազնի ուսումնասիրության շնորհիվ հիշյալ հարթակը իրավամբ համարում է եռանավ բազիլիկ տաճարի բարաշեն շինության ժամանակ (IV դ. վերջ և V դ. սկիզբ), սպիտակ ավաղաքարի տաշվածքների առաջացած շինարարական հրապարակ (տախտ. X, 1): Ի դեպ կենտրոնական թաղամասում՝ կաթողիկե եկեղեցուց հարավ և հարավ-արևմուտք դիտվել է ևս մեկ նման շինարարական հրապարակ՝ միայն տուֆե տաշվածքների մնացորդներից: Շինարարական այս երկրորդ հրապարակը առաջացել է արդեն VII դ. սկզբում, երբ եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է նոր հատակագծով և նախկին ավաղաքարի փոխարեն նոր շինանյութով՝ տուֆ բարով²⁰:

Այսպիսով, կենտրոնական թաղամասի թե՛ IV—V դդ., և թե՛ VII դ խճև հարթակները ժամանակագրական և շերտագրական լավագույն ուղեցույցներ են: Եվ իրոք, պեղվող հատվածում՝ IV—V դդ. խճև շերտի՝ վաղ միջնադարյան նյութական մշակույթի այս սահմանագծի տակ երևան եկավ ժամանակագրորեն հաջորդ՝ 0,5—0,6 մ հղորովյալ հելլենիստական հորիզոնը, հազեցած բազմաթիվ և բազմատեսակ, հասարակ և դուռնազարդ խեցեղենով: Իսկ 0,9—0,1 մ խորությունից սկսեցին հայտնվել արդեն մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի բարե ճարտարապետություն, բնորոշ սե խեցեղեն և նույնիսկ կավե պատկերազարդ զոհարան²¹ in situ: Այսպիսով 1973 թ. պեղված հատվածը հանդիսացավ կենտրոնական թաղամասում անտիկ դարաշրջանի շերտ հայտնաբերելու և ուսումնասիրելու առաջին և դրական փորձը:

1973 և 1974 թթ. պեղումների ընթացքում վերը հիշատակված հատվածը ընդարձակվեց դեպի հյուսիս: Հեղինակական շերտը այստեղ ևս ներկայացվեց նույն հաջորդականությամբ, ուստի փոփոխություն չկատարվեց արդեն ընդունված շերտագրական պատկերի մեջ: Քննվող շերտը ներկայացվեց, հատկապես հարուստ գունազարդ խեցեղենով՝ գոտեզարդ տափաշների, երեքնուկաձև ծորակով անթոնների, թաս-բրդանների, ըմպանակների, հաստապատ կոնքերի շրթնամասերի բեկորներով և, վերջապես, ամենակարևոր գյուտն էր տուֆից պատրաստված դուրզի անիվի ստորին մասը:

1978 թ. պեղվեց $19,5 \times 5$ մ մակերեսով մի հատված՝ միանավ եկեղեցուց հարավ և դրան զուգահեռ: Քանի որ այստեղ արդեն բացակայում էր սահմանագիծ հանդիսացող խճե շերտը, ուստի ստացվեց հետևյալ շերտագրական պատկերը. վերին մակարդակից՝ VII, երրեմն նաև IX դդ. նյութերի հետ սկսվեց երևան գալ նաև հեղինակական խեցեղեն: Սակայն վերին մակերեսի այս խառը շերտը աստիճանաբար զսվեց անտիկ նյութերի բացահայտ գերակշռությամբ և շուտով ընդհուպ՝ 0,5—0,7 մ խորությունից սկսեցին հայտնաբերվել բացառապես հեղինակական նյութեր: Որպես անտիկ դարաշրջանի կառույցի գոյության վկայություն, պեղվող հատվածում էր հայտ եկավ հյուսիսից դեպի հարավ ձգվող բարե հիմնապատի մնացորդը: Բնագրավ էր նաև պեղվույթի արևմտյան մասում, անմիջապես հեղինակական շերտի տակ, ինչպես և սպասվում էր, ուրվագծվեցին մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի բարե հիմնապատի, բնորոշ սև խեցեղեն:

1979 թ. նախորդ տարվա պեղվույթին կից, դեպի հարավ, պեղվեց ևս մեկ հատված՝ $3,5 \times 8,5$ մ մակերեսով, որտեղ և կրկնվեց կենտրոնական իրազմասին բնորոշ շերտագրությունը: Միևնույն ժամանակ ուսումնասիրվեց կաթողիկե եկեղեցու հին արսիպից հարավ՝ վերջինիս զուգահեռ, արևելքից արևմուտք ուղղությամբ՝ $6,7 \times 4,7$ մ մակերեսով մի հատված, որը 1980 թ. ընդարձակվեց դեպի արևմուտք՝ $4,5 \times 7$ և 5×4 մ, իսկ 1981 թ. պեղումների ընթացքում՝ $5 \times 5,5$ մ մակերեսով: Արդեն դիտված շերտագրությունը սուտյգ և հստակ կրկնվեց այս նոր պեղվույթում ևս: Եվ քանի որ պեղվող հատվածը կից էր կաթողիկե եկեղեցուն, ուստի այստեղ VII դ. նյութական մշակույթի հորիզոնից ներքև բացվեց բավական հզոր՝ 0,5—0,6 մ հաստությամբ, դժվարամատչելի, ամուր խճե հարթակ, ի տարբերություն վերը հիշատակված հատվածների ավելի թույլ հզորության խճե շերտերին (0,2—0,4 մ): Այս միջավայրից հայտնաբերվեցին V—VII դդ. բնորոշ ապակե անոթների բեկորներ և տանիքի ծածկի բազմաթիվ վաղ կղմինդրներ, որոնց ստափակ օրինակները ձևաբանորեն հարում են ոչ միայն VII դ., այլև անտիկ դարաշրջանի կղմինդրներին: Այսպիսով, այս խճե հարթակը միջնադարի նյութական մշակույթը պարզորոշ սահմանազատում է հեղինակական (0,4—0,5 մ հզոր.) և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերից: Պեղվող հատվածում ուշագրավ էին թվով չորս կարասային թաղումները: Սրանք բոլորը մխրձված էին 1,20—1,40 մ խորության՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի

սկզբի շերտի մեջ*, որտեղ և երևան եկան վաղ շրջանի բարե հիմնապատերի առաջին պարզորոշ հետքերը:

Ուշադրության արժանի էր պեղվույթի արևմտյան մասում 1 մ խորության մեջ՝ մոտավորապես 5×8 մ մակերեսով տոփանված կավե հարթակի մնացորդների ի հայտ գալը հեղինակական խեցեղենի բեկորների հետ: Նշենք նաև, որ այս նույն հատվածում, միջնադարյան բարե հիմնապատի շարվածքի մեջ հայտնաբերվել է կրկնակի օգտագործված սպիտակավուն վաղաքարից պատրաստված անտիկ սյան խարխուլ: VII դ. կաթողիկոսական պալատում ևս պահպանվել է անտիկ դարաշրջանի, բայց օժաբարից պատրաստված տորածե խարխուլ:

Այսպիսով, վերջին տարիների պեղումները և շերտագրական դիտողությունները կենտրոնական թաղամասում առաջին անգամ բացահայտեցին հեղինակական դարաշրջանի նյութական մշակույթին պատկանող՝ 0,5—0,6 մ հզորությամբ շերտ, հաստատեցին՝ համաժամանակյա դամբարանադաշտի, իսկ պահպանված շինարարական մնացորդների և ճարտարապետական մանրամասների շնորհիվ նաև շինությունների երբեմնի գոյությունը:

1938 թ. ի վեր քննվող թաղամասում հայտնաբերվում են կարասային թաղումներ: Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող Դվինի արշավախմբի նյութերի տվյալները, ինչպես նաև հրատարակված նյութերը և վերջին տարիների դաշտային հնագիտական աշխատանքները՝ արդյունքները հնարավորություն են բնձնում ներկայացնել Դվինի դամբարանադաշտի ընդհանուր պատկերը²²:

Դամբարանադաշտը փոխված է եղել գլխավորապես կաթողիկե նաև միանավ եկեղեցիների և կաթողիկոսական պալատի շրջակայքում (տախտ. X, 2):

Կարասային թաղում № 1. հայտնաբերվել է 1938 թ. կաթողիկոսական պալատի հարավային կողմի փոքր սենյակներից մեկում, 1,4 մ խորությունից (տախտ. XI, 4): Կարասում կմախքի մնացորդներից բացի, գտնվել են նաև բրոնզե, մանկական փոքր ապարանջան, ականջօղ, շքասեղի գլխիկի մի բեկոր և տարատեսակ ուլունքներ, պատրաստված՝ բարից, բրոնզից, ապակե շաղախից (տախտ. XXV, 6, 9, 10, 15):

Կարասային թաղում № 2. սրա մնացորդները հայտնաբերվել են 1946 թ. կաթողիկոսական պալատի և կաթողիկե եկեղեցու միջև, արևելյան կողմում՝ հորի մեջ**:

Կարասային թաղում № 3. 1947 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիպի շրջակայքից հայտնաբերվել է փոքր կարաս՝ մանկան կմախքի մնացորդներով, բրոնզե, պարզ օղակաձև մանկական ապարանջան և մատանի, հաստ

* Կարասային թաղումների խորությունը գրանցված է ներկայիս վերին՝ VII դ. հնագիտական շերտի պահպանված մակարդակից:

** Միջնադարյան հորը ներթափանցել է ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մշակութային շերտերի մեջ:

ապարանջանի մի բեկոր, որ, ըստ երևույթին, եղել է ստրի ապարանջանի կտոր և հինգ ուլունք. մեկը՝ հասարակաց, գնդաձև, երկու կողմից սեղմված, ոսկրագույն (պտտերը՝ վարդագույն), իսկ մյուսը՝ ապակու շաղախից, նուրբ ոսպնյակաձև (տախտ. XXV, 5, 8, 11, 14):

Կարասային քաղում № 4. 1947 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդի աշակողմյան պատին կրց դրսից հայտնաբերվել է համեմատաբար լայն նստուկով, հաստիքան, թերի՝ վզի և պսակի մասը ամբողջապես կտորված մի կարաս (պահպանված բարձր.՝ 92 սմ, իսկ ամենալայն մասի տրամագիծը՝ 50 սմ): Կարասը տեղադրված է եղել հորիզոնական դիրքով: Հողով լցված կարասի մեջ գտնվել է լավ պահպանված, կծկված կմախք՝ գանգը նստուկի մոտ, երեսը ուղղված հյուսիս-արևմուտք: Կմախքի հետ հայտնաբերվել են բրոնզե, ակոսազարդված զույգ ականջօղ, օղակաձև մատանի, որի ծայրերը միմյանց շեն զողված և շքասեղ՝ թերի կտորված, առանց վերնամասի. վերջին իրը չի պահպանվել (տախտ. XXV, 12):

Կարասային քաղում № 5. 1948 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդի շրջակայքից հայտնաբերվել է թերի՝ առանց վերնամասի, կտորված փոքր կարմիր կարաս, որի մեջ եղած դեղնավուն փխրուն հողը պարունակել է մանկան կմախքի ոսկորներ:

Կարասային քաղում № 6. 1949 թ. կաթողիկե եկեղեցու հարավային հիւրի արևելյան ծայրամասից հարավ գտնվել է հորիզոնական դիրքով տեղադրված, պսակի մասը հյուսիս ուղղված, խիստ ջարդոտած մի կարաս, որի վերին մասը բոլորված է եղել 2 սմ լայնությամբ, ժապավենաձև, միմյանցից 20 սմ հեռավորությամբ, առանց զարդանկարի երկու գոտիներով: Շքակայքում անկանոն թափված են եղել քարեր: Կարասի մեջ գտնվող ամուր կավահողը պարունակել է մարդու ստամ և մի քանի ոսկոր:

Կարասային քաղում № 7. հայտնաբերվել է 1950 թ. միանավ տաճարի արևելյան մասում, հորիզոնական դիրքով՝ բերանը արևմուտք ուղղված (տախտ. XI, 1): Կարասը եղել է ամբողջական, սակայն ճաքճքած, պակասել են միայն պսակի և ուսամասի մի քանի բեկորներ: Պահպանված լուսանկարներից դատելով կարասն ունեցել է դուրս ցցված, զանգվածեղ շրթով պսակ: Թաղման անոթը, լցված հողախտոն քարերով և հենց իր ջարդոտված մի քանի բեկորներով, պարունակել է ամբողջական կմախքի փտած ոսկորներ և հարուստ նյութեր: Դրանք են՝ երկու բարե կնիք, քարե և ապակե բազմագան և բազմաձև ուլունքներ, արծաթե քունքի օղ՝ ազաթե կախիկով, արծաթե օղի բեկորներ (հավանաբար քունքի օղի մնացորդներ են), բրոնզե շքասեղ՝ գլխիկի մասը կտորված և պղնձե զմբեթաձև կոճակ, որը չի պահպանվել (տախտ. XXIII):

Կարասային քաղում № 8. հայտնաբերվել է 1950 թ., նախորդի կողքին (տախտ. XI, 5): Կարասը տեղադրված է եղել հորիզոնական դիրքով՝ արևելքից արևմուտք, պսակը արևմուտք ուղղված: Կարասի բերանը ծածկված է եղել քարե սալով: Թաղման անոթի մեջ գտնվել է ձախ կողքին պառկեցված, կծկված մի կմախք, գանգը կարասի բերանի մոտ, այսինքն՝ ուղղված արև-

մուտք: Կմախքի վզի և ձեռքերի մոտ հայտնաբերվել են մետաղե, քարե, ապակե ուլունքներ և սարդոնե կախիկներ (վերջիններս շեն պահպանվել), արծաթե քունքի օղեր ազաթե կախիկներով և բրոնզե, թերի (առանց գլխամասի) շքասեղ (տախտ. XXIV):

Կարասային քաղում № 9. հայտնաբերվել է 1951 թ. կաթողիկե եկեղեցու հիմքերի մոտ, հարավային արսիդի մեջ: Եկեղեցու հիմքերը դնելիս կարասն ամբողջովին փշրվել է, որի հետևանքով մեջը գտնված կմախքը փտել է: Կմախքի հետ գտնվել են ապակե տարատեսակ ուլունքներ (տախտ. XXV, 13), բրոնզե օղի բեկորներ և կոնաձև կոճակ: Վերջին երկուսը շեն պահպանվել:

Կարասային քաղում № 10. 1951 թ. կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան անկյունում, դրսից՝ հայտնաբերվել են մեծ կարաս և վերջինիս կպած երկու փոքր կճուճ (տախտ. X, 3, տախտ. XI, 6): Դժբախտաբար, սրանցից ոչ մեկը մեղ չի հասել: Միայն պահպանված լուսանկարից երևում է, որ կարասն ունեցել է հարթ նստուկից աստիճանաբար լայնացող հաստափոր իրան և դուրս փոված շուրթ, որը դրսից եզրված է փորագիր ասամանաձև նախազազարդով: Կճուճներից մեկը ունեցել է շեփորաձև, լայն բերան և շափազանց ուռուցիկ իրան: Կարասի մեջ գտնվել են միայն կմախքի ոսկորներ:

Կարասային քաղում № 11. հայտնաբերվել է պեղումների ժամանակ 1976 թ. V դ. կաթողիկոսական պալատից արևելք ընկած հատվածում: Տափակ, հարթ նստուկով կարասը տեղադրված էր ուղղահայաց դիրքով, սակայն թերի՝ առանց վերնամասի: Կարասը լցված էր հողով և պարունակում էր կմախքի մի քանի ոսկոր:

Կարասային քաղում № 12. հայտնաբերվել է 1978 թ. միանավ եկեղեցուց հարավ՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի շերտում: Կարասը գտնվում էր հորիզոնական դիրքում՝ մեծ և խոր կոնքով ծածկված բերանը դեպի արևելք: նստուկի և իրանի որոշ բեկորներ ջարդոտված վիճակում ընկած էին հենց կարասի մեջ: Թևպետ նստուկի պակասող մասերը չգտնվեցին, սակայն էլնելով անոթի ընդհանուր ձևից և համեմատելով նմանատիպ կարասների հետ, ենթադրվում է, որ դրա դուրս ցցված զանգվածեղ շուրթը և հաստապատ ուռուցիկ իրանը հենվել են տափակ նստուկի վրա: Կարասի պահպանված բարձրությունը՝ 120 սմ է, իրանի տրամագիծը՝ 42, իսկ ամենալայն մասինը՝ 94 սմ: Կմախքը պտուկած էր աջ կողքին, կծկված վիճակում, գլուխը դեպի կարասի բերանը, դեմքը՝ հյուսիս: Դեմքի և ձեռքերի մոտ գտնվեցին գնդաձև իրանով տափաշիշ (տախտ. XIII, 3) և ներս հակված շրթով փոքր թաս:

Կարասային քաղում № 13. հայտնաբերվել է 1979 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդից հարավ՝ 1,35 մ խորության մեջ՝ վաղ երկաթի դարաշրջանի շերտում: Կարասը գտնվում էր հորիզոնական դիրքում՝ բերանը դեպի արևելք: Թաղման անոթը բավական վնասված էր, սակայն հնարավոր եղավ մասամբ վերականգնել՝ թե՛ ձեր և թե՛ շափերը: Կարասի հարթ նստուկից (մեջտեղում՝ անցք) կողերը գրեթե անմիջապես լայնանալով կազմում են գնդաձև փոր և ընդգծված համեմատաբար բարձր վիզ՝ դուրս կլո-

նացող շրթով: Պահպանված չափերն են. բարձրությունը՝ 0,5 մ, բերանի բացվածքի տրամագիծը՝ 0,25 մ, նստուկի տրամագիծը՝ 0,2 մ: Կճուճ հիշեցնող այս փոքր կարասում, ինչպես և հնթաղբվում էր, հայտնաբերվեցին՝ մանկան կուշ եկած և արդեն փտած կմախք՝ դեմքը դեպի հարավ, իսկ առնու՝՝ ձեռքերը, մրապատ պուլիկ (տախտ. XIV, 6):

Կարասային քաղում № 14. Հայտնաբերվել է 1979 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արտիզից հարավ, վերը նկարագրած թաղամից՝ 0,30 մ դեպի արևելք, 1,40 մ խորություն մեջ, որտեղ պարզորոշ նկատվեցին մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբին պատկանող քարե հիմնապատեր: Կարասը գտնվում էր հորիզոնական դիրքում, շուրջանակի եզերված քարերով, իսկ տափակ սալաքարով ծածկված բերանը՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք: Թեպետ թաղման անոթը խիստ շարժուձեղծ էր, սակայն վերականգնվեց դրա ընդհանուր ուղղապատկերը: Տափակ նստուկից կողերը բարձրանալով կազմում են ուռուցիկ փորով, կտրավուն շրթով, կարճ վզով՝ նույնպես կճուճ հիշեցնող (ինչպես նախորդը) փոքր կարաս՝ բարձրությունը 0,60 մ, բերանի տրամագիծը՝ 0,27 մ, ամենալայն մասի շրջագիծը՝ 0,45 մ: Մանկական թաղում էր կմախքը կծկված՝ գանգը դեպի անոթի բերանը, դեպի արևելք: Հայտնաբերվեցին դեմքի առջև՝ ձեռքերը, երկկանթանի, գորշ պուլիկ (տախտ. XV, 8), իսկ ձեռքերի մոտ՝ բրոնզե ալյարանջան, օղակաձև մատանի, գրմբեթաձև կոճակ և զնդաձև փոքրիկ խաղաքար:

Կարասային քաղում № 15. Հայտնաբերվել է 1980 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արտիզից հարավ՝ նույնպես վաղ շրջանի շերտում՝ 1,50 մ խորություն մեջ (տախտ. XI, 2—3): Կարասը գտնվում էր հորիզոնական դիրքում, իր իսկ բեկորով և տափակ սալաքարով ծածկված բերանը դեպի արևելք: Հենց այստեղ՝ բերանի առջև ի հայտ եկավ մոխրաոտ շերտ, որը հավանաբար առնչվել է թաղման արարողությունը: Կարասի նստուկի կեսը չկար, ուստի դրա փոխարեն հազգված էր լայնաբերան կոնք (տախտ. XVI, 5): Թեպետ իրանի որոշ բեկորներ ևս բացակա էին, բայց կարասի ընդհանուր ձևը պարզ էր՝ սրտ տափակ փոքր նստուկից ձգվող հաստապատ կողերը աստիճանաբար կազմում են ուռուցիկ իրան, կարճ վիզ և փոփոխ լայն պսակ՝ զանգվածեղ շրթով (բարձրությունը՝ 110 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 50 սմ, ամենալայն մասի շրջագիծը՝ 80 սմ): Կարասի մեջ հայտնաբերվեց միմյանց կողքին կծկված երկու կմախք: Կմախքներից մեկը տեղադրված էր կարասի արևմտյան մասում, դեմքը՝ դեպի արևելք, իսկ մյուսը՝ արևելյան մասում, դեմքը՝ ցած:

Կարասային քաղում № 16. Հայտնաբերվել է 1981 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արտիզից հարավ՝ № 15 թաղումից երկու մետր դեպի հարավ-արևելք՝ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբի շերտում՝ 1,30 մ խորություն մեջ: Կարասը տեղադրված էր հորիզոնական դիրքով, բերանը՝ դեպի հարավ, իսկ նստուկը՝ հյուսիս: Թաղման անոթի բերանը ծածկված էր ինչ-որ կարասի հաստապատ կողարեկորով և լավ կոկված, կարմրափայլ, կանթավոր մի մեծ անոթի բեկորներով: Թաղման կարասը վերին շերտերի ծանրությունից

գրեթե լրիվ ճզմվել և շարժուձեղծ էր եղել՝ հատկապես սրա վերին կեսը: Այսուհանդերձ պահպանվածից պարզվեց, որ վերջինս ունեցել է հեղինակաբան ժամանակաշրջանին բնորոշ ձև և հարգարում՝ ցցված հաստաշուրթ պսակ, ուռուցիկ իրան, հարթ տափակ նստուկ, իսկ արտաքին մակերեսը բաց նարնջագույն և անհնամ մշակված (կարասի բարձրությունը՝ 110 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 50 սմ, ամենալայն մասի շրջագիծը՝ 90 սմ): Ուշագրավ է, որ կարասի շուրջը բացելիս՝ նստուկի և հատկապես բերանի մոտ երևան եկավ կենդանիների ոսկորներով հարուստ, բավական հզոր (մոտավորապես՝ 40 սմ) մի մոխրաշերտ, որի մեջ դրսևից նաև թեթևակի ներս հակված շրթով թասի բեկոր: Վերը նկարագրածը, անկասկած, թաղման ինչ-որ արարողության հետքեր են, թերևս հոգեհացի: Կարասի միջից հողը հեռացնելիս հայտնաբերվեց կմախքը կծկված վիճակում՝ գլուխը ուղղված դեպի անոթի բերանը, ոտքերը՝ դեպի նստուկը, դեմքը՝ արևմուտք: Կմախքի կրծքավանդակի մոտ գտնվեցին՝ ապակյա, զնդաձև մեկ ուլունք, սև քարից՝ թեղիկի գլուխ հիշեցնող կոճակ (տախտ. XVIII, 5, 6) և բրոնզե լարից օղակաձև կախիկներ (վատ պահպանված):

Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանին բնորոշ դասական-ավանդական թաղման այս ձևը իր ուրույն տեղն է գրավում նաև Արտաշատի և Գառնիի անտիկ դամբարանադաշտերում²³: Ուշադրության արժանիներ է տալիս Գվինի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը, որը բացահայտում է սերտ աղերսներ հիշյալ երկու հուշարձանների հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային թաղումների հետ: Գվինի կարասային թաղումները՝ հանգուցյալի կծկված դիրքով, նրա գործածած իրերով, կարասը բարեբով շուրջանակի եզերելը, վերջինիս բերանը քարե սալով կամ անոթով պարտադիր ծածկումը, կարասի առջև խեցանոթների բեկորներով և կենդանիների ոսկորներով հարուստ մոխրաոտ շերտի գոյությունը և այլն վկայում են որոշակի կրոնական աշխարհայացքի, հավատալիքների ու թաղման ծիսական արարողությունների նույնության մասին, որ տեսնում ենք Գառնիի և Արտաշատի նմանատիպ թաղումներում ևս: Այս երեք բնակավայրերում էլ, որպես թաղման անոթ, օգտագործել են տնտեսության մեջ արդեն գործածված կարասները, դիակը մտցրել անոթի պսակը, ուսումնասիր կամ նստուկը կտրելուց հետո և նորից կարկատել իր իսկ բեկորներով կամ ծածկել այլ անոթներով: Այս դամբարանադաշտերում կարասները թաղել են հորիզոնական, հազվադեպ՝ ուղղահայաց դիրքերով: Բացակայում են որոշակի դիրքորոշումը, սեռատարիքային տարբերությունները և այլն: Ուշադրության արժանի ընդհանրություններ են երևան գալիս նաև Գվինի, Գառնիի, Արտաշատի կարասային թաղումներում հանգուցյալին ուղեկցող նյութերի միջև (դատարկ կարասները փոքր թիվ են կազմում): Թաղման կարասների մեջ դրվել են հանգուցյալի կնիքի ընթացքում գործածած իրերից՝ խեցեղեն, դարձի, ճազվաղեպ ևն դրամները և զեղև բացակայում է զենք՝ միայն մեկ կեռ դանակ է հայտնաբերվել Գառնիում: Թաղման իրերից բոլոր երեք հուշարձաններում էլ որպես կանոն՝ որակով, առատությամբ և բազմաձևու-

Յլամբ առաջին տեղը գրավում են զարդերը: Դրանք՝ արծաթյա, բրոնզյա, պղնձյա, երկաթյա ապարանջաններ (օղակաձև, ներձկված կամ օձագլուխ ձայրերով), ականջօղեր կամ բունքի օղեր (երբեմն քարե կախիկներով), մատանիներ են, քարե և ապակյա կնիքներ՝ բազմանիստ կամ ձվաձևով՝ ժամանակին բնորոշ թեմատիկայով (Տեծյալի և Տեռեակի, մարդու և կենդանու մենամարտի, կենդանիների փոքր պատկերներով), ուլունքներ, պատրաստված ապակուց, ապակյա շաղախից, բազմատեսակ քարերից, և վերջապես բրոնզյա Տայկիներ, շրտսեղներ, հերակալներ, ճարձանդներ, կախիկներ և այլն: Երկրորդ տեղը գրավում են խեցանոթները, որոնք, բնականաբար, թաղման անոթի տարողունակության պատճառով չէին կարող զբաղվել մեծ քանակությամբ: Դրանք՝ տափաշշեր են, քրեղաններ, թասեր, անկանթ և երկկանթանի պուլիկներ:

Բացի վերը նշված բնօրինակներուց, Դվինի դամբարանադաշտը առնչվում է Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղումներին նաև խիստ որոշակի աղերսներով: Այսպես, նախ հար է նման են թաղման կարասները՝ իրանի ուրվապատկերով, զանգվածեղ շուրթով և հարթ նստուկով, Դվինի քարե բազմանիստ կնիքի՝ Տեծյալի և Տեռեակի մենամարտի պատկերը անշնչան տարբերությամբ կրկնվում է Գառնիի բազմանիստի վրա, իսկ արծաթյա բունքի օղերը ձևով նույնանում են Արտաշատի ականջօղերի հետ (վերջիններս՝ բրոնզից և ապակուց են), կավանոթների հիմնական ձևերը նույնպես կրկնվում են՝ Դվինի ունկանման կանթերով պուլիկը նույնիսկ չափերով աղերսվում է Գառնիի օրինակի հետ՝ առկա են նաև այլ բազմաթիվ աղերսներ:

Դվինի, Արտաշատի, Գառնիի կարասային թաղումների հնագիտական վերլուծությունը թույլ է տալիս այդ թաղումները համարել շարքային, սրա օգտին են խոսում տնտեսության մեջ գործածված, հաճախ արդեն ոչ պիտանի խեցանոթների զանգվածային օգտագործումը, թաղման նպատակով հատուկ իրերի պատրաստման բացակայությունը, հանգուցյալին ուղեկցող նյութերի ընդունված, միօրինակ կազմը (միայն Գառնիում է դրանի առկայության երկու դեպք արձանագրված): Փաստորեն բացակայում են թաղման անոթների տեղի, դիրքորոշման, ուղեկցող նյութերի ակնառու տարբերությունները, որոնք հենց բնութագրում են բնավող թաղումներին պատկանողների հասարակական համեստ դիրքը:

Ուշագրավ է, որ Դվինի դամբարանադաշտը՝ ի տարբերություն Արտաշատի և Գառնիի, որտեղ թաղման բնավող ձևը հանդես է գալիս ակնառու կանձակալի, քարակղալին, հիմնահողային թաղումների կողքին, դեռևս բաղկացած է բացառապես կարասային թաղումներից: Նշենք նաև, որ մեկ կարասում զույգ թաղման առաջին դեպքը արձանագրված է միայն այստեղ՝ Դվինում: Դամբարանադաշտը փոխված է կաթողիկե և միանավ եկեղեցիների և կաթողիկոսական պալատի շրջակայքում, ինչպես և նշված շինությունների ստորին շերտերում: Այս հանգամանքը իսկ լուրջ արգելք է՝ պարզելու թաղումների խտության աստիճանը: Եղած ավյալների համաձայն թաղումները հավասար չեն տեղաբաշխված: Այսպես՝ կաթողիկե եկե-

ղեցու հին արսիդից հարավ, մոտավորապես 100 քսոմ տարածքի վրա, հայտնաբերվել են թվով շորս կարասային թաղումներ միմյանցից՝ 0,30 մինչև 2 մ հեռավորության վրա:

Եվ վերջապես Դվինի դամբարանադաշտի նյութերը համախոս են բնակավայրի նյութերին:

Այսպիսով, հնագիտական աշխատանքների շնորհիվ ստացուցվում է հելլենիստական դարաշրջանի մշակութային շերտի գոյության փաստը թե՛ բլրի վրա, և թե՛ կենտրոնական թաղամասում, իսկ օրեցօր հայտնաբերվող կարասային թաղումները հաստատում բնավող ժամանակաշրջանի մի ամբողջական հուշարձան-համալիրի գոյությունը Դվինում: Ուշագրավ է, որ պարզորոշ սահմանազատում բնակավայրի և դամբարանադաշտի միջև այստեղ չի նկատվում, ինչպես օրինակ՝ պարթևական ժամանակաշրջանում՝ Միջագետքի քաղաքներում²⁴: Անտիկ դարաշրջանում ընդունված է եղել հանգուցյալին թաղել այն նույն բնակավայրում՝ նույնիսկ բնակարանում, որտեղ ապրում էին կամ նրան կից: Նման երևույթ դիտվում է նաև Հայաստանում՝ Արտաշատում, Շիրակավանում²⁵: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, երբ Դվինի կենտրոնական թաղամասը՝ ջրի խնդրակով անջատված չի եղել բլրից և կազմել է վերջինիս անմիջական շարունակությունը, հավանաբար, բնակավայրը տարածված է եղել նաև այստեղ, որը բլրի և սրան հարող տարածքի բնակիչների համար ժամանակին ընդունված սովորության համաձայն հանդիսացել է նաև դամբարանադաշտ:

Անտիկ դարաշրջանի բնակության հետքեր ի հայտ են գալիս նաև անմիջապես բլրի շրջակայքից, և նույնիսկ մերձակա գյուղերից: Դրանք բացահայտ են բլրից արևելք մերձակա՝ Նորաշեն, Վերին Արտաշատ, և քիչ հեռու տեղադրված, Քաղցրաշեն գյուղերի տարածքում: Ընդ որում Նորաշեն և Վերին Արտաշատ գյուղերը հետագայում դարձան միջնադարյան Դվինի արևելյան արվարձանները, որտեղ մինչև այսօր պահպանվել են այդ մեծ թաղը պատնեզող միջնադարյան պարսպի հետքերը, որոշ ճարտարապետական մանրամասներ, իսկ դաշտային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվում են նաև բազմաթիվ հնագիտական նյութեր: Հնագիտական տվյալները վկայում են, որ հիշյալ գյուղերը անտիկ դարաշրջանում ևս բնակեցված են եղել: Այսպես Նորաշեն գյուղի այժմյան գերեզմանոցում, որը գտնվում է արհեստական բլրակի վրա, փորումների ժամանակ, անմիջապես գետնի մակերեսին ի հայտ են գալիս բազմաթիվ և բազմատեսակ խեցանոթների մնացորդներ: Դրանք գունազարդ, գունազարդ տափաշշերի, տափակ նստուկով և հյուսածո, ուռուցիկ գոտիով բլրոված հաստաշուրթ պակով կարասների, բազմերանգ փխալանների, ներս կորացող նուրբ շրթով թասերի, խնամբով պատրաստված եղունգազարդ կճուճների շրթնամասերի,

խոհանոցային մրապատ, գորշ անոթների բեկորներ են, որոնք թե՛ ձևաբանորեն և թե՛ արտաքին զեղարվեստական հարգարժանք սերտորեն առջևդրվելով Դվինի միջնաբերդում և կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված մ.թ.ա. II—I դդ. հելլենիստական խեցեղենին, վկայում են նորաշենի բլրի բնակեցված լինելու մասին հենց այդ նույն դարաշրջանում: Մինչդեռ վերին Արտաշատում նկատելի են ուշ՝ մ.թ. I դ. բնակության որոշակի ազդակներ: 1959 թ. հիշյալ գյուղում, հողային աշխատանքների ժամանակ, պատահաբար հայտնաբերվել է մ.թ. I դ. պատկանող կարասային թաղում՝ ապակե սրվակների, եգիպտական մածուկից պատրաստված մետաղե քափոր ուլունքի և ծովային խեցու հարուստ պարունակությամբ: Այս ուշագրավ հավաքածուն ժամանակագրորեն լրացնում են նույն գյուղի փողոցում, պատահաբար գտնված, հռոմեական Դոմիտիանոս կայսեր (մ.թ. 81—96 թթ.) դենարը և Բոսփորի արքա Ռիսկուպորիզես 2-րդի (մ.թ. 68—92 թթ.) պղնձե դրամը²⁶: Քաղցրաշեն գյուղի հեղեղատի կտրվածքի վրա այսօր էլ նկատելի են կարասային թաղումների հետքեր և մեացորդներ: Ի դեպ 1950 թ. այս նույն հեղեղատից հայտնաբերվել է հնձանի խաղող ճգմելու սալ՝ տարապան²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, հելլենիստական ժամանակի բնակության հետքերն այստեղ ևս ակնհայտ են:

Միջնադարյան Դվինի հյուսիսային արվարձանները հանդիսացող՝ վերին Դվին և ներքին Դվին գյուղերի տարածքում ևս անտիկ դարաշրջանին պատկանող հայտնաբերումներ են եղել: Ներքին Դվինում, 1925 թ. դաշտային աշխատանքների ժամանակ, հայտնաբերվել են արձանների քարե գլուխներ (որոնք համարվում են Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի արվեստի ժողովրդական՝ ավանդական ոճին պատկանող ստեղծագործություններ), իսկ 1975 թ. անտիկ՝ մատնեքափոր սյան վերնամաս²⁸: Ներքին Դվինից պատահաբար ի հայտ են եկել Բոսփորի Ռիսկուպորիզես 6-րդ արքայի (318—332 թթ.) պղնձե մեկ դրամ և Օգոստոս Ոկտավիանոսի (մ.թ.ա. 30—մ.թ. 14 թթ.) դենարը²⁹:

1976 թվականին Դվինի բլրի անմիջապես հարավ-արևմուտքից հարող Հնարերդի դաշտից հայտնաբերվել է խաղող ճգմելու սալ՝ տարապան³⁰: 1938 թ. բլրից արևմուտք, մերձակա Կանաչուտ (նախկինում՝ Դոխուզ) գյուղից Դվինի արշալախումբի անդամները բերել են սյան «ատտիկական» ձևի տուֆե խարխախ³¹:

Բացի վերը հիշատակվածներից, քաղաքի տարածքից ժամանակի բնթացքում հայտնաբերվել են՝ Փիլիպոս 3-րդ Արիդայոսի (մ.թ.ա. 323—317 թթ.) և Տիգրան Բ-ի (մ.թ.ա. 95—55 թթ.) արծաթյա դրամները, Միհրի պաշտամունքին նվիրված զոհասեղան և սյան բազմաթիվ տորածե խարխախներ³²:

Պետք է նշել, որ վերոհիշյալ հայտնաբերումների մեծագույն մասը տարիներ շարունակ բլրում և կենտրոնական թաղամասում տեղի գյուղացիների կողմից հող և շինանյութ տեղափոխելու (ժամանակին նույնիսկ բլրի հողը առանձին սալերով վաճառել են մերձակա գյուղերի բնակիչներին) հետև-

վանքով ցրվել և տարածվել է նման լայն շառավիղով: Կասկածից վեր է, որ հիշյալ հնագիտական իրերից շատերը ժամանակին ունեցել են իրենց նախնական հիմնական տեղը հենց բլրի վրա: Այսուհանդերձ չպետք է անտեսել նաև բնակության այն բացահայտ հետքերը, որոնք երևան են գալիս հատկապես նորաշեն, վերին Արտաշատ, Քաղցրաշեն, թեթև ներքին Դվին գյուղերի տարածքում, որտեղ, իհարկե, գերիշխող դեր կատարել է բուն Դվինի բնակավայրը սփռված՝ հիմնականում բլրի վրա և ժամանակին նրա անմիջապես շարունակությունը կազմող կենտրոնական թաղամասում:

Դվինի հելլենիստական շերտի վրա հզոր միջնադարյան քաղաք բարձրիկ նշանակություն ունեցող իր հարտարապետական կառույցների գոյությունը, ինչպես նաև ներկայիս գյուղերի առկայությունը՝ քննվող դարաշրջանի բնակավայրի հնագիտական ուսումնասիրությունը դարձնում են խիստ հատվածական: Ուստի առայժմ անհնարին է պարզել բուն Դվինի անտիկ բնակավայրը ընդգրկող տարածքի որոշակի սահմանները և տեղագրական այլ հարցեր:

Առկա հնագիտական նյութերից դատելով, Դվինի անտիկ բնակավայրի իր մերձակայքով՝ հանդես գալով հելլենիստական դարաշրջանում, ընդհանուր առմամբ հարատևում է նաև մեր թվականության առաջին դարերում: Եվ, եթե բլրի վրա ինչ-իսկ հանգամանքների պատճառով կյանքն անգամ դադարում է (բլրի շերտագրական կտրվածքի վրա բացահայտ են մեծ հրդեհի և ավերվածության հետքերը), ապա շրջակայքում այն շարունակվում է, որի նյութեզեն վկայությունները ուղ անտիկ դարաշրջանին պատկանող վերահիշյալ հայտնաբերումներն են:

II. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԴՎԻՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դվինի հելլենիստական շերտերի ուսումնասիրության ընթացքում միջնաբերդում, քաղաքային թաղամասերում հայտնաբերվել են բնակչության տնտեսական կյանքին և կենցաղին առնչվող արժեքավոր նյութեր: Գրանքադրոփքներ, սանդեր, խաղող ճզմելու սալեր են, որոնք վկայում են զարգացած երկրագործության մասին: Սա իր հերթին խթանելով խեցեգործության առաջընթացին արագացնում է խեցեղեն արտադրանքի թողարկումը, բարձրացնում վերջինիս որակը: Հիշյալ արհեստաձյուղի նյութական վկայություններն են հելլենիստական շերտից հայտնաբերված դուրփի անվաների բացատրիկ նմուշները: Սրանք բոլորը հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել դարաշրջանի արտադրական գործունեությանը բնորոշ Դվինի անտիկ բնակավայրի տնտեսական կյանքի պատկերը, վերջինիս զարգացման մակարդակը, կապերը հարևան երկրների հետ, դրանցով իսկ բացահայտելով նաև ժամանակի նվաճումների յուրացման աստիճանը:

1. ԱՇՈՍԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Հելլենիստական դարաշրջանի աշխատանքային գործիքների մեջ կարևոր տեղ են գրավում Դվինում հայտնաբերված աղորիքները (տախտ. XII, 5, 7): Գրանք պատրաստված են շեշտ որձաքարից՝ օվալաձև են (ընդ որում մեկը համեմատաբար ուղղանկյուն է), վերին ուռուցիկ մասը ղեպիցած նեղացող երկայնակի ակոսով, ստորին աշխատանքային մասը՝ հարթ (չափերն են. երկ. 2,9 սմ, լայն. կենտրոնում՝ 17 սմ, եզրերում՝ 9 սմ, հաստ. 5 սմ, ակոսի լայն. 4 սմ):

Հիշյալ աղորիքները պատկանում են զարգացման այն փուլին, երբ գործիքը աշխատեցվում էր լծակի օգնությամբ: Վերջինս ազուցում էին վերին բարի երկայնքով արված ակոսի մեջ և ամրաջյուն: Այսպիսով, լծակը շարժում էր վերին բարը՝ ստորին, հարթ սալի վրա աչ և ձախ աղեղնաձև պտույտով: Լծակի կիրառումը աղորիքի աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման առաջին խթանը հանդիսացավ: Ի տարբերություն ձեռքով ետ ու առաջ շարժվող ավանդական-պարզունակ աղորիքների, լծակավոր աղացներն արդեն պահանջում էին համեմատաբար ավելի պակաս ֆիզիկա-

կան ուժ, միևնույն ժամանակ (հատկապես վերին բարի շափերի մեծացման շնորհիվ) տալով շատ և առավել որակյալ հումք:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում լծակավոր աղորիքների առաջին նմուշները հանդես են գալիս ավանդական-պարզունակ աղորիքների կողքին դեռևս մ.թ.ա. IV դ. (Նոյեմբերյանի շրջան, Զաղացատեղի)¹, սակայն կատարելագործվում և լայն տարածում են գտնում կապված արդեն երկրի ընդհանուր տնտեսական վերելքի հետ հատկապես բուն հելլենիստական դարաշրջանում (Արտաշատ, Արմավիր, Գանդի, Շիրակավան և այլն)²: Ուստի լծակավոր աղորիքների երևան գալը Դվինում նույնպես պայմանավորված է ժամանակի արտադրական գործունեության զարգացման որոշակի մակարդակով:

Երկրագործական մթերքների մշակման նպատակով (հաճախ նաև արհեստային արտադրության մեջ) օգտագործվել են նաև սանդեր: Ժամանակաշրջանին բնորոշ է իր ձևով՝ հատկապես ծակոտկեն բազալից պատրաստված, խնամքով հղկված արտաքինով, շուրթի վրա շրտ ունկանման կանթերով սանդը (չափերն են. բարձր. 28 սմ, տր. 35 սմ) (տախտ. XII, 8): Հնագույն ժազում ունեցող այս հարմարանքները, որոնք գալիս են դեռևս նեոլիթից, թեպետ ձևով բավական պահպանողական են, սակայն անտիկ դարաշրջանում հաճախ ստանում են ունկանման կանթեր: Նման խուլ կանթերով սանդեր հայտնաբերվել են Արտաշատում³: Կանթավոր սանդեր հայտնի են Հյուսիսմերձսևծովյան անտիկ բնակավայրերից⁴:

1976 թ. Դվինի միջնաբերդից հարավ-արևմուտք, քաղաքային թաղամասում, դաշտային աշխատանքների ժամանակ գտնվել է խնամքով մշակված բազալտե մի սալ⁵ (տախտ. XII, 6): Սալի վերակազմությունը արվում է պահպանված մասի հիման վրա: Այն եղել է գրեթե օվալաձև, եզրված բարձր կլորավուն կողերով և ակոսավակով, որը մի ծայրում վեր է տնկվել ծորակի: Սրանից ղեպի սալի կենտրոնական հարթակը ձգվել է մեկ սյու, ավելի նեղ ակոս: Նկարագրված սալը բոլոր մանրամասներով բացահայտում է իր արտադրական նշանակությունը:

Անտիկ աշխարհում քաջ հայտնի նմանօրինակ սալերի ամենաբազմազան տարբերակներ օգտագործվել են ձիթապտղի յուղի արգյունագործության և խաղողագործության մեջ⁶: Այսպես, Կալիմեն մ.թ.ա. IV—III և Կրետե կղզիների մ.թ.ա. II դդ. պատկանող ձիթհաններում ձիթապտղի զանգվածը զրվել է նման սալերի բաց հարթակի վրա և ձգվել ամենապարզ լծակի օգնությամբ: Յուղը հոսելով ակոսավակով, ծորակի միջոցով լցվել է առջևում տեղադրված անոթի կամ ավազանի մեջ:

Հնագիտական և ազգագրական նյութերի համադրումը չի բացառում, որ այս նույն սկզբունքով պատրաստված Դվինի սալը նույնպես օգտագործ-

ված իրնի ձիթագործության մեջ: Սակայն պետք է նկատի առնել, որ այն շուներ համապատասխան շափեր և հզորություն բուհեցութի կամ, օրինակ, կտավատի սերմերից ձեթ ստանալու համար: Քանի որ սրանց ճգմամբ, նախնական վերամշակումից հետո, կատարվում էր բազալտից կամ գրանիտից շինված մեծ կալարարի վրա, ձիու կամ եղան ուժով պտտեցնելով զանգվածը և ծանր ձիթաբարր: Գոյություն են ունեցել նաև մամլիչավոր ձիթճաններ, որտեղ ճզոնող երկուսից շորս վիթխարի գերաններն էին, որոնք եղան կամ գոմեղի ուժով իջնում էին սերմով լի պարկերի վրա, որնչեո նույն ազդագրական համեմատական նյութի շնորհիվ հնարավոր էր Գվինի սալի վրա տիղկանեփի մշակումը: Վերջինիս համար օգտագործվում էր բառանկյուն կամ կլոր քարի տաշտ՝ հզորաշրթերով և ջրհորգան հիշեցնող հավիլվածով, որից կիսահեղուկը հոսում էր դուլի մեջ: Ճզոնումը կատարում էին կանայք կանգնած վիճակում քարե հատուկ ճզմիչներով, որոնց հատակը հարթ էր, իսկ բռնվող մասը կլորավուն: Տաշտը դրվում էր պատվանդանի վրա կնոջ հասակին համապատասխան: Ճիշտ տույն տաշտի դերը անտիկ ժամանակաշրջանում, երբ ձիթագործության մեջ, ինչպես վերը հիշատակվեց, ամենուրեք օգտագործվում էին համանման քարեր, հավանաբար կատարել է նաև Գվինի սալը, նույնպես հատուկ պատվանդանի վրա դրված: Այս դեպքում աշխատանքը կրնիմանար արագ և բարձր արտադրողականությամբ, քանի որ մի քարի վրա առանց միմյանց խանգարելու կարող էին աշխատել երկու կին շնորհիվ վերջինիս հարմարավետ կառուցվածքի՝ հիմնական և օժանդակ ախտաուվակների ստեղծության:

Հարկ է նշել նաև, որ այս սալաքարը գտնվել է Գվինի կենտրոնական թաղամասին բավական մոտ, որտեղ հնագիտական տվյալները հավաստում են քննվող ժամանակաշրջանում տարրեր բնույթի կառույցների գոյությունը: Իսկ վերջիններիս տնտեսական պահանջների համար տիղկանեփի մշակումը խիստ անհրաժեշտ էր, քանի որ այն մշակվում էր բացառապես երկու նպատակով՝ որպես դեղամիջոց և որպես լուսածին ձեթի ճրագ համար: Այսպիսով, ստացված ձեթը կարող էր օգտագործվել անդի, օժման, լուսավորության և տնտեսական այլ պահանջների համար ընդհանրապես:

Նման սալերը, ինչպես վերը նշվեց, օգտագործվել են նաև խաղողագործության մեջ՝ հնձաններում որպես տարապան: Խաղողը ոտքերով տրորելուց հետո մնացած զանգվածը լցրել են զամբյուղի կամ պարկի մեջ, զրել տարապանի բաց հարթակի վրա և կրկին ճզմել որևէ ծանրակի կամ մեծ մասամբ լծակավոր մամլիչ օգնությամբ, որի շնորհիվ քաղցուն լցվել է ակոսառովակը և ծորակով թափվել անոթի մեջ:

Հայտնի է, որ Գվինը հղել է խաղողագործության կենտրոն, հետևաբար

* Տիղկանեփի հատիկը մշակվում էր հետևյալ ձևով՝ թրոց դնել, կճեպահան անել, քարի տաշտում ճզմիչներով ճզմել և ստացված մածուկը ջրում տաքացնել, որով և կատարվում էր ձեթի անջատումը հատիկի զանգվածից (ազգագրական համեմատական նյութը մեջ է արամարել Վ. 2. Բոդյանը):

ևսումնասիրվող սալի դերը այս բնագավառում ևս շափտք է անտեսել: Խաղողի վերամշակումը տակավին ուրարտական ժամանակաշրջանից համարվել է տնտեսության կարևոր և եկամտաբեր ճյուղերից մեկը⁷: Այդ նպատակով կառուցվել են մի քանի բաժանմունքներով հատուկ հնձաններ: Ուշագրավ է Գառնի ամրոցի պալատական շենքի նկուղային հարկում հայտնաբերված մ.թ. III դ. հնձանը, որի ողորկ և անջրաթափանց մակերեսով թեք հատակը կազմված է կրաշաղախի լիցքից, իսկ ցածրալիք պատերը սվաղված են: Խաղողը լցրել են ողորկ հատակի վրա և տրորել ոտքերով: Քաղցուն հատակի թեքության շնորհիվ հոսելով պատի տակ կալե փոքրակով, լցվել է հարևան սենյակում ավելի ցածրալիք հատակի վրա դրված անոթի մեջ⁸: Միջնագրում, նույնպես, խաղողագործության նշանակությունը տնտեսության մեջ այնքան մեծ է եղել, որ կառուցվել են տարատեսակ հնձանների ամբողջական համալիրներ (Զվարթնոց, Եղվարդ, Գառնի, Արմավիր և այլն): Բացի հիշյալ հատուկ կառույցներից, Հայաստանի շատ շրջաններում մինչև այժմ էլ օգտագործվում են նաև ձեռքի հնձաններ, որոնք փորածո գերաններից, տախտակներից կամ քարից պատրաստված տաշտեր են: Վերջիններս շատ հարմար էին օգտագործման համար, քանի որ դրանք հնարավոր է դնել բակի ցանկացած մասում, երբեմն էլ անշարժ ամրացնել հատուկ պատրաստված պատվանդանի վրա:

Հայաստանում խաղողի վերամշակման հիմնական եղանակը եղել է ոտքերով ճզմելը: Նույն երևույթը դիտվում է անտիկ ժամանակաշրջանից ի վեր բոլոր այն երկրներում, որտեղ զարգացած է եղել տնտեսության այս ճյուղը: Հունաստանում ձիթագործության մեջ օգտագործվող ամենապարզ լծակավոր մամլիչից հետագայում միայն թափանցելին խաղողագործության բնագավառ⁹: Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերում հայտնաբերված հնձաններում, որոնք խաղողագործական-գինեգործական մեծ համալիրներ էին, ոտքերով արդեն ճզմված խաղողի զանգվածը կրկին ճզմել են լծակավոր մամլիչ օգնությամբ՝ ակոսառովակով և ծորակով օժտված նման տարապանների վրա¹⁰: Պաղեստինի ժայռափոր հին հնձաններում խաղողի վերջնական մշակումը նույնպես կատարվել է լծակավոր մամլիչ օգնությամբ, անմիջապես հարթակներից մեկի վրա, և քանի որ հնձանը ժայռափոր էր, ուստի հատուկ սալի պահանջ չի զգացվել: Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում ժամանակակից հնձանները բաղկացած են երկու հարթակից՝ մեկի վրա խաղողը ճզմում են ոտքերով, իսկ մյուսում՝ մամլում մնացորդները¹¹: Ազգագրական տվյալներից հայտնի է, որ Վրաստանում մինչև այժմ գոյություն ունեն քննվող սալի նման սալաքարեր, որոնց վրա դրվում է ճզմված խաղողի մնացորդներով լի արկղը և մեկ անգամ ևս ճզմվում լծակավոր մամլիչ օգնությամբ: Ստացված գինին կոչվում է նակաշի, որը հաճախ խառնում են մաքուր գինուն, վերջինս ավելի թունդ զարծնելու նպատակով¹²:

Գվինին հյուսիս-արևելքից հարող մերձակա Քաղցրաշեն գյուղի հեղեղատից, որտեղ տարիների ընթացքում հաճախ երևան են գալիս կարասային թաղումներ, 1950 թ. հայտնաբերվել է տուֆե, քառանկյուն, բայց նույն սկզբունքով պատրաստված սալաքար (շափերն են. 0,80×1,0 մ), որի

հարթ մակերևույթ բոլորող ակոսառովակը մի կողմում վերածվում է ծորակի (տախտ. XII, 9):

Արմավիր քաղաքի արևմտյան ծայրամասում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հելլենիստական դարաշրջանին պատկանող նմանօրինակ սալեր¹³: Ընդ որում դրանցից մեկը պատրաստված է կարմիր տուֆից, օժտված ակոսառովակով և ծորակով, ունի նաև քարե գուռ, որի մեջ լցվել է քաղցր: Իսկ մյուսը՝ թևակոտ պարզ ձվաձև սալ է (առանց ակոսի և ծորակի), սակայն ուշագրավն այն է, որ ի հայտ է եկել in situ, մ.թ.ա. III—I դդ. բնորոշ հնձանի շինություն մեջ՝ խաղողի տրաբան հրապարակի հյուսիսային մասում, երեք կողմից սվաղի մեջ առնված:

Հելլենիստական դարաշրջանի տարազաններ հայտնի են նաև Աբտաշատից, Եղեգնաձորի շրջանից, Շամիրամի բնակավայրից¹⁴: նմանօրինակ սալ ցուցադրված է Նախիջևանի թանգարանում:

Հետաքրքիր է նշել, որ Հայաստանի ոչ միջնադարյան, ոչ էլ ժամանակակից հնձաններում նման նշանակությամբ սալեր չեն եղել: Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, սոսկ ժամանակի և միջավայրի ազդեցության արդասիր էին, որոնք հետագայում խառն վերացան: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մ.թ.ա. I դ. այդ սալաքարերը անհետանում են անգամ հյուսիս-մերձսևծովյան խաղողագործական և գինեգործական մեծ համալիրներից և խիստ սահմանափակ քանակությամբ օգտագործվում մայն տնային հնձաններում: Նախիջևանում խնամքով պատրաստված և մշակված տարազանները փոխարինվում են կոպիտ, փոքր շափերի, ինքնագործ սալաքարերով: Եվ արդեն մ.թ. I դ. վերջիններիս դերը մեծ կառույցներում կատարում էր խաղող ճգմելու հարթակներից մեկը, որի հատակը երեսուպստվում էր մեկ՝ բառակուսի կամ մի քանի սալերով, իսկ լծակավոր մամլիչը փոխարինվում կատարելագործված, պտուսակաշարծ մամլիչով:

Այսպիսով, հնագիտական տվյալների համաձայն, քննվող արտադրական նշանակություն ունեցող սալաքարերի ամենավաղ օրինակները պատկանում են մ.թ.ա. IV դ., իսկ ամենալայն օգտագործումը՝ Հելլենիստական դարաշրջանին¹⁵:

Նկատի առնելով քննվող սալերի վերահիշյալ աղբյուրները, ամենալայն օգտագործման ժամանակաշրջանը, պատրաստման և մշակման կատարելությունը, ինչպես նաև հնագիտական և ազգագրական տվյալները՝ Դվինում և մերձակա Քաղցրաշենում հայտնաբերված տարազանները պետք է թվագրել հելլենիստական ժամանակաշրջանով, թեև ևս ամենաուշը՝ մ.թ.ա. I—մ.թ. I դդ. սահմանագծով:

Խեցեղործության բուն պրոցեսին վերաբերող շատ կարևոր մանրամասն դուրբի անիվները¹⁶: Դվինի միանավ եկեղեցու շրջակայքից, V—VI դդ. միջնադարյան շերտին նախորդող՝ հելլենիստական դարաշրջանին բնորոշ

կունազարդ և հասարակ խեցանոթների բազմապիսի նմուշներով հագեցված՝ 0,5 մ հզորությամբ հորիզոնում 1974 թ. հայտնաբերվել է դուրբի տուֆից պատրաստված անիվի ստորին մաս (տախտ. XII, 1, 3): Վերջինս ունի դեպի ցած լայնացող, խնամքով հղկված կարճ վիղ և կոնաձև ակոս (չափերն են. պահպանված բարձր. 7 սմ, հիմքի բարձր. 3 սմ, տր. 13 սմ, ակոսի տր. 5,5 սմ):

Տակավին 1966—1967 թթ. միջնաբերդի զագաթի «բակ» կոչված պեղավայրում, վաղ միջնադարյան շինությունների հատակի տակից (մոտավորապես՝ 0,2 մ խորությունից), հայտնաբերվել են բացառապես հելլենիստական ժամանակի նյութեր, որոնց թվում նաև դուրբի անիվի գրեթե գլանաձև ստորին մաս՝ կոնաձև ակոսով (չափերն են. պահպանված մասի բարձր. 9 սմ, հիմքի տր. 10 սմ, ակոսի տր. 5,5 սմ): Անիվը դեղնավուն կավից է, բաց վարդագույն փայլեցման հետքերով (տախտ. XII, 2, 4): նման հարգարումը բնորոշ է հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենին:

Հնագիտական և ազգագրական նյութերի համադրումը հնարավորություն է ընձեռում արծարծել Դվինում հայտնաբերված դուրբի անիվի կառուցվածչային և տեխնոլոգիական որոշ հարցեր: նման դուրբերը կազմված են եղել սկավառակից, առանցքից և հենակից: Սկավառակը՝ կոնաձև ծայրերով առանցքի միջոցով, ամրացվել է հենակին և դրվել շարժման մեջ ձեռքի կամ ոտքի օգնությամբ: Դատելով Դվինի դուրբերի անիվների չափերից, վերջիններս եղել են ոչ այնքան զանգվածեղ և, անշուշտ, պատկանում են ձեռքով պտուղող դուրբերի շարքին:

Դուրբի անիվների ակալությունը Դվինում արտահայտվում է խեցեղենի կայուն և հաստատուն ձևերի, հաճախ ստույգ կրկնությունների, նաև մի ձևի բազմազան և բազմաձև տարբերակների, անոթների բարդ ձևավորված շուրթերի, տարբեր մասերի սուճուն և համաշափ անցումների, շափերի և զարդանկարների կայուն և գեղարվեստորեն ներդաշնակ լուծման մեջ: Դուրբը ապահովելով արտադրության արագ և որակյալ ընթացքը, նպաստում էր անոթների ոչ միայն կիրառական, այլև գեղարվեստական նշանակության ի հայտ գալուն: Դվինի խեցեղենի մեծագույն մասը, դուրբով պատրաստվելուց հետո, ենթարկվելով հետագա մշակման (հղկման և անգորտապատման՝ հատկապես դոնավոր լուծույթներով), կորցրել է անիվի հետքերը, սակայն կան առանց անգորի նմուշներ, որոնց վրա պահպանվել են դրանք՝ նեղ, շրջանաձև, կանոնավոր, խիտ ակոսագծերի ձևով: Ուշագրավ է, որ անտիկ հունական նրբագեղ անոթների մեծագույն մասը պատրաստվել է հենց ձեռքի դուրբով: Մասնագետները նշում են վերջիններիս կիրառությունը նաև Հյուսիս-մերձսևծովյան անտիկ բնակավայրերում¹⁷:

Տուֆից պատրաստված դուրբի անիվ հայտնաբերվել է Արտաշատում (բարձր. 10 սմ, տր. 23 սմ): Վերջինիս ակոսավոր կոնաձև հիմքը այնպես ցայտուն չի ընդգծված, ինչպես Դվինի տուֆի անիվին: Սակայն էլնելով կառուցվածքից, ենթադրվում է, որ սա ևս աշխատել է նույն սկզբունքով՝ ձեռ-

ի օգնությամբ: Ժամանակագրական առումով ևս ուսումնասիրվող անիվներն աղերսվում են, քանի որ Արտաշատի դուրգի անիվը հայտնաբերվել է 7-րդ դրի մ.թ.ա. II—I դդ. պատկանող շերտում¹⁸:

Բրոնզեզարյան խեցեղենի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ պարզ հաստոցային սարքը Հայաստանում առաջին անգամ հանվել է մ.թ.ա. III հազարամյակում, տեխնիկայես կատարելագործ. գի ամենազգալ անիվներ և մանրամասներ (այդ թվում գուրգի քարե հենակ) հայտնի են ուրարտական հուշարձաններից՝ Կարմիր բլուր, Արինբերդ, Արգիշտիխինիլի²⁰: Գուրգի լավ պահպանված անիվներ հայտնի են Դվինի միջնադարյան շերտերի պեղումներից, ընդ որում դրանցից մեկը պատվել է սոթեր օգնությամբ²¹:

Ուրարտական, հելլենիստական և միջնադարյան դուրգի անիվներն արտաքննապես էական փոփոխությունների, բացառությամբ որոշ մանրամասների, չեն ենթարկվել: Հնագիտական նյութերի սակավությունը թույլ չի տալիս դուրգի անիվների ստույգ տիպաբանական պատկեր ստեղծել ժամանակագրական կարգով: Սակայն ակնհայտ է, որ ժամանակն առանձնապես չի ազդել ուսումնասիրվող սարքի կառուցվածքային սկզբունքի, հետևապես՝ ձևի վրա: Այժմ էլ հայ տնայնագործը օգտագործում է ձեռքի դուրգ, որի բարի մեջ ամրացված առանցքի շուրջը (որպեսզի անիվը շտատանվի, այն լրացուցիչ ամրացվում է խաշկապով պահվող շորս ճաղերով)²²:

Ուրարտական և միջնադարյան համանման նյութերի շարքում Դվինում և Արտաշատում հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի դուրգի անիվները եզակի նմուշները վկայում են Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի խեցեղործության աճի և զարգացման քրոշակի մակարդակի մասին, որը բնութագրվում է տեղական խեցեղենի զանգվածային արտադրությամբ:

2. ԽԵՑԵՂԵՆ

Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի գրեթե բոլոր հուշարձաններում, այդ թվում Դվինում ևս, բնվող ժամանակի խեցեղենը երևան է գալիս առատությամբ: Բազմաձևությամբ, հարուստ հարդարանքով և աղեքաներով այն անգերազանց հնագիտական նյութ է, որ բնութագրում է հետազոտվող հնավայրի նյութական մշակույթը բազմակողմանիորեն, բացահայտում է խեցեղենի արտադրության զարգացման աստիճանը ու ինքնատիպությունը, միաժամանակ հուշարձանը թվագրող ամենակարևոր կռվաններից մեկն է:

Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենի հավաքածուն հայտնաբերվել է հիմնականում հնագիտական պեղումների ընթացքում՝ բնվող ժամանակի շերտերից և դամբարանազառտից²³: Այդ խեցեղենը, հետագա

դարերի շինարարական գործունեության հետևանքով, հաճախ խոսոված լինելով հուշարձանի վերին շերտերի հետ, երևան է գալիս նաև միջնադարյան շերտերում՝ հորերում, նկուղներում, շինությունների հիմքերում: Խեցեղենի ամբողջական նմուշները սակավ են, սակայն պահպանված բեկորների շնորհիվ վերականգնվում են գրեթե բոլոր անոթների ձևերը: Եվ խեցեղենի ուսումնասիրությունը կատարվում է վերջինիս ամենաէական հատկանիշները՝ ձևի և պարզապատկերի վերլուծության շնորհիվ:

Կարասները ունեն տափակ նստուկ, հաստապատ կողերով ուռուցիկ իրան, կարճ վիզ և դորս ցցված կամ լայն փոփած զանգվածեղ շրթով պսակ (տախտ. XIV, 5, տախտ. XVII, 6, տախտ. XVIII, 2, 4): Սրանք ձևով բավական վարպետորեն պատրաստված, բայց ընդհանուր առմամբ կոպիտ անոթներ են (չափերն են. բարձր. 110—120 սմ, բերանի բացվածքի տր. 50 սմ, փորի տր. 80—90 սմ, նստուկի տր. 15 սմ, իսկ կողի հաստ. 2—2,5 սմ): Բացակայում է արտաքին որևէ մշակում, որևէ զարդ, բացառությամբ երկու կարասների, որոնցից մեկի շուրթը պատած է փորագիր ատամնաձև, իսկ մյուսի իրանի ուսամասը բոլորած երկու նեղ ուռուցիկ զարգագոտիներով: Այս անոթների մի մասը օգտագործվել է որպես թաղման կարաս: Եթե դատենք թաղման կարասների հաճախ անմշակ հողագույն կամ գունաթափ (նարնջագույն, դեղնավուն) արտաքինից և պատերի վրա ներսից պահպանված հետքերից, ապա կհամոզվենք, որ սրանք լայնորեն կիրառվել են նաև կենցաղում: Հաստափոր իրան, բայց փոքր նստուկ ունենալու պատճառով, հավանաբար, հարմար են նկատվել դրանք կիսով չափ թաղել գետնի մեջ: Այդ լուրահատուկ կիրառման պատճառով էլ, բոտ երևույթին, հիշյալ անոթների արտաքին մշակման և նկարազարդման անհրաժեշտություն չի եղել:

Փոված, լայն շրթով միջին տարրությունը կարասների մի մասը գունազարդված է (տախտ. XV, 3, 7, 13, 17, տախտ. XVII, 1, 2): Այս անոթների բաց նարնջագույն ուռուցիկ իրանը, վզից անմիջապես ներքև զարգապատված է միմյանց հաշորդող նեղ ժապավեններով, եղբւրձ՝ վառ կարմիր և սև ցանցկեն, սլաքաձև, հասնելուհանձն. ալիքաձև զարգագոտիներով: Բեկորներից մեկի բաց նարնջագույն մակերեսի վրա կարմիր և սև միմյանց բուրգահո, ուղիղ և ալիքաձև ժապավենների միջև նկարված է բուսազարդ, մյուսի վարդագույն մակերեսի վրա՝ բաց շագանակագույն ոճավորված ծառ՝ կարմիր տերևներով (տախտ. XV, 1, 14): Նման զարգագոտիներ պատկերված են Արմավիրի, Գառնիի և Արտաշատի գունազարդ խեցեղենի վրա²⁴: Հելլենիստական ժամանակի գունազարդ, բայց հսկայական չափերի կարասներ հայտնաբերվել են Սամաղուղում²⁵ (Վրաստան):

Դվինի գունազարդ կարասներից մեկի շրթի բեկորի վրա պահպանվել է ցլապուխ կանթ (տախտ. XVI, 1, տախտ. XVII, 1): Ցլի պուխը (երկ. 7 սմ) օժտված է երկու կողմից դուրս ցցված աչքերով և փոքրիկ թմբիկներով (ոճավորված եղջյուրներ), թի վրա առկա են կնճռաձև ակոսներ, իսկ բերանը արտահայտված է ուղիղ գծով: Ուշագրություն արժանի է ցլի ճակատի դե-

դին գույնի սեպածն նշանը, որը աղերսվում է Դվինում պահվող, շափերով ավելի փոքր (4,5×4 սմ) ցլագուլս կանթի նման նշանին (տախտ. XVI, 2, տախտ. XVII, 3):

Յլագուլս կանթերի ճակատին առկա դեղին գույնի սեպածն նշանները հիշեցնում են Հայոց մայր դիցուհի Անահիտի մեհյանի սրբազան ցլերին, որոնց մասին Պլուտարքոսը գրում է. «Այս եզներին օգտագործում են միայն զոհաբերության համար, իսկ ուրիշ ժամանակ դրանք ազատ արածում են դիցուհու ջահը խարանած նրանց (ճակատներին)²⁶»: Այս տեղեկությունը վերաբերում է եկեղյաց գավառի նրեզ ավանում գտնվող նշանավոր անաստական տաճարին: Յուրը, որ բնական արգասավորության անսպառ աղբյուր էր, կապված լուսնի կենսատու խոնավության աղբյուրի հետ, ապահովելով երկրային խոնավությունն ու պտղաբերությունը, զրանցով իսկ սերտորեն առնչվում էր մայրաստվածուհու պաշտամունքի հետ: Պաշտամունքային այս կապակցությունը մշտապես այնքան հզոր է եղել, որ մինչև XIX դ. վերջը Քաջբերունյաց նախնի Տիրամոր վանքում պահվել են «տիրամոր նշանով», այսինքն՝ ճակատի վրա սպիտակ խավ ունեցող եզներ և կովեր²⁷: Եզը կամ ցուրը, շնորհիվ իր հզոր տնտեսական նշանակության, դեռևս նախնադարից սկսած կապված լինելով հասեակապես երկրագործական արգասավորության հետ, յուրաքանչյուր երկրագործի օջախի հովանավորյալ պահպանիչն էր, նրան հաց ու բերքառատություն պարգևոցը, ուստի և հաճախ տների ճակատից կախում էին եզան գանգ²⁸:

Յլի պաշտամունքը խոր արմատներ է ունեցել նաև այստեղ՝ Դվինում: Վերջինս որպես երկրագործական արգասավորության և պտղաբերության խորհրդանշան հանդիս է գալիս նաև մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի պաշտամունքային համալիրում՝ սրբազան զոհաբանների և ցլագուլսներով զարդարված մի շարք ծիրանկան խեցանոթների վրա²⁹: Այսպիսով, ցլակերպ կանթերով օժտված ծիրանների առկայությունը անտիկ Դվինում վկայում է տեղի երկրագործ ժողովրդի հավատալիքների հետ առնչվող, հիշյալ ավանդական պաշտամունքի մասին:

Վերը նկարագրված կարասների խումբը սերտորեն աղերսվում է Արմավիրի, Արտաշատի, Գառնիի, Օշականի հելլենիստական ժամանակի նման կարասներին³⁰, որոնք նույնպես օգտագործվել են և՛ տնտեսության մեջ կենցաղային տարբեր նպատակներով, և՛ ծառայել որպես թաղման անոթներ:

Կնուճների մեծագույն մասը տափակ հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով, կարճ վզով, դուրս հակված նուրբ կամ հաստաշորթ պսակով անոթներ են (բերանի բացվածքի տր. 16—25—30 սմ): Երկկանթանի կճուճների ուռուցիկ իրանը կանթի տակից (այսինքն՝ ուսամասից) դեպի վեր նկատելի նեղանում է (տախտ. XXII, 9): Առկա են նաև երկարավուն, ձգված իրանով, երկար նեղացող վզով, ուղիղ կտրված շրթով կճուճներ (տախտ. XXII, 5):

Սրանք հիմնականում հարդարված են միագույն՝ դարչնագույն, շագանակագույն, մոխրագույն գույներով: Կնուճներից մեկի վիզը և դուրս հակ-

ված շորթը բոլորված են ակոսագծերով (տախտ. XVII, 5), մյուսը գունազարդված է՝ վարդագույն ուսամասի վրա կարմիր գույնով, նկարված է եզերավոր կենդանու ռճավորված պատկեր (տախտ. XIV, 7, տախտ. XXI, 8):

Առանձնանում են գնդաձև իրանով, դուրս հակված նուրբ շորթով պուլիկները (բերանի բացվածքի տր. 7—12 սմ) (տախտ. XXI, 2, 6, 7): Սրանք դեղին կամ կարմիր գույներով են հարդարված: Գեղնավուն անոթներից մեկի վերնամասը լրացուցիչ երանգավորված է կարմրաշագանակագույն վրձնահարվածներով (տախտ. XXI, 7):

Կարասային թաղումից հայտնաբերվել են նաև ձեռածեփ, գորշ գույնի պուլիկներ (տախտ. XIV, 6, 8), որոնցից ունկանման կանթերով հնաժամ պուլիկը անգամ շափերով աղերսվում է Գառնիի նույնպես մ.թ.ա. II—I դդ. կարասային թաղումից ի հայտ եկած, բայց կարմիր անգորով պատված, անոթին³¹:

Տնտեսության մեջ և կենցաղում ամենալայն կիրառություն ստացած բնավոր անոթները, դարեր շարունակ տիպաբանորեն պահպանողական լինելով հանդերձ, լինչպես տեսնում ենք, հելլենիստական դարաշրջանում ներկայացվում են ժամանակին բնորոշ ձևավորմամբ և արտաքին հարդարմամբ:

Օլնոխայաները ունեն հարթ նստուկ, գնդաձև իրան, հմտորեն ձևավորված երեքուկանգն պսակ և շրթից անմիջապես ձգվող երկայնակի ակոսված կանթ (տախտ. XX, 1): Սրանք ներկված են դեղնավուն կամ մոխրագույն և խնամքով կոկված են:

Թեև ուրարտական խեցեղենի մեջ առաջնակարգ տեղերից մեկը գրավում են նման սափորները³², այսուհանդերձ ուսումնասիրողները հակված են տեսնելու նաև հունական նախատիպի աղեցությունը Հայաստանի հելլենիստական ժամանակի օլնոխայաների պսակների ձևավորման մեջ³³: Ուստի բնավոր ձևի սափորների կենսունակությունը բացատրվում է ինչպես տեղական խոր արմատներով, այնպես էլ ժամանակի և հունական աշխարհի աղեցություններով:

Հետաքրքիր է հարթ նստուկով, տանձաձև իրանով, բարձր ներծկված վզով, կլոր պսակով և շեղումած աղեղնաձև կանթով սափորը (շափերն են բերանի բացվածքի տր. 10 սմ, նստուկի տր. 18 սմ, բարձր. 36 սմ), (տախտ. XX, 2): Անոթը դարչնագույն է՝ նկատելի վարդագույն երանգով, իսկ շորթը և վզամասը յուրովի են նեղ ակոսագծերով:

Այս սափորը իր նախատիպը գտնում է Հայաստանի մ.թ.ա. VI—IV դդ. խեցեգործական արտադրանքի մեջ, վերապրուկային ձևով պահպանվելով նաև Արմավիրի, Արտաշատի, Դվինի հելլենիստական ժամանակի խեցանոթների շարքում³⁴:

Ներկայացված են ուռուցիկ իրանով, լայնաբերան անոթներ՝ եռաբերան ձև շրթով ձևավորված ծառայով (բերանի բացվածքի տր. 10—19—26 սմ), (տախտ. XVI, 3, տախտ. XX, 3, 5): Այս անոթները հիմնականում ներկված են կարմիր գույնով և փայլեցված դեղնավուն, դարչնագույն, նարնջագույն

երանգներով: Մեկ օրինակ գունազարդված է, ընդհանուր մակերեսը վարդա-
գույն է, իսկ բերանի և ծորակի շուրթը երիզված վառ կարմիր, նեղ ծա-
պավենով (տախտ. XV, 2, 4—6, 8—12): Նման ծապավեններով են երիզ-
ված նաև կարմիր և սև գույներով անոթի վրա նկարված՝ ցանցիկն և եռան-
կյունազարդ միմյանց հաջորդող վարդագոտիները: **Վերջիններս առնչվում**
նոր Արմավիրի նույնատիպ խեցանոթի զարդատկերներին³⁵:

Առկա է նաև ներս կորացող շրթով փոքր թաս, որը պսակի և իրանի
միացման մասում ունի գլանաձև ծորակ (բերանի տր. 7 սմ, բարձր. 4 սմ):
Թասը բաց զարչնագույն է, շուրթը և պսակը հարդարված կարմիր գույնի
վրձնաբծերով (տախտ. XX, 4):

Հայաստանի անտիկ զարաշրջանի հուշարձաններում (Արմավիր, Գառ-
նի, Արտաշատ, նոր Արմավիր, Կարճաղբյուր, Մոխրաբլուր, Ջրառատ) եր-
կայացված են քննվող անոթների՝ կճուճ, սափոր, բրեղան, թխնիկ հիշեց-
նող բազմաթիվ տարատեսակներ, օժտված ուղղահայաց կամ հորիզոնական
դիրքով ամրացված երեքնուկաձև, գլանաձև կամ ուղղակի ձգված և կախ
բնկած ծորակով³⁶: Թեև ժամանակագրական առումով, այս անոթները գոր-
ծածություն մեջ են մտնում 6—4-րդ դդ., բայց ձևավորվում են (հատկապես
երեքնուկաձև ծորակները), հարդարվում գունային տարբեր երանգներով և
պատկերազարդվում հեղինիստական զարաշրջանում:

Տափաշներ սկավառակաձև ուռուցիկ իրանով, կարճ վզով, բլրակ պսա-
կով, դուրս ցցված կլորավուն կողերի վրա երկու փոքրիկ կանթերով անոթ-
ներ են (չափերն են՝ 28×22—28×27—47×44 սմ), (տախտ. XIII, 1—2):
Ու Պվինի խեցեղենի առավել բնորոշ և բազմաքանակ ձևն է:

Տափաշների բաց գույնի (սպիտակ, դեղին, վարդագույն, նարնջագույն,
զարչնագույն, մոխրագույն), խնամքով կոկիված, փայլեցված մակերեսը
նկարազարդված է վառ և մուգ (վարդագույն, կարմիր, բալի երանգով, նա-
րնջագույն, զարչնագույն, շագանակագույն, սև) գույների տարբեր լայնու-
թյան համակենտրոն շրջանազծերով: Սրանք անոթի կենտրոնում կազմում
են խաչաձև կամ ճառագայթաձև զարդատկերներ: Առկա են նաև այս
նույն հարդարման, գունային նման կոլորիտով պատկերված, առավել բարդ
տարբերակները: Այստեղ, միմյանց հաջորդող համակենտրոն շրջանագոտիների
միջև, նկարված են ալիքաձև, զիգզագաձև, ծաղկաշղթայաձև, շեղանկյու-
նաձև և ցանցիկն զարդատկերներ (տախտ. XIII, 5—6): Իսկ մի քանի
բեկորների դեղնավուն մակերեսի վրա, զարչնագույն և շագանակագույն կա-
մարների միջև, նույն գույներով պատկերված են թռչուններ (տախտ. XIII,
4): Այս թռչնազարդ գոտին բոլորել է տափաշի կենտրոնական մասը, որին
հաջորդել են արգեն վերը հիշատակված ալիքաձև, ծաղկաշղթայաձև և նման
այլ զարդագոտիներ: Հայտնաբերվել են բեկորներ՝ պարող մարդկանց հիշեցնող
ոճավորված պատկերազարդումով:

Պվինի տափաշները ձևաբանորեն, նկարազարդման ընդհանուր բնույթով,
և վերջապես ժամանակագրորեն աղերսվում են Հայաստանի անխտիր բո-
լոր հեղինիստական բնակավայրերից, նաև վերջինիս գոյությունը վկայող

շերտերից և դամբարաններից հայտնաբերված և մ.թ.ա. II—I դդ. խեցեղե-
նի մեջ նույնպես առաջատար տեղ զբաղեցրած նման անոթներին³⁷:

Պվինի դամբարանադաշտում, կարասային թաղման մեջ հայտնաբեր-
վել է գնդաձև տափաշիչ (չափերն են՝ 26×33 սմ) (տախտ. XIII, 3): Անոթի
կարմիր գույնով ներկված իրանի վրա նկատելի են վրձնահարվածներ և թե-
թեկակի փայլեցման հետքեր:

Գիտողությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում հայտնաբերված
տափաշները՝ երկու կամ մեկ կողմից սեղմված սկավառակատիպ ուռուցիկ
իրանի վերոհիշյալ ընդունված ձևը միայն մ.թ.ա. I դ. (հատկապես վերջում)
կորցնում և դառնում են գնդաձև³⁸: Բացի այս, Պվինի գնդաձև տափաշիչը իր
արտաքին մշակմամբ, կարմիր ներկով, անիտելթ, թեթեկակի փայլեցման
հետքերով, ոչ հարթ մակերեսով և վերջապես նկարազարդման բացակայու-
թյամբ հարում է մ.թ.ա. I դ. խեցեղենին, ուստի և թվագրվում ոչ վաղ քան
մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով: Ուշ հեղինիստական ժամանակաշրջանով են
թվագրվում նաև Արմավիր, Արտաշատ, Միսիան հնավայրերից հայտնաբեր-
ված գնդաձև ջրամանները³⁹:

Տափաշները, հնագույն արևելյան ծագում ունեցող այս անոթները, ու-
րոնք հայտնի էին դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից՝ որոշ ընդհատումնե-
րով, սակայն պահպանելով հիմնականում իրենց ձևը, կենցաղավարեցին և
ամենալայն տարածումը գտան հատկապես հեղինիստական դարաշրջանում,
գրավելով Անդրկովկասը, Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերը, Փոքր
Ասիան, Միջին Ասիան և Առաջավոր Ասիան⁴⁰: Տափաշները այս հսկայա-
կան տարածքում երևան եկան բազմաթիվ տարբերակներով՝ միակող-
մանի կամ երկկողմանի ուռուցիկ, սկավառակաձև նույնիսկ տափակ իրա-
նով. առանց զարդատկերների և զարդարված գունազարդումով կամ
սկիսագծերով:

Հեղինիստական կերպարանքով Պվինի տափաշները՝ ծագումնաբան-
որեն, ձևաբանորեն, հաճախ նաև նկարազարդումով հարում են հեղինիստա-
կան աշխարհի վերոհիշյալ անոթներին: Այսպիսով, Հայաստանի, այդ թվում
նաև Պվինի տափաշները պետք է համարել հեղինիստական երկրների
նյութական ամենասերտ առնչությունների և ընդհանրությունների արգասիք:

Թաս-բեղաձևների տափակ, հարթ նստուկից աստիճանաբար լայնացող
կողերը ընդգծված անցումով կազմում են ներձկված վիզ, դուրս հակված՝
կլորավուն կամ թեթուցյամբ կտրված շուրթ (չափերն են. բերանի բացված-
քի տր. 19—30 սմ, նստուկի տր. 7—10 սմ, վիզ բարձր. 2,5—4 սմ, խոր-
6—7 սմ) (տախտ. XIV, 3, 4, տախտ. XXI, 1, 3, տախտ. XXII, 4): Սրանք
ներկայացված են ժամանակին բնորոշ գունազարդմամբ. իրանը՝ դեղին, զարչ-
նագույն, նարնջագույն, վարդագույն, իսկ ներձկված վիզն ու շուրթը հարդար-
ված են եղել այլ ցայտուն գույներով՝ կարմիր, զարչնագույն, մուգ շագանա-
կագույն:

Առկա են նաև նման ուրվապատկերներով, բայց վերնամասի կտրուկ
ներձկումով և դուրս ցցված, փոված, լայն շուրթով թասեր (տախտ. XXI,
4): Սրանք՝ գունային վառ երանգներով (դեղին, զարչնագույն, նարնջա-

դույն, կարմիր) հարգարված շուրթերի վրա պատկերված են տերևներ կամ ցանցազարդ գոտիներ:

Կարճ վզամառով, կլորավուն շրթով խոր թուերի՝ դեղնավուն, դարչնագույն կամ նարնջագույն, ներքին մակերեսի վրա նկարված է վառ կարմիր գույնի խաչազարդ (տախտ. XVIII, 1): Զևով գրեթե նման վառ դարչնագույն, փայլուն թասի, ուղիղ կտրված, հարթ շուրթի վրա պատկերված են բաց և մուգ շագանակագույն գծիկներ (տախտ. XXI, 8):

Ներկայացված են նաև ներս կորացող շրթով թասեր (չափերն են. բերանի բացվածքի տր. 10—18 սմ, խոր. 1,5—4 սմ), որոնցից մեկի վրա պահպանվել են թեթևակի ձևավորված ոտք-նստուկի հետքեր: Այս թասերը դեղնավուն, դարչնագույն կամ նարնջագույն են, իսկ ներքուստ և վերնամասը արտաբուստ հարգարված վառ կարմիր, շագանակագույն (տախտ. XIV, 1—2, տախտ. XVIII, 3, տախտ. XIX, 4, տախտ. XXII, 3):

Խոր ափսե է հիշեցնում հարթ, համեմատաբար նեղ հատակով, շեղ՝ թեթևակի կորացող կողերով, փուլած, լայն պսակով ամանը (տախտ. XIX, 5): Սա արտաբուստ վարդագույն է, ներքուստ՝ դարչնագույն, փուլած պսակը հարգարված է կարմիր գույնի շեղանկյունիները՝ կազմված զարդազրույթ: Արմավիրի հելլենիստական ժամանակի նման անոթների վրա նույնիսկ կրկրնվում է հիշյալ զարդազրույթի (երբեմն ցանցեկն)՝:

Ուշագրավ է ծանծաղ պնակի՝ թանձր կարմիր գույնի ներկով պատված շրթնամասի բնկորը. ներքին՝ բաց դարչնագույն մակերեսի վրա վառ նարնջագույն և սև գույներով պատկերված ծաղիկների և այլ բուսական ոճի զարդապատկերներով (տախտ. XXI, 7):

Թաս-բրեղանների ներկայացված խումբը անցնում է ավանդական էվոլյուցիոն զարգացման հետաքրքիր ուղի: Հարթ նստուկով, ներձկված վզով, տարածև վերնամասերով թաս-բրեղանները՝ սկսած ուրարտական ժամանակներից ձևաբանորեն էական փոփոխությունների շնն ենթարկվում: Նման անոթներ առատորեն հայտնաբերվում են վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակի հոշարձաններում⁴², եվ թեպետ ժառանգական և օրգանական կապ է ստեղծվում տարածամասնակյա այս անոթների միջև, այսուհանդերձ սրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացվում է արդեն իր դարաշրջանին բնորոշ հարդարմամբ: Նկատելի են դառնում նաև բոշ ձևաբանական փոփոխություններ: Այսպես՝ հարթ նստուկով թասերը ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանում օժտվում են օղակավոր ոտք-նստուկով (Դվին, Գառնի, Արտաշատ, Կարճաղբյուր)⁴³, թասերի մի մասն էլ, ընդհանրապես, պահպանում է արխաիկ գծեր (փայլուն մակերես, ուռուցիկ բոլորագծերով կամ ակոսագծերով վերնամաս և այլն):

Դվինի թաս-բրեղանները իրենց գունազարդմամբ և բուն միջավայրում հայտնաբերվելու հանգամանքով իսկ լրացնում են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակի նման անոթների հավաքածուն:

Լայնաբերան, խոր տաշտերի փոքր նստուկից ստիճանաբար լայնացող կողերը վերնամասում կազմում են ներձկված ակոսագոտի և փոխարկ-

վում կլորավուն շրթի (չափերն են. բերանի բացվածքի տր. 44—52 սմ, նստուկի տր. 15—15,5 սմ, բարձր. 18—19 սմ) (տախտ. XVI, 5, տախտ. XIX, 2—3): Վերջինիս հարում են նման տաշտերի, բայց զանգվածեղ շրթնամասեր, որոնց հաստ և լայն շրթի վրա առկա են երունազարդ կամ էլ ակոսագծեր: Տաշտերը միագույն են՝ դեղնավուն, նարնջագույն՝ թեթևակի փայլեցումով:

Ներկայացված է նաև դուրս ցցված շրթով, ուղիղ, հաստ պատերով, խոր տաշտ, որի շրթի տակ, հորիզոնական դիրքով, պահպանվել է ակոսված, փոքր կանթը (պահպանված բեկորի երկար. 70 սմ) (տախտ. XVI, 4, տախտ. XIX, 1): Բաց դարչնագույն ներկով պատված անոթի մակերեսը հարթ է և լավ կոկված:

Վերը նկարագրված տաշտերը լայն կիրառություն են գտել անտեսություն մեջ, օգտագործվելով կաթի և խմորի համար: Այս անոթները գրավում են ժամանակագրական լայն շրջանակներ: Սրանց նախատիպերը առկա են ուրարտական խեցեղենում⁴⁴: Արտաշատի մ.թ. I—III դդ. և Դվինի միջնադարյան խեցեղենը ևս ներկայացնում է կաթնամանների բազմազան տարբերակներ⁴⁵: Սակայն բնավող տաշտերը ձևով և արտաքին մշակումով աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի նմանօրինակ ամաններին՝ գտնված Արմավիրում և Արտաշատում⁴⁶: Թեպետ հիշյալ դարաշրջանի Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերի նման տաշտերը ունեն շրթի և ակոսագոտու ամենատարբեր ձևավորումներ, այդուհանդերձ Դվինի տաշտերն իրենց ընդհանուր տեսքով աղերսվում են նաև դրանց⁴⁷: Բացի այս, Դվինի նկարագրված տաշտերից երկուսով ծածկված էին մ.թ.ա. II—I դդ. թվագրվող թաղման կարասները:

Ըմպանակների (փիլաներ) նուրբ շրթով բարձր պսակները շեշտակի և ընդգծված անցումով միանում են կիսագնդաձև իրանին (չափերն են. բերանի բացվածքի տր. 6—19 սմ, պսակի բարձր. 2,5—5 սմ) (տախտ. XV, 15—16, տախտ. XXI, 2, 6): Այս անոթները հիմնականում նրբախեցի էն, լավ թրծված, կոկված և գունազարդված: Ըմպանակների ընդհանուր ֆոնը դեղնավուն, դարչնագույն, նարնջագույն, վարդագույն է, իսկ ավելի վառ գույնի պսակների վրա պատկերված են՝ կարմիր, սև, մուգ շագանակագույն ցանցազարդ շեղանկյունիներ, զիգզագաձև, ալիքաձև զարդազրույթներ: Երբեմն էլ փիլաները պսակի և իրանի միացման տեղում բոլորված են վառ գույնի ծապավենով:

Փիլանները թե՛ մետաղագործության և թե՛ խեցեգործության բնագավառներում հայտնի են ուրարտական (Կարմիր բլուր, Արինբերդ, Արգիշտի-խինիլի)⁴⁸, Արեմնյան իրանի (Պերսեպոլիս)⁴⁹, մ.թ.ա. VI—IV դդ. և հելլենիստական Հայաստանի հոշարձաններում (Ջրառատ, Բերդ, Նորաշեն, Զուչևան, Աթարբեկյան, Արգիշտիխինիլի, Կարճաղբյուր, Հացավան, Օշական, Գառնի, Արմավիր, Արտաշատ)⁵⁰: Անտիկ դարաշրջանում, Արվանդը և Վրաստանը ևս անմասն չեն մնացել փիլանների արտադրությունից⁵¹:

Այսպիսով, անոթների այս տիպը ծագման հին արևելյան ակունքներով

Տանդերձ, խիստ կենսունակ է իր արտադրական ավանդույթով: Վերջիններին գոյատևման շնորհիվ, Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթի մեջ կրկին հանդես է գալիս արևելյան-ավանդական տարրը, սակայն այդպես իր ժամանակին բնորոշ ձևավորմամբ:

Գլխում հայտնաբերված բմպանակները հարելով հելլենիստական ժամանակի նման անոթներին, իրենց ամենասերտ աղբյուրները գտնում են Օշականում, Գառնիում, Արմավիրում և, հատկապես, Արտաշատում, որտեղ զիգ-զաչաձև, ալիքաձև, եռանկյունազարդ գոտիներով հարգարված փխալաները հայտնաբերվում են մ.թ.ա. II—I դդ. պատկանող շերտերից⁵²:

Ալուտեղ՝ վեր բարձրացող կարճ կողերով, թեթևակի ներս հակված շրթ-թող, հարթ, լայն հատակի վրա օղակավոր ոտք-նստուկով աման (շափերն են. բերանի բացվածքի ար. 32 սմ, նստուկի ար. 12 սմ, բարձր. 2 սմ, ոտք-նստուկի բարձր. 5 մմ) (տախտ. XVI, 6, տախտ. XXII, 1): Այն պատրաստված է դուրբով՝ լավ հունցված, բարձրորակ կավից: Ակուտեղը հիմնականում բաց շագանակազույն է, արտաքուստ՝ կարմիր, իսկ ներքուստ՝ դարչնազույն և բանդներով փալլեցված: Հատակի վրա պատկերված են կարմիր համա-կենտրոն ժապավեններ:

Նման սկուտեղներ կան Գառնիի ամրոցում հայտնաբերված առաջին դարերի խեցանոթների հավաքածուի մեջ, սակայն վերջիններս միազույն են՝ կարմիր⁵³, Արտաշատի 8-րդ բլրի՝ II շինարարական շերտից, նաև դամբարանադաշտերից հայտնաբերվել են Գլխի ամանին աղբյուրող՝ 35—36 սմ բերանի բացվածքի տրամագծով, 3—4 սմ բարձրությամբ, կարմիր և դարչնազույն անգորներով երեսպատված, օղակավոր նստուկով սկուտեղներ: Սրանց ներսից, երբեմն էլ գրսից հատակի վրա սեղմումով արված են և-րեքից վեց շրջանաձև ակոսներ, ի տարբերություն Գլխի սկուտեղի գունա-զարդմանը: Արտաշատի այս անոթները թվագրվում են մ.թ. I—II դդ.⁵⁴: Մինչդեռ Շիրակավանում սրանք հայտնաբերվում են մ.թ.ա. I—մ.թ. I դդ. շերտից՝ գունազարդ խեցեղենի հետ: Ի դեպ նման սկուտեղները հայտնաբերված Պանտիկապեյում, հարելով միջերկրածովյան օրինակներին, ժամանա-կազրոյն շին անցնում մեր թվականության սահմանները⁵⁵:

Գլխի սկուտեղը անտիկ աշխարհի նմանատիպ անոթների տեղական մի տարբերակ է: Վերջինս հելլենիստական ժամանակին բնորոշ գունազարդ-մամբ, հատկապես համակենտրոն շրջանագծերով և արտաքին հարդարմամբ, ամենայն հավանականությամբ, թվագրվում է հին և նոր դարաշրջանների սահմանագծով⁵⁶:

Ձիրանգագները թասանման, հարթ նստուկով, ուղիղ կողերով, պատ-րույզի համար նեղացող բթիկով, դարչնազույն նարնջազույն երանգով, մրա-պատ անոթներ են (տախտ. XVII, 4):

Թասանման ճրագները իրենց պարզագույն ձևի և կիրառական մեծ նշա-նակության շնորհիվ հարատևում են նաև միջնադարում: Այսպես, Գլխում ներկայացված են նման ճրագների նաև միջնադարյան օրինակները՝ օժտված փոքր պոչուկով կամ ուրարտական ճրագների նման միջնորմով⁵⁷:

Առանձնակի ուշագրություն է արժանի մարտր, միաուարր, կարմրագույն

կավից պատրաստված, արտաքուստ սև լաբանման քուրկով պատված, բարձ-րորակ թրծումով, նրբախեցի սրվակի բեկորը: Սա թե՛ որակապես և թե՛ արտաքին հարդարմամբ առանձնանում է Գլխի տեղական խեցեղենից և սերտորեն աղբյուրում Արմավիրում, Արտաշատում հայտնաբերվող, հավա-նարար, փոքրաքանակային հելլենիստական կենտրոններից ներմուծված, անոթ-ների նման նրբախեցի բեկորներին⁵⁸:

Ինչպես սեսանք, Գլխի հելլենիստական ժամանակի խեցեղենի հա-վաքածուն ներկայացված է բազմաթիվ գունազարդ նմուշներով: Վերջին-ներս երեսպատված են տարբեր, բաց գույնի ներկերով, իսկ պատկերա-զարդված և փալլեցված՝ որպես կանոն մուգ և վառ գույներով: Գունազարդ խեցանոթների զարդապատկերները բոլորովին բնույթի կարելի է դասա-կարգել երեք հիմնական խմբերի՝ երկրաշափական, բուսական և կենդանա-կան:

Երկրաշափական բնույթի զարդապատկերներ.

- ա) ուղիղ գոտիներ՝ միմյանց զուգահեռ կամ հորիզոնական, անկյուններ կազմող, և որպես համակենտրոն շրջանագծեր,
- բ) ալիքաձև, զիգզագաձև, սլաքաձև, կիսաշրջանաձև, եռանկյունաձև ճառա-գայթաձև զարդագոտիներ,
- գ) իրար մեջ գծված՝ եռանկյունիներ, կիսաշրջանակներ, ցանցազարդ շեղ անկյունիներ, հորիզոնական գոտիների միջև պատկերված ցանցկեն կամ եռ-անկյունազարդեր և այլն:

Բուսական բնույթի զարդապատկերներ.

- ա) ծաղիկներ և այլ բուսական զարդեր,
- բ) ծառ հիշեցնող ոճավորված պատկերներ,
- գ) բուսական զարդեր՝ ուղիղ և ալիքաձև գոտիների համագրությամբ:

Կենդանական բնույթի զարդապատկերներ.

- ա) խոշոր եղջերավոր կենդանու ոճավորված պատկերներ,
- բ) թռչունների պատկերներ՝ երկրաշափական բնույթի ուղիղ գծերով կազմ-ված կամարների, ուղիղ և ալիքաձև գոտիների համագրությամբ:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող հավաքածուին բնորոշ են հատկապես երկ-րաշափական բնույթի զարդապատկերները, ավելի ստույգ՝ ալիքաձև գոտին, որը հանդես է գալիս խեցանոթների վրա պարզ և բարդ տարբերակներով թե՛ առանձին և թե՛ այլ երկրաշափական, բուսական, կենդանական բնույթի զարդապատկերների համագրությամբ:

Վերոհիշյալ բաղմամբույթ զարդապատկերները կատարելիս օգտագործ-ված է բազմերանգ ներկապնակ.

1. սև՝ սև, մոխրագույն,
2. սպիտակ,
3. կարմիր՝ կարմիր, բալագույն, վարդագույն,
4. դեղին՝ դեղին, նարնջագույն,
5. շագանակագույն՝ շագանակագույն, սրճագույն, դարչնագույն:

Դիտողությունները ցույց են տալիս, որ խեցանոթների վրա հանդես են

գալիս ինչպես մի գունախմբի՝ բաց և մուգ երանգները ներգտնակ (դարձնազույնի վրա՝ շագանակագույն, սրճագույն, մոխրագույնի վրա՝ սև, վարդագույնի վրա՝ կարմիր, բալագույն, դեղնավունի վրա՝ նարնջագույն), այնպես էլ տարբեր խմբերի գունաչին երանգները՝ իրարամերժ համադրություններ (սպիտակի վրա սև, կարմիր, սրճագույն, նարնջագույնի վրա՝ սև, կարմիր, շագանակագույն, մոխրագույնի վրա՝ մուգ շագանակագույն)։

Պարզվում է իշխողը նարնջագույնի վրա՝ սև և կարմիր գույների իրարամերժ համադրություն է։

Բննող խեցանոթների ձևի և զարդապատկերի վերլուծությունը մասնանշում է, որ յուրաքանչյուր զարդապատկեր հանդես է գալիս անոթի վրա ինչպես առանձին տարր կամ մոտիվ, այնպես էլ հաճախ զուգորդվելով միմյանց ստեղծում հորինվածքային փոխադարձ կապ, արժեքավորելով անոթը գեղարվեստական տեսանկյունից։ Այսուհանդերձ, յուրաքանչյուր զարդապատկեր, անկախ իր բնույթից, ավարտուն հորինվածքային լուծում ստանում է անոթի այն մասում, որը ձևաբանական տեսակետից ընդգծված է. այսպես՝ տափաշշերի, կարասների ուռուցիկ իրանի կենտրոնում, ըմպանակների բարձր պսակների, թաս-քրեղանների շրթնամասերի վրա և այլն։ Այսպիսով առկա է անմիջական կապ անոթի ձևի և զարդապատկերի միջև։ Եթե անոթի տվյալ ձևի շնորհիվ հնչում է զարգագույն, ապա ձևն իր հերթին ընդգծվում է վերջինիս միջոցով, որտեղ մեծ դեր է կատարում նաև ճիշտ ընտրված գունային գամման։ Ուստի զարդապատկերի հորինվածքային լուծումները ունեն ոչ միայն գեղարվեստական նպատակ, այլև ընդգծում են անոթի ձևը, իսկ վերջինս իր հերթին բացահայտում է նաև անոթի կիրառական նշանակությունը։ Յուրաքանչյուր խեցանոթ հանդես է գալիս ձևի, զարդապատկերի, գույների և կիրառական նշանակության անբաժանելի միասնության մեջ։

Եվ ինչպես վերը ներկայացվեց, Դվինի խեցանոթները հենց այդ միասնության մեջ աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական զարաշրջանի խեցեղենին, կազմելով վերջինիս օրգանական մասը, որը և հնարավորություն է ընձեռում երևան բերել ընդհանուր գծեր նաև Հելլենիստական աշխարհի նման գունազարդ խեցեղենի հետ։ Այսպես, Դվինի հավաքածուին այնքան բնորոշ երկրաչափական բնույթի զարդապատկերները (նեղ և լայն գոտիները, համակենտրոն շրջանագծերը, ալիբաձև ժայռվեցները) երևան են գալիս նաև Ուլիսիցիստում (Վրաստան) և նրա շրջակայքից, Ադրբեջանում՝ Խանլարից և Միլի տափաստանի բլուրներից, Հյուսիս-Ֆերձսևեռլանդի բնակավայրերից, Սիրիայի՝ Անտիոք, Կիլիկիայի՝ Տմիսուս, Փոքր Ասիայի՝ Պերգամոն քաղաքներից, Հունաստանից՝ Աթենքի Ագորայի և Կորնթոսի հելլենիստական շերտերից⁵⁹։

Նյութի մանրակրկիտ վերլուծությունը մասնանշելով, հատկապես Արտաշատի մ.թ.ա. II—I դդ. խեցեգործական կենտրոնի մեծ ազդեցությունը Դվինի քննվող բնագավառի արքայադահլի վրա՝ և բացահայտելով, ինչպես վերը ներկայացվեց, բաղադրված ընդհանրություններ թէ՛ ձևերի, թե՛ զարդապատկերների, ի հայտ է բերում նաև առանձնահատկություններ, որոնք

լակ բնորոշում են Դվինի արտադրանքի ինքնուրույնությունը։ Արտաշատի առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունները Մերձավոր արևելքի, Միջերկրական ծովի արևելյան ափագանի, Փոքր Ասիայի հունիական-հելլենիստական կենտրոնների հետ իր նշանակալից ազդեցությունն է թողել նաև նրա խեցեգործության վրա։ Օտար խեցեղենի ներհոսքը այստեղ՝ ինչպես արդեն նշել են մասնագետները, ազդեց ոչ միայն տեղական խեցեղենի առանձին տիպերի վրա՝ մասամբ կերպարանափոխելով դրանք, այլև տվեց մինչ այդ Հայաստանին անհայտ մի շարք ընդօրինակումներ («ձկան ափ-սևներ», ունգվենտարիումներ, գուտուսներ, սկյութոսներ և այլն), փոխառնվեցին նաև զարդաձևեր⁶⁰։ Բնականաբար, Արտաշատի խեցեղեն արտադրանքի վրա ահնատու է ներմուծված խեցեղենի զգալի ազդեցությունը, մի բան, որը նման ցայտունությամբ չի ընդգծվում Դվինի անտիկ խեցեղենը բուստանափրեղիս, քանի որ վերջինս կրում է ավելի «տեղական-հելլենիստական» կերպարանք։ Բացահայտ են նաև գունազարդման և զարդապատկերների առանձնահատկությունները։ Այսպես, Արտաշատի խեցանոթները նկարազարդելու նպատակով զբանջ մակերեսը երևստապատվել է անգորի խիտ լուծույթով, ներկվել և կրկվել է, ստանալով որակյալ, ընտիր մի փայլեցում, որի վրա արված զարդապատկերները, ձուլվելով ընդհանուր Ֆոնի հետ, թողնում են լաբապատ անոթի տպավորություն (սա ահնհայտ է, հատկապես, կավանոթների դեղնավունից մուգ զարնագույն երանգի վերափոխվող Ֆոնի վրա)։ Մինչդեռ Դվինի գունազարդ անոթների մակերեսը մշակված է անգորի ավելի նոսր լուծույթներով, թեթևակի փայլեցված և վերջինիս նկարազարդումները ընդգծվում և ավելի ցայտուն են հնչում ընդհանուր Ֆոնի վրա։ Նշենք, որ նման գունազարդմամբ անոթներ առկա են նաև Արտաշատում, սակայն սրանց մեծ մասի մակերեսը նույնքան հարթ է և հենց «փռտ» մակերեսով տարբերվում են Դվինի խեցեղենից։ Ի տարբերություն Դվինի, Արտաշատի գունազարդ խեցեղենը թե՛ զարդապատկերներով և թե՛ գույներով խիտ հագեցված է։ Այսպես նույն անոթի վրա առկա են ոչ միայն տարատեսակ զարդապատկերներից կազմված միմյանց հաջորդող գոտիներ, այլև այդ գոտիները կազմող յուրաքանչյուր զարդապատկեր իր մեջ կրում է մեկ ուրիշը, ինչպես օրինակ՝ միմյանց հատող և անկուն կազմող գույգ ուղիղ գծերը լրացվում են հորիզոնական գծիկներով, իսկ գույգ ուղիղ գծերը շրջանակապատկերներով կամ ուղղակի լցվում գույնով, ձվածիր պատկերների մեջ ի հայտ են գալիս գույնով լեցուն եռանկյունիներ, ցանցիկներ՝ մեջ՝ կետազարդ, Լզենազարդ և այլն⁶¹։ Այս զարդաձևերը նման համադրություններով ընդհանրապես բացակայում են Դվինի անոթների պարզ և հստակ զարդագոտիներում։ Ի լրացումն այս բոլորի, Դվինի խեցեղենը ցուցաբերում է ինքնուրույնություն ուղղակի նմուշների, այսպես՝ օղակավոր ոտք-նստուկով սկոտեղի ավելի վաղ գունազարդ օրինակի (Արտաշատում սրանք հայտնի են միայն մ.թ. I—II դդ. և ունեն արտաքին այլ հարդարում), ցլազուլի կանթերով օժտված գունազարդ կարասների, ինքնատիպ թռչնապատկերներով նկարազարդված տափաշշերի ա-

կայության, միաժամանակ նաև, արդեն վերը նշված դունադարձան և գոր-
դապատկերների ստանձնահատկությունների շնորհիվ:

Գվինի բննարկվող ամբողջ նյութի թվագրումը՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ., ի-
րականացվում է, ինչպես համապատասխան հնագիտական շերտի և համա-
ժամանակյա դամբարանադաշտի առկայությամբ, այնպես էլ նյութը վեր-
լուծելիս Հայաստանի և Հելլենիստական աշխարհի նույնատիպ խեցեղենի
հետ ունեցած աղերսների և առնչությունների շնորհիվ:

3. ԶԱՐԳԵՐ, ԿՆԻՔՆԵՐ, ԳՐԱՄՆԵՐ

Ուշագրություն են արժանի Գվինի հելլենիստական դարաշրջանի դամ-
բարանադաշտից՝ կարասային թաղումներից հայտնաբերված զարդերը:
Գրանք պատրանջաններ են, մատանիներ, ականջոզեր, շքասեղեններ, կոճակներ,
սլուճքներ, կնիքներ և այլն⁶²:

Ապարանջանները և մատանիները բրոնզյա պարզ օղակներ են, երբեմն
ծալերը միմյանց շրջված, իսկ հաստ մի բեկոր, ըստ երևույթին, պատ-
կանել է տաքի ապարանջանի (ընդ որում նման հաստ ապարանջաններ
հայտնաբերվել են Մինգեշաուրի կարասային թաղումներից)⁶³ (տախտ. XXV,
5, 6, 8, 14): Նորաշենում, կարասային թաղումից հայտնաբերվել է բրոն-
զե ձուլածո, մանկական ապարանջան՝ ծալերը ոճավորված օձի տափակ
զլուխներով (տր. 5,5 սմ), (տախտ. XXV, 7): Օձագլուխ վերջավորություն-
ներով ապարանջանների ավանդական արտադրությունը Հայկական լեռ-
նաշխարհում սկսվում է գեոս մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներից
և նույն ավանդույթի ուժով հարատևում անդամ միջնադարում⁶⁴: Արտաշա-
տի, Գառնիի, Օշականի հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային
թաղումներից հայտնաբերվել են նման ապարանջաններ, երբեմն օձերի ավելի
ուսիլառական պատկերմամբ⁶⁵: Օձագլուխ ապարանջանները, բացի սոսկ
զարդ լինելուց, հավանաբար, ունեցել են նաև պահպանիչ նշանակություն՝
կապված օձի պաշտամունքի հետ:

Ականջոզերը նույնպես բրոնզից են՝ պարզ օղակներ են, երբեմն ակո-
սազարդված և սուր ականջակալով (տախտ. XXV, 9, 12): Բրոնզից պատ-
րաստված շքասեղենները թերի են, կոտրված: Համեմատաբար լավ են պահ-
պանվել վարպետների պատրաստված գնդաձև փոքր գլխիկով, վերին մա-
սում՝ երկու կողմից ուռուցիկ նեղ գոտիներով բոլորված շքասեղեններ
(տախտ. XXIII, 4, տախտ. XXIV, 2, տախտ. XXV, 15): Շքասեղեններ հան-
գուցյալի անբաժան իրերից են նաև Արտաշատի, Գառնիի, Մինգեշաուրի կա-
րասային թաղումներում⁶⁶: Հետաքրքիր են պղնձե կոճակներ և կոճակները, որ-
ոնք հայտնի են նաև Գառնիի կարասային թաղումներից⁶⁷:

Բրոնզից, երբեմն էլ ցածրորակ արծաթից վերոհիշյալ նման պարզ զար-
դեր մեծ թվով հայտնաբերվել են ոչ միայն Հայաստանի (Գառնի, Օշական),
այլև ներկայիս Վրաստանի (Պարցխանականի, Դափնարի), Ադրբեջանի
(Մինգեշաուր) տարածքում հայտնի հելլենիստական դարաշրջանի կարասա-
յին թաղումներից⁶⁸: Այսուհանդերձ, բրոնզե ալգորիթմի պարզագույն զար-

դերը, որոնք բնորոշ են գրեթե բոլոր դարաշրջաններին, շեն կարող օգնել
բնվող թաղումների թվագրմանը: Այդ տեսակետից ավելի ուշագրավ են ա-
զաթե կախիկներով արծաթե քունքի օղիքը և ուլունքները:

Բնվող հավաքածուի մեջ կարևոր տեղ են գրավում ցածրորակ արծաթից
պատրաստված, ազաթե նուրբ կախիկներով, քունքի շրջանաձև օղիքը (տախտ.
XXIII, 3, տախտ. XXIV, 4, 5): Ազաթե կախիկները ժամանակին բնորոշ
կաթիլանման ուլունքներ են, որոնք վերին մասում ունեն թելի անցքեր: Գվի-
նի քունքի օղիքը հար և նման են Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղում-
ներում հայտնաբերված ականջոզերին: Վերջիններս, բնականաբար, ունեն
ավելի փոքր տրամագիծ և ներկայացնում են բրոնզե օղակի և ապակու շա-
ղախից պատրաստված կաթիլանման ուլունքի զուգակցում: Գառնիի և Ար-
տաշատի այս ականջոզերը գտնվել են ապակե բազմանիստ կնիքների և
հելլենիստական ժամանակին բնորոշ ուլունքների հետ և թվագրվում են
մ.թ.ա. II—I դդ.⁶⁹: Մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի վերջին քառորդով են
թվագրվում իրենց (Ադրբեջան) դամբարանադաշտից հայտնաբերված
արծաթե նման ականջոզերը⁷⁰:

Այսպիսով, Գվինի քունքի օղիքը ևս կարելի է թվագրել մ.թ.ա. II—I դդ.,
որը ճշտվում է նաև նույն կարասում հելլենիստական ժամանակի բարե
սկարաբեռիդի (սրբաբզեզ) առկայությամբ:

Բազմաբանակ և բազմաձև են ուլունքները, որոնք պատրաստված են
կիսաթանկարժեք քարերից (սարգիոն, խալկեդոն, հասպիս, գիշեր-գազատ),
Լևտադից (բրոնզ), ապակուց, ալլ նյութերից (կրաքար, սուր, խեցի) և
տարբեր նյութերի զուգակցումից (ապակի՝ ներսից սսկեզօծված) (տախտ.
XXIII, 1, 2, 7, տախտ. XXIV, 1, 3, 6, 7, տախտ. XXV, 10, 11, 13): Ու-
լունքների մեծագույն մասը հիմնականում ունի պարզ երկրաչափական ձևեր՝
գնդաձև, գլանաձև, տակառաձև, շրջանաձև, սկավառակաձև, ուսայնակա-
ձև, երկկողմաձև, քառանկյունի, կան նաև բարդ՝ կաթիլաձև, սլաքաձև՝ սրբա-
րզեղի նման (սկարաբեռիդ) և այլն:

Հայտնաբերվել են ընդամենը 39 սարգիոնե ուլունք՝ գնդաձև (մանր ու
խոշոր), գնդաձև երկու կողմից սեղմված, գլանաձև, քառանկյունի բաժա-
նարար՝ երկայնքով բացված երեք նուրբ անցքով, եռաշար մանր ուլունքա-
շարի համար: Սրանք կիսաթափանց և թափանցիկ են, բազմազույն՝ բաց
վարդագույն, կարմրավուն, շագանակագույն, մուգ բուլազույն (հատկապես
խոշորները): Սարգիոնե ուլունքներ մեծ թվով հայտնաբերվել են նաև Գառ-
նիի կարասային թաղումներից⁷¹: Խալկեդոնից պատրաստված սրբաբզեզաձև
5 ուլունք բաց և մուգ մոխրագույն են՝ երկնագույն երակներով: Վարպե-
տորեն հղված հասպիսե գնդաձև ուլունքները՝ մուգ կարմիր գույնի են,
վրան՝ մանր, սև խալտեր և թելանման մոխրագույն երակներ կամ սուրբա-
գույն՝ պուտերը վարդագույն: Պահպանվել են բարձրորակ գազատից (գի-
շերից) պատրաստված տակառաձև և տակառաձև-երկկողմիկ ուլունքներ
հայտնաբերված մակերեսով:

Հավաքածուի մեջ կան բրոնզե պարզ շրջանաձև ուլունքներ և մեկ՝
նույնպես բրոնզե բաժանարար-երկկողմանի ուլունք, որը ձևով աղերսվում է

տիրոն Գերեսի (Վրաստան) մ.թ.ա. I դ. դամբարանադաշտից գտնված նման ձևի բաժանարարին⁷²:

Առանձին խումբ են կազմում ապակուց և ապակու շաղախից պատրաստված ուլունքները, որոնք թե՛ իրենց ձևերով (գնդաձև, գլանաձև, սկավառակաձև, ոսպնյակաձև, երկկոնաձև, սլաքաձև) և թե՛ դուլներով (դեղնալուսն, երկնագույն, փիրուզագույն, կապույտ, սև) հարում են ոչ միայն Հայաստանի (Գառնի, Օշական), Աղբրեջանի, Վրաստանի, այլ նաև Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերից և դամբարանադաշտերից ձեռք բերված հելլենիստական դարաշրջանի ուլունքներին⁷³:

Պարզ գլանաձև տարբեր երկարության ուլունքները ստացել են սպակե շաղախից պատրաստված երկար խողովակը կտրատելով և հետո ստոր հղկման ենթարկելով: Ելուտավոր ուլունքները պատրաստվել են շղթայաձև կաղապարում և հետո առանձնացվել միմյանցից: Սրանք հիշեցնում են Գառնիի կարասային թաղումից հայտնաբերված նման ուլունքը, որն ի դեպ նույն կարասում հայտնաբերված ձյածիր ապակե կնիքի շնորհիվ թվագրվում է մ.թ.ա. I դարերով⁷⁴:

Հելլենիստական դարաշրջանի հուշարձանների հետ առնչվում են նաև բազմագույն ապակուց պատրաստված և զարդարված ուլունքները: Կան տալիսաձև երկարավուն ուլունքներ, որոնց մուգ մոխրագույն միջուկով լայնակի անցնում է բազմաշերտ զարդ, կազմված տարբեր խտովյամբ դասավորված, բազմագույն (սպիտակ, դեղնավուն, երկնագույն, շագանակագույն), մանր բլեկերից: Սրանք ներթափանցելով և ձուլվելով միջուկին ստեղծել են գունային բնական ներդաշնակություն: Առկա են նաև տակուսաձև, բաց սև փայլուն մակերեսով, միջուկի կենտրոնով լայնակի անցնող մշաշերտ՝ ժապավենաձև, բաց դեղնավուն զարդագոտիով ուլունքներ: Վերջիններս աղբրավում են նույնպես բազմագույն ապակուց պատրաստված նման ձևի և գույնի Հյուսիս-մերձսևծովյան ուլունքներին⁷⁵:

Բազմագույն ապակե ուլունքների թվին են պատկանում ակնուլունքները: Գլխում հայտնաբերված այս կարգի ուլունքները տարատեսակ են: Ամենապարզ ձևով զարդարված են սպիտակ սլուեերով գնդաձև ակնուլունքները: Նման խայտավոր ուլունքներ ստանալու համար արդեն ձևավորված միջուկը տաքացնում և փափկեցնում էին և ընդելուզում ցանկացած գույնի ապակու կաթիլներով: Սակայն այս խմբում կան նաև գնդաձև ակնուլունքներ, ընդելուզված կապույտ գույնի բարդ բաղկացուցիչ աչքերով: Այս օղակավոր, կապույտ բիրով աչքերն առանձին պատրաստել են սպիտակ սկավառակի վրա և հետո միայն մտցրել տաքացված, բայց արդեն ձևավորված միջուկի մեջ, որից վերջինս հաճախ կորցնում էր նախկին տեսքը: Նման ակնուլունքներ հայտնաբերվել են Արտաշատի, Գառնիի հատկապես հելլենիստական դարաշրջանի թաղումներից⁷⁶:

Հետաքրքիր են ոսկեգույն փայլով գնդաձև, սրկու կողմից սեղմված և երկկոնաձև ուրվագծով ներդիրավոր ուլունքները: Մետաղե ներքերով ապակին անտիկ աշխարհին քաջ ծանոթ է և լայնորեն կիրառվել է ապակեգոր-

ծույթյան մեջ ընդհանրապես⁷⁷: Ուսումնասիրողները երկկոնիկ, ոսկեզօծ նուրբ ուլունքները համարում են զուտ հելլենիստական դարաշրջանի արտադրանք: Ուշագրավ է, որ նույնը դիտվում է նաև Հյուսիս-մերձսևծովյան նման ուլունքների հավաքածուներում⁷⁸:

Առկա են նաև այլ նյութերից պատրաստված՝ կրաքարե տակուսաձև, քառանկյունի բաժանարար, ոսկրե գլանաձև ուլունքներ և այլն:

Այս հավաքածուի մեջ կան երեք կաուրի խեցիներ: Սրանք հայտնի են հաճախ կարասային թաղումների իրերի շարքում: Խեցիները հավանաբար բերված են Միջերկրական ծովի ափերից: Սրանց, ակնուլունքներին, հաճախ նաև քարե ուլունքներին վերագրել են հմայական զորովթյուն, և կիրառել որպես հուռութե՝ «չար աչքից» պահպանելու համար, իսկ տվյալ դեպքում գուցե և ընկալվել է իբրև հոգու պահպանության միջոց:

Հետաքրքիր է իլիկի պլուս հիշեցնող կոճականման քարե ճարմանդը, որը քննվող ժամանակին բնորոշ հանդերձանքի անհրաժեշտ մանրամաս լինելով, հաճախ է հայտնաբերվում թե՛ Գառնիի և թե՛ Արտաշատի թաղումներում⁷⁹:

Գլխին դամբարանադաշտի կարասային թաղումներից ձեռք բերված զարդերը ուշագրավ տվյալներ են: Թեև վերը ներկայացված հավաքածուն հարուստ չէ, սակայն հատկանշականն այն է, որ ձևով, մանրամասներով, մշակումով և վերջապես, ողջ նշանակությամբ խիստ բնորոշ է հելլենիստական դարաշրջանի այս ձևի թաղումներին ընդհանրապես: Տեսնում ենք նաև, որ Գլխին առանձին կարասային թաղումներից ձեռք բերված նյութերը միմյանցից չեն տարբերվում, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հնագիտական ամբողջ նյութի միասնական վերլուծության, այլև անվերապահորեն հաստատում է, որ Գլխին դամբարանադաշտը որոշակիորեն պատկանում է մի դարաշրջանի:

Վերը ներկայացված նյութի թվագրումները մեկ անգամ ևս թույլ են տալիս Գլխին մեկ հայտնի դամբարանադաշտը համարել մ.թ.ա. II — մ.թ. I դդ. հուշարձան: Առաջարկված թվագրումը հաստատում են նույն դամբարանադաշտից՝ կարասային թաղումներից, ձեռք բերված խեցեղենը, կնիքները:

1950 թ. միանավ տաճարի արևելյան մասում հայտնաբերված կարասային թաղման մեջ՝ հանգուցյալի անձնական իրերի հետ հայտնաբերվել են նաև երկու կնիք (տախտ. XXIII, 5, 6):

Դրանցից մեկը, հասպիս հիշեցնող կանաչավուն քարից պատրաստված բազմանիստ կնիք է, որը երկայնքով ունի թելի անցք (տախտ. XXVI, 2): Փորագրված ներքին մակերեսի շափերն են՝ 1,5×1,48 սմ: Սլուսեն՝ հեծյալի և հետևակի մենամարտն է, երկուսն էլ զինված են իրզակներով, հեծյալին աջակցում է նաև ձիու կողքին պատկերված հարձակվող շունը: Զիու թամբին նստած հեծյալը՝ աջ ձեռքում բռնած նիզակով հարվածում է

հետիոտնի գլխին: Պատկերված է միայն հեծյալի վերին կեսը, կլոր գլուխը շուրվ է դիմագծերից ու դեմքից, իսկ հագուստն իսպառ բացակայում է: Հետակեր պատկերված է հեծյալի դիմաց մարմնով մղված դեպի հակառակորդը՝ մեկը առաջ թեթևակի ծալած, մյուսը ետ ձգած ոտքերի դիրքով: Երկու ձեռքով նա բռնել է նիզակը և ուղղել դեպի ձին: Ձին պատկերված է թռչելի պահին, առջև ոտքերից մեկը մյուսից բարձր. հետևի վերջավորությունները վատ են նշմարվում:

Հիշյալ կարասային թաղումից հայտնաբերված մյուս կնիքը սկարտրետիդ է, պատրաստված է սարգիոնից ու երկաշնրով ունի թելի անցք (տախտ. XXVI, 3): Կնիքի ներքին հարթ մակերևույթի (շափերն են՝ $1,5 \times 2$ սմ) վրա պատկերված է ձվածիր վահաններով և նիզակներով զինված երկու հետիոտնի մենամարտ: Հակառակորդները նույնատիպ են՝ կլոր, անդեմ գլխով, երկար վզով, կրճ իրանով և ոտքերով, առանց հագուստի:

1961 թ. Դվինի միջնաբերդում վաղ միջնադարյան ակնագործի արճեստանոցի մոտ պատահական հայտնաբերվել է լավ պահպանված բազմա-նիստ կնիք (տախտ. XXVI, 1): Այն պատրաստված է կիսաթափանց, հյութեղ կարմրավուն սարգիոնից, երկաշնրով ունի թելի անցք: Փորագրված է կնիքի ներքին ուղղանկյուն մակերեսը (շափերն են՝ $1,0 \times 1,9$ սմ), սլուծեն է՝ հեծյալի և հետևակի մենամարտը, երկուսն էլ զինված են նիզակներով (հետևակը նաև վահանով), փորձում են խոցել միմյանց: Հեծյալը պատկերված է շարժման մեջ՝ ձիու թամբից փոքր-ինչ վեր բարձրացած՝ ոտքը ձիգ վիճակում, իսկ գլխից վեր՝ աջ ձեռքում պարզած նիզակը պատրաստել է հարվածի: Հագուստը պատկերված չէ, բացի եզրերը զուրս ոլորված արծալը գլխարկից: Գեմքի վրա բնագծված են արծալը քիթն ու մորուրը: Հետևակը պատկերված է հեծյալի դիմաց՝ ձախ ոտքը թեթևակի առաջ ծալած, ձախ ձեռքին ձվածիր վահանով. նա իր աջ ոտքը հետ է ձգել և աջ ձեռքում, դրեթև գլխարկի բարձրությամբ, բռնել է նիզակ և ուղղել ձիու ձակատին: Հետիոտնի վրա ևս հագուստ չի նկատվում, ուրվագծված են միայն գլխարկի արծալը եզրը, իսկ դեմքին՝ սուր քիթն ու մորուրը: Հեծյալի ձին ծառս է եղել օգուտ, առջև ոտքերից մեկը մյուսից ավելի վեր է բարձրացել, նման դիրքերում են գտնվում նաև հետևի վերջավորությունները: Երկարավիզ ձիու վզույթը, ցցված ակնաչուկ և կիսաբաց երախով, ուղղված է դեպի հետևակը: Մարմնի վրա ընդգծված են հատկապես գավակը և ծածանիլոդ երկար պոչը:

Վերը բնագրված կնիքները իրենց ձևով (բազմանիստ, սկարտրետիդ) և թեմաների բնորոշյալմբ հարում են առաջին հերթին յապպե կռված «հունա-պարսկական» կնիքների խմբին: «Հունա-պարսկական» անվան ներքո առաջին անգամ, դեռևս դարասկզբին, գերմանացի հնագետ-դասական Ա. Յուրտովենզիերը առանձնացրեց փոքրասիական կնիքների հատուկ մի խումբ, դնելով այն աշխույժ շրջանառության մեջ, որը ընդհուպ այսօր առիթ է տալիս մասնագետ դիտնականների բազմաթիվ կարծիքների՝ հաճախ հակասական, նորանոր մեկնությունների և ենթադրությունների⁸⁰:

Հարցի այդ աստիճան պորբլեմատիկ դառնալը խիստ բնական է, քանի որ այս կնիքները ծագել են մինչհելլենիստական Արևելքում (մ.թ.ա. V—IV դդ. սահմանագծին), այն էլ՝ Փոքր Ասիայում, որտեղ հանդիպելով բախվում, միաձուլվում էին ժամանակի երկու, մի կողմից Արևմտաթի (հունական աշխարհ), իսկ մյուս կողմից՝ Արևելքի (Արևմտյան պետություն) հզոր քաղաքակրթությունները: Ստեղծվում էր նոր մի որակ, նոր մի պատկերաձև, ոճ, հագեցած այս երկուսի տարրերով, տեղական-փոքրասիական հերթի վրա, որի արճեստանոցներում պատրաստվում էին դրանք: Հետևաբար, հասկանալի պատճառով, այս խմբի կնիքները ուսումնասիրող մասնագետները տարակարծիք են: Նրանց մի մասը (Ա. Յուրտովենզիեր, Զ. Ռիխտեր) դրանց ստեղծման հեղինակային առաջնությունը շնորհում է հույներին, իսկ մյուս՝ ավելի սուվոր մասը (Ժան դե Յորվիլ, Ա. Մորգատ, Տ. Անիպովիչ, Մ. Մաքսիմովա, Վ. Պավլով), շանտեսելով հունական արվեստի ազդեցությունը, հեղինակային մենաշնորհը վերագրում է պարսիկներին⁸¹: Կարծիք է հայտնվել նաև, որ բնագրվող տիպի կնիքները պատրաստվել են Կիլիկիայում⁸²: Վերջին տասնամյակի մասնագետներից Ն. Մ. Նիկուլիան է, որ այս տիպի կնիքները համարում է Արևմտյան պարսկական պետության ծայրամասային շրջանների «խառը» բնույթի մի գործ, ստեղծված փոքրասիական՝ արևելյան հիմքի վրա, իր մեջ միաձուլած և՛ հունականը, և՛ պարսկականը: Իսկ պարսկական և բուն տեղական-ավանդական տարրերի արտացոլումը նա տեսնում է Անդրկովկասում հայտնաբերված բազմանիստների պատկերների մեջ, համարելով դրանք փոքրասիական բազմանիստների յուրատիպ ոճով ստեղծված, մի տարատեսակ⁸³:

Իր ավանդական բնույթով ուշագրավ է հատկապես սկարտրետիդի պատկերը (տախտ. XXVI, 3), որը կառուցված է երկհակադրության վրա: Այստեղ հակամարտությունը հանդես է գալիս ճիշտ միանման և նույնակերպ հերոսների միջև, որոնք իրենց կոնֆլիկտացիայով, պատկերաձևի ընդհանուր ոճով, վերացարկված և ընդհանրացված գծերով, հատկապես շեշտված ձևերով և համեմատաբար կարճ ոտքերով հիշեցնում են Սյունիքի ժայռապատկերների այն զույգերին, որոնք համարվում են «Երկվորյակ» աստվածությունների պատկերներ: «Երկվորյակ» աստվածությունները ներկայացնող պատկերները՝ իրենց մոգական նշանակությամբ հանդես են գալիս Հայաստանում դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյակից սկսած, Սյունիքի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում, կիրառական արվեստի հուշարձաններում, հենց Դվինում՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի դամբարանաբառի վրա և այլն⁸⁴:

Դվինի կնիքի վրա, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես «Երկվորյակ» աստվածություն է պատկերված, բայց հակասության՝ հակամարտության պահին: Սրա փայլուն արտացոլումներն են «Սասնա ծոեր» դուցազնավալում «Երկվորյակ» աստվածությունը կերպարանավորող երկվորյակ դուցազուները՝ Սանասարի և Բաղդասարի միմյանց հետ ընդհարման տեսարանները:

«Ենկանդար ինչ նեղացած,

զիրար տրորած,

Մեկ մեկելի աչքեն ելած,

Կուզեն, մեկ ըզմեկ սպանեն» և այլն⁸⁵,

Այսպիսով բննվող կնիքը ունի խոր տեղական և պլանդական արմատներ: Եվ, քանի որ կնիքները օգտագործվել են ոչ միայն որպես այդպիսին, այլև որպես զարդ կամ հուշարձան շար ուղից պահպանելու համար, ուստի այս կնիքը իր պատկերի մոգական նշանակության շնորհիվ, ամենայն հավանականությամբ, ֆունկցիոնալ առումով հանդես է գալիս որպես կնիք հուշարձան:

Դվինի բազմանիստ կնիքների վրա հեծյալի և հետիոտնի մեկամարտի պատկերները նույնպես կառուցված են երկհակադրության վրա (տախտ. XXVI, 1, 2): Ամենայն հավանականությամբ, այդ մեկամարտի մեջ թաքնված է հին առասպելի վիպականացած մոտիվ, երբ հերոսը ձիու վրա (մյուս դեպքում՝ նաև շան ուղեկցությամբ, որն ավելի է ընդգծում հերոսի տասվելությունը) հանդես է գալիս հայրենի արդար և ճշմարիտ, իսկ հետիոտն՝ հակառակորդ: Եվ ինչպես գտնում են մասնագետները, նույնասլոժն «հուսա-պարսկական» կնիքների վրա, որ ձիավորը, պարսիկ հերոսն է, իսկ հետիոտն՝ օտարը (հույն, սկյութ, լիկիացի), ուստի այս դադափարական ձևերը պետք է ձևավորված լինեն հենց իրանական միջավայրում կամ իրանական կուլտուր-բազալական ազդեցության տակ գտնվող երկրներում:

Սակայն, ի տարբերություն Դվինի կնիքների, մ.թ.ա. V—IV դդ., այսինքն՝ աբսոլյուն ժամանակաշրջանի «հուսա-պարսկական» խառը ոճով ստեղծված կնիքները նախ հիմնականում դրվագված են հատուկ եղանակով*, արտացոլում են որոշակի ազգագրական մանրամասներ (հերոսները հանդես են գալիս արևելյան՝ պարսկական հանդերձաներով, ձիերը հանգուցակապ պոչերով), իսկ ձիերը պատկերված են մեծ մասամբ քառատրոփ վազի վիճակում⁸⁶: Մինչևեռ Դվինի կնիքների վրա մարտիկները և կենդանական պատկերները խիստ ոճավորված են, վերացարկված և պատկերված ընդհանրացված գծերով. շեշտված է հատկապես այս կամ այն պատկերի որևէ նախնական հատկանիշ, օրինակ՝ ձիու մեծ բացված անբնական երախք, կոպտուները նույնքան անբնական սրածայր մորուքները ու երկար թթերը, տեղադրվածները, չհանդերձավորված մարմինները, որոնք փաստորեն արտահայտում են պետրոլիտական սեփական սկզբունքներ: Ուշագրավ է, որ մեկամարտ պատկերող տեսարանները, կատարված այս նույն ոճական սկզբունքներով, այսինքն՝ ընդհանրացված և սխեմատիզացիայի ենթարկված, հանդես են գալիս նաև եվրոպական հավաքածուներում պահվող որոշ կնիքների վրա⁸⁷: Սրանց ուսումնասիրությունը (ըվտելով ժամանակագրական և աշխարհագրական գործոնների կապակցության մեջ) անգլիացի հետազոտող Ջ. Բորդմանին բերում է այն եզրահանգման, որ վերջիններս պատկերված են «հուսա-պարսկական» կնիքների շարքին, բայց կատարված են ժամանակագրորեն հաջորդող մի ոճով, որը կրում է հուսական աննշան ուղ-

ղեցություն և բնորոշ է հատկապես արևելյան տարածքից ծագած բազմանիստներին:

Այսպիսով, Ջ. Բորդմանը բնարկվող ոճը համարում է հետաքննչական, որը հավանաբար շարունակվել է նաև մակեդոնական դարաշրջանում⁸⁸: Եվ իրոք, ինչպես ցույց են տալիս վերոհիշյալ գրոտոկոսթյունները, այս երևույթը ավանդաբար կարող էր շարունակվել և այդ նույն տիպաժանրը կարող էին կիրառվել ժամանակագրական ավելի ուշ շրջանում, բայց արդեն մի այնպիսի ընդհանրացված, սխեմատիկ և պայմանական վերարտադրմամբ, որը դիտվում է և՛ վերոհիշյալ եվրոպական, և՛ Դվինից հայտնաբերված կնիքների վրա: Ի յրացումն վերջինիս, ասենք, որ հնագիտական ստույգ տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի մ.թ.ա. V—IV դդ. հուշարձաններում առայժմ բացարձակապես չի հայտնաբերվել ոչ մի բազմանիստ կնիք, բացառությամբ Գեղաղբի դամբարանում գտնված միակ օրինակի, որը Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամի օգնությամբ թվագրվել է մ.թ.ա. IV դ.⁸⁹ Սակայն նշենք, որ հիշյալ դրամները շրջանառության մեջ հարատևեցին բավական երկար, ընդհուպ մ.թ.ա. I դ., հուսաբար և շնչեղ լինել ճշգրիտ թվագրող նյութ: Մինչևեռ բննվող տիպի քարե և ապակե կնիքների մեծագույն մասը, եթե ոչ բոլորը, հայտնաբերվել է մ.թ.ա. II—I դդ. թաղումների մեջ (Արտաշատ, Գառնի, Օշական, Սիսիան, Դվին)⁹⁰:

Պարզվում է, որ Վրաստանում ապակե բազմանիստ կնիքները ևս սինքրոն են այն հնագիտական իրերին, որոնց հետ հայտնաբերվում են, իսկ դրանք սովորաբար թվագրվում են հենց մ.թ.ա. II—I դդ., նույնիսկ՝ մ.թ. I դ. (Սամթավրո, Ներոն-Գերեսի, Արկնեսի, Բամբերի, Ուրբնիսի)⁹¹:

Ազդեցությանակառ ՆՍՀ տարածքում այս կնիքները նույնպես ի հայտ են գալիս Մինգչաուրի մ.թ.ա. II—I դդ. կարասային թաղումների մեջ⁹²:

Ուշագրավ է, որ Դվինի կնիքները ժամանակագրական առումով համախոս են հիշյալ հնագիտական կուլաններին: Քանի որ դրանցից երկուսը գտնվել են մ.թ.ա. II—I դդ. թվագրվող կարասային թաղման նյութերի համալիրի մեջ, այստեղ ի հայտ եկած՝ արծաթից պատրաստված, սպաթե կախիկներով բունքի օղերը հար և նման են Գառնիի և Արաշաուրի կարասային թաղմաններում ապակե բազմանիստ կնիքների հետ հայտնաբերված ականջօղերին, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. II—I դդ.⁹³:

Եվ վերջապես, բննվող բոլոր երեք կնիքները երևան են գալիս մի հուշարձանում, որտեղ դեռևս շեն հայտնաբերվել մ.թ.ա. V—IV դդ. հնագիտական շերտ կամ այդ շրջանին պատկանող որևէ առարկա:

Հիշյալ հանգամանքը և, ընդհանրապես, բննվող նյութի ու թվագրման վերը բերված հնագիտական բոլոր կուլանները, նաև առանձնահատկություններն ու աղբյուրները, որոնք բացահայտվում են հետաքննչական և Դվինի կնիքների ոճական վերլուծության քննարկում, թույլ են տալիս Դվինում հայտնաբերվածները թվագրել հսկայնորեն ժամանակաշրջանով (ի դեպ, Դվինի կարասային թաղումից հայտնաբերված բազմանիստ ժամանակին թվագրվել է մ.թ.ա. V դ. կրկրորդ կեսով)⁹⁴: Փաստորեն եվրոպական հավաքածուն կազմող հետաքննչական և Դվինի կնիքները հանդիսանում են «հուսա-պարսկական» ա-

* С помощью круглого сверла—рундперля.

վանդույթները շարունակող, սակայն պատմականորեն մեկ այլ դարաշրջանի և համապատասխան ուղիարհագրական միջավայրի ոճաարտահայտչական ուղղության արգասիք:

•
•

Գլխի հնագիտական հետազոտության տարիների ընթացքում միջնադարյան քաղաքի տարածքից գտնվել և տեղի բնակիչներից ձեռք են բերվել հնավայրի հելլենիստական դարաշրջանի կյանքին առնչվող դրամներ⁹⁵:

Դվինում հայտնաբերված մակեդոնական արծաթյա դրամը (չորեքդրամյան, տր. 27 մմ, կշ. 16,65 գ) պատկանում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հաջորդած՝ Փիլիպոս III Արիդայոս թագավորին (մ.թ.ա. 323—317), (տախտ. XXVI, 4): Դրամի ա. կողմի վրա մերկամարմին Զևսն է զահին բազմած՝ արծիվը ձեռքին, արձանագրություն՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ [M] [LY]: Դրամը երկու կողմից եզերված է կետագարգ շրջանակով:

Տիգրան Բ (մ.թ.ա. 95—56 թթ.) արծաթյա դրախմայի (տր. 19 մմ, կշ. 4,02 գ) ա. կողմի վրա պատկերված է թագավորի դիմաքանդակը աջ դիրքով՝ գլխին ճառագայթաձև վերջավորությամբ «հայկական թագը»⁹⁶ (տախտ. XXVI, 7): Թագի արքայական ժապավենի վրա պատկերված է արևի պաշտամունքը խորհրդանշող աստղը՝ երկու արծիվների միջև: Ակնառու են ծիրանու ծալերը ճարմանգված ուսից ցած: Տիգրանի պատկերը եզերված է ուլունքաշարի շրջանակով: Դրամի բ. կողմի վրա պատկերված են ժայռաբեկորի վրա բազմած երկրի հովանավորյալ մայր դիցուհին, գլխին բրզաձև թագ, իսկ ոտերի տակ ջրի աստվածությունը մարմնավորող՝ մերկամարմին մարգու կերպարանք և հունական արձանագրություն՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ:

Հայաստանի վաղ հելլենիստական դարաշրջանի դրամաշրջանառությունը բնութագրվում է Մոփրի և Փոքր Հայքի տեղական դրամների թողարկմանը զուգահեռ նաև մակեդոնական դրամների մոտերով, որոնք փաստորեն հանդիսացան Փոքր Ասիայի և Միջագետքի հետ Հայաստանի ունեցած առևտրատնտեսական կապերի արդյունք: Այս առումով նշենք, որ Հայաստանում հայտնաբերված Փիլիպոս 3-րդ Արիդայոսի դրամները զրվագվել են Բասելոնում, Մագնեզիայում և Կոլոֆոնում⁹⁷: Վերջիններս հանդիսանալով Ալեքսանդր Մակեդոնացու անմիջական հաջորդի թողարկած դրամները, ոչ միայն կրկնում են իրենց հաջորդի պատկերատիպերը բացառությամբ, իհարկե, արքայի հունատառ անձնանունների, այլև պահպանում իշխող թագավորի պաշտամունքը արտահայտող նույն ձևը՝ մակեդոնական ավանդական հերոս Հերակլեսին օժտելով տիրակալի դիմագծերով⁹⁸: Մակեդոնական այս դրամների ժամանակագրական իրական սահմանները մատնանշել դժվար է, քանի որ դրանք երկարատև հարատևեցին դրամաշրջանառության մեջ ներառյալ մ.թ.ա. I դարը⁹⁹:

Այսուհանդերձ Հայաստանի դրամաշրջանառության հելլենիստական փուլը, ներքին և արտաքին կապերով հանդերձ, միջազգային տեսքի լայն

մասշտաբներ է ստանում հատկապես Տիգրան Բ Արտաշեսյանի զրվագված դրամների շնորհիվ ինչպես բուն հայրենիքում (Տիգրանակերտ, Արտաշատ), այնպես էլ նրանից դուրս՝ սիրիական քաղաքներում (Անտիոքում՝ Օրոնտեսի վրա և Դամասկոսում)¹⁰⁰: Դվինում հայտնաբերված Տիգրան Բ-ի դրամը արքայի ամենալայն տարածում գտած արծաթյա դրախմաներից է, իսկ հիշյալ դրախմաները Հայաստանի՝ Մերձավոր արևելքի հետ ունեցած ապրքեր ընդլայնի առնչությունների նյութական վկայություններն են:

Հայաստանի դրամաշրջանառության հելլենիստական փուլին բնորոշ այս դրամները հանդիսանում են Արտաշատի և ընդհանրապես Այրարատի առևտրատնտեսական ընդարձակ կապերի արտահայտություն:

III. ԴՎԻՆԸ ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի Դվինի ուսումնասիրությունը որոշակորեն բացահայտել է մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ. պատկանող հնագիտական շերտ, հավաստելով նաև, որ քնակավայրը գաղարել է իր գոյությունը մ.թ. I դ. բաղաբական ղեպրների հետևանքով: Թեպետ մ.թ. I—IV դդ. հնագիտական շերտերը ուսումնասիրված հատվածներում բացակայում են, այսուհանդերձ Դվին բլրի մերձակայքից պատահական հայտնաբերվել են հիշյալ դարաշրջանին պատկանող նյութեր, որոնք թերևս հավաստում են այստեղ կյանքի հարատևման մասին:

Ճարտարապետական մանրամասներից հատուկ ուշադրության են արժանի սյան «ատտիկական» տուֆե խարխիսները: Խարխիսներից մեկը բաղկացած է երկու գլանից, ստորին մեծ գլանը վերինից բաժանվում է երկու նեղ դարակների և սրանց միջև գտնվող սկոցիայի (ներձկվածքի) միջոցով (տախտ. VIII, 1, տախտ. IX, 9): Մյուսը՝ կազմված է քառանկյուն ներքինասալից և միմյանցից դարակիկների և սկոցիաների միջոցով բաժանված երեք գլաններից (տախտ. VIII, 2, տախտ. IX, 8):

Գառնիի հեթանոսական տաճարի խարխիսները նույնպես «ատտիկական» տիպի են՝ կազմված քառանկյուն ներքնասալից և սկոցիայի միջոցով բաժանված՝ երկու գլաններից²:

Նման սյան խարխիսներ թե՛ պատահական և թե՛ in situ հայտնաբերվել են Պարթևական (Դուրա-Եվրոպոս, Շապուր, Հաթրա, Աշուր, Նիսա) և Բակտրա-Քուշանական (Թերմեզ, Խալջայան, Կորադիան, Ալթամ, Խաթին-Ուրաթ, Վախշախ հովիտ, Սուրխ-Քոթալ, Քունդուզ, Բեհհամ, Շոթարակ) աշխարհում³:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Միջին Ասիայում հայտնաբերված խարխիսների վերին գլանի վրա առկա են նեղ դարակիկներ, որոնք բացակայում են Դվինի բնիվող նմուշների վրա և դրանով իսկ ավելի ստույգ վերարտադրում «ատտիկական» խարխիսի ձևը⁴:

Հունիական օրգերի սյան խարխիս «ատտիկական» կոչված տարբերակը մ.թ.ա. 478—475 թթ. հանդես գալով Դելֆիքում, իր հետագա ձևավորումն ու վերջնական վերամշակումը ստանում է մ.թ.ա. V դ. երկրորդ կեսին հենց Ատտիկայում՝ Աթենքի Ակրոպոլիսում (Նիլեն Ապոկրոս, էրեթեոն,

Պրոպիլեոնի ներքին սյունաորս)՝ Արդեն մ.թ.ա. III—II դդ. Փոքր և Առաջավոր Ասիայում սարածվում է հունիական օրգերի խարխիսների «ատտիկական» տարբերակը: Ընդ որում մ.թ.ա. III դ. ընդհուպ մ.թ. I դդ. ճարտարապետական հուշարձաններում հանդես կիզ «ատտիկական» խարխիսները (ինչպես և առաջարկում է Վիտրուվիոսը) խառնեն պահպանում են բնորոշված կանոնիկ ձևը՝ երկու գլան բաժանված սկոցիայով և դարակիկներով⁵: Ճիշտ նույն ձևն են ներկայացնում նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի խարխիսները: Մինչդեռ, Դվինի «ատտիկական» խարխիսներից մեկը՝ բաղկացած էր երեք գլանից և սրանք բաժանող երկու սկոցիաներից (տախտ. VIII, 2, տախտ. IX, 8), փաստորեն շեղվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանում բնորոշված հիշյալ կանոնիկ ձևից: Թերևս քննվող խարխիսը պետք է համարել ժամանակագրական տոտով ավելի ուշ՝ մեր թվականության առաջին դարերի արտահայտություն: Ի լրացումն նշենք, որ նման սյան խարխիսներ հանդես չեն գալիս Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

Նշված տվյալները վկայում են, որ սյան «ատտիկական» և տորածե խարխիսները հիմնականում թվագրվում են մ.թ.ա. III—մ.թ. III դդ. միջև ընկած ժամանակահատվածով: Այդպիսիք կրող բազմաթիվ հուշարձաններում խարխիսների այդ երկու տիպերը հաճախ հանդես են գալիս համատեղ՝ զբաղեցնելով աշխարհագրական հսկա տարածք, որի շատ հատվածներ ունեն քաղաքական և կուլտուր-պատմական ամենասերտ աղբյուրներ: Ուստի ընավ պատահական չէ (տեղական տարբերակներով հանդերձ), «ատտիկական» և տորածե խարխիսների առկայությունը նաև Հայաստանում:

Հայաստանը, բազմակողմանիորեն շփվելով վերահիշյալ երկրներից մի մասի հետ, յուրացրել է ժամանակին բնորոշ ճարտարապետական ձևերը, վերամշակել դրանք, ներմուծելով տեղական-ինքնատիպ գծեր, որոնք ենթակա են հատուկ մասնագիտական ուսումնասիրության: Թերևս հունիական օրգերի փոքրատիպական ծագում ունեցող մասներավոր սյան գլանի ազդեցությամբ կերտված, անտիկ ժամանակաշրջանի տեղական, յուրատիպ մի արտահայտություն պետք է համարել 1975 թ. Ներքին Դվինից հայտնաբերված մասներավոր սյան գլանի վերնամասը (տր. 0,50 մ, բարձր 0,35 մ), (տախտ. VIII, 4, տախտ. IX, 7):

Հետաքրքիր է 1965 թ. կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքից՝ մ—19 քառակուսուց հայտնաբերված, որձաբարից պատրաստված ծածկաստղը՝ (տախտ. XXVIII, 2): Սալի պահպանված մասից կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է ուղղանկյուն, երկու կողմերի երկուսերով ձգվել են կողերը (սրանցից պահպանվել է մասամբ մեկը), իսկ լայնքով՝ հզորերին զուգահեռ՝ կումը (սալի ընդհանուր բարձր. 7 սմ է, կողի բարձր. 2,5 սմ, ելունինը՝ 1,5 սմ): Դվինի ծածկաստղի մասին այս ամբողջական պատկերացում կազմելուն օգնում են Գառնիի հեթանոսական տաճարի շրջակայքում հայտնաբերված՝ բազալտից պատրաստված, ծածկի նմանաձև սալերը⁶ (տախտ. XXVIII, 3—4): Սրանք նույնպես ուղղանկյուն են՝ երկայնքով երկու կողմից ձգվող կողերով

և կարճ կզրբրին զուզահեռ 1 սմ բարձրությամբ կլուծուի: Այս տափակ սալերը շարիչ են տաճարի քարակերտ տանիքի կրաշագախի վրա, իսկ միացման հանգույցները ծածկել զբսից երկթեթ, երկու կողային նիստերը միմյանց զուգահեռ, իսկ ներսից՝ ուղղանկյուն խոռոչով, քառանիստ կալիպտերներով (տախտ. XXVIII, 5):

Դվինի ուսումնասիրվող ծածկասալը բնդհանուր առմամբ աղերսվում է նաև Արտաշատից հայտնաբերված՝ հատկապես մ.թ. I—II դդ. պատկանող տափակ կղմինդրներին, որոնք ունեցել են երկթեթ կամ եռանիստ՝ վերին հարթ նիստը կողային նիստերի միացման անկյուններում թեթ կտրվածքներով կալիպտերներ⁹:

Դվինի ծածկասալը արտաքին մակերեսի կլուծի սուկայությունը աղերսվում է նաև Աղվանքից (Կապաղակ) և Բոսփորի թագավորության քաղաքներում և բնակավայրերում լայնորեն տարածված նույնաձև: կղմինդրներին¹⁰: Վերջիններս ի տարբերություն բարև ծածկասալերի ունեն փայտաշեն տանիքների կղմինդրներին, բնորոշ հակառակ կողմում՝ դեպի ներքև ուղղված ծավալածք: Բոսփորի կալիպտերները նույնպես բազմանիստ են, բայց որոշ հավելվածներով:

Այսպիսով, Դվինի ծածկասալը ունենալով որոշակի բնդհանրություններ վերը ներկայացված կղմինդրների հետ և հարևան լինելով Գառնիի տաճարի մ.թ. I դ. թվագրվող սալերին, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է մ.թ. I-ին դարին*:

Անտիկ աշխարհում, պաշտամունքային և աշխարհիկ շենքերի տանիքները ծածկելու այս տեխնիկան՝ կղմինդրներով ինչպես նաև քարե ծածկասալերով, կապված էր ծավալուն շինարարության հետ, իսկ վերջինս տնտեսական բարգավաճման արգասիք էր: Հելլենիստական Հայաստանը նույնպես մասնակից դարձավ այդ անտեսական վերելքին, ձեռնարկելով ծավալուն քաղաքաշինություն:

Այսպիսով, ծածկի քարե սալի թեկուղ և եզակի օրինակի հայտնաբերման և վերը ներկայացված ճարտարապետական մանրամասների առկայության փաստերն իսկ ցույց են տալիս, որ անտիկ գարաշրջանում՝ Դվինում գոյություն են ունեցել ժամանակի շինարարական արվեստին և տեխնիկային բնորոշ կառույցներ:

Դվին քաղաքի տարածքից հայտնաբերվել է մի ինքնատիպ հուշարձան¹¹: Դա որձաքարե քառանիստ զոհասեղան է՝ 55 սմ բարձրությամբ, միջին մասում համեմատաբար նեղացող, հիմքում և վերին մասում լայնացող

* Ժ. Խաչատրյանը հայտնում է կարծիք, որ Դվինի ծածկասալը բերվել է միջին դարերում՝ Գառնիից, երբ մի բանի անգամ վերանորոգման ենթարկված տաճարի տանիքի սալերը կրկես կի օգտագործվել են կենցաղային տարրեր նպատակներով (Խաչատրյան Ժ. Գ., Իրանահայկական դիցարանական աղբյուրների հարցի շուրջ, 124, 1981, № 2, էջ 61: Նույնի՝ Գառնիի պեղումները, «Հայկական ՍՍՀ-ում 1981—1982 թթ. գաղտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նոտաշրջան»: Զեկ. թղթոսեր, Երևան, 1983, էջ 23): Նման կարծիքը մեզ անհավանական է թվում. տե՛ս էջ 14—15:

ուրվապատկերով (17,5×17,5—25×15—25×11 սմ): Զոհասեղանի չորս կանչուր կողմի, բավական լավ մշակված մակերեսի կենտրոնում քանդակված են տարբեր պատկերներ. մի կողմում ուռուցիկ մակերեսով սկավառակ, որի կենտրոնը փոս է բնկած, հակառակ կողմում՝ պատվանդանին կանգնած թռչուն, մյուսում՝ ցլի գլուխ, կիսալուսնաձև եղջյուրներով, իսկ չորրորդ կողմում՝ կարիճ, շրջափուկներով կլոր գունդ բռնած (տախտ. XXVII, 1—3, 5):

Դվինի զոհասեղանը իր արտաքին ձևով, մասամբ նաև շափերով, աղերսվում է Հռոմեական կայսրության բնդարձակ սահմաններում լայնորեն տարածված նմանաձև կոթողներին, որոնք հայտնի են նաև հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերից (Նարաբս, Ներսունես), քանդակված տեղական սարմատական կրաքարից, ձոնված՝ Յուպիտերին, Նեմեսիդային և այլն: Զոհասեղանը միաժամանակ հիշեցնում է անտիկ ժամանակաշրջանի փոքրասիական և Արևելյան Իրանի (Քուհի-Քհվազահ, Արշակունի թագավորի կառավարչի հրո տաճարի) զոհասեղանները¹²:

Ներկայացվող հուշարձանի բնույթը բացահայտվում է բարձրաքանդակ պատկերների շնորհիվ, որոնց բննարկումը հանգեցնում է որոշակի հետազոտության:

Իրանական Միհր կամ Միթրա աստվածության պաշտամունքը զեռես մ.թ.ա. I դ. ներթափանցելով Արևմուտք¹³, մասնավորապես Հռոմեական կայսրության սահմանները, արագությամբ ձեռք է բերում անթիվ երկրպագուներ և ստեղծում միթրայական մի ուրույն գաղափարախոսություն իր պատկերազարդությամբ՝ հարուստ և բազմազան մանրամասներով, խորհրդանշաններով, ամենատարբեր կրոնագաղափարախոսական մեկնություններով: Այդ նոր գաղափարախոսությունը ու պատկերազարդությունը, հանդես գալով Հռոմեական կայսրության բնդարձակ տարածքի վրա, առաջ են բերում դրեթոման տարբեր ձևեր՝ արձաններ, բարձրաքանդակներ, զոհասեղաններ, որմնանկարներ և այլն, ծիսական-խորհրդապաշտական բազմապիսի արարողություններով¹⁴:

Միթրայական պատկերազարդության մեջ ամենատարածվածը և սիրվածը Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտելու տեսարանն է, որին հիմք է ծառայել հետևյալ դիցարանական ավանդությունը¹⁵ (տախտ. XXVII, 4): Արևի աստծու հետ հավատարմորեն դաշնակցած Միթրան հանդիպում է լեռնային արտավայրերում արածող, Յուպիտեր-Արամազդի կողմից ստեղծված նախասկզբնական կենդանի էակ, անզուսպ ու կատաղի ցլին: Միթրան խորասուկ համարձակությամբ ամուր բռնում է ցլի եղջյուրներից, թռչում նստում մեջքին: Մեծ դժվարությամբ նրան հաջողվում է կատաղած ցլին փակել քարայրում: Սակայն վերջինս կարողանում է այնտեղից դուրս պրծնել: Այնժամ, արևի աստվածը ուղարկում է լրաբեր ազոավին Միթրայի մոտ, որպեսզի օգնի իր դաշնակից ընկերոջը՝ սպանելու փախստականին: Միթրան կատարում է նրկնքի հրամանը. նա իր ճարպիկ շան հետ հետապնդում է ցլին, որը փախել մտել էր քարանձավը. մեկ ակնթարթում Միթրան բռնում է ցլին, մի

ձեռքով ունեցեալից բռնած, մյուսով ցլի կողն է խրում որսորդական դաշույնը: Կատարվում է հրաշագործություն. ցլի մարմնից առաջ են գալիս բոլոր բուժիչ խոտերն ու բույսերը, ողնուղեղից ժայթքում է հասկը, որից և հացը, իսկ արյունից՝ գինին:

Այսպիսով, ցլասպան հերոսը գառնում է նոր, հարուստ և բեղմնավոր կյանքի արարիչ:

Ահա այս աստվածությունն է նվիրված Դվինի զոհասեղանը, որի քանդակապատկերներն իրենց ոճով ու բովանդակությամբ համապատասխանում են միթրայական գաղափարախոսությանն ու պատկերազրույցները: Հասնողվելու համար անդրադառնանք զոհասեղանի քանդակներին:

Արև խորհրդանշող սկավառակի ճիշտ հակառակ կողմի վրա պատկերված է թուշուն՝ ամենայն հավանականությամբ ազոավ, Միթրայի հավատարիմ ուղեկիցներից մեկը, որը Միթրայական պատկերազրույցի մեջ միշտ հանդես է գալիս արևի խորհրդանշանի հետ սերտորեն կապված (տախտ. XXVII, 2—3): Որոշ հուշարձանների վրա այն արևի առջևում է, որպես նրա ճառագայթների ստվեր, հաճախ Միթրայի ծածանվող թիկնոցի, այլ դեպքերում՝ քարանձավի կամարի եզրին, երբեմն էլ, երկնակամարի վրա կտնդնած: Թուշնի (ազոավ, արողաղ) պատկերներ հանդիպում են նաև Պոեթրովիտյի (Պաննոնիա) առաջին միթրեոմի Միթրային նվիրված զոհասեղանի քանդակներում¹⁶:

Արևի խորհրդանշանը գրեթե միշտ առկա է միթրայական հուշարձաններում՝ լուսապսակի կամ շրջանի մեջ դրված, երբեմն էլ այն մի պարզ սկավառակ է փորագրի հառադայթներով, որոնք արևի ամենապարզ պատկերումներն են. կան, անշուշտ, շատ ավելի կատարելագործվածները¹⁷:

Հաջորդ պատկերը ցլի գլուխն է, որի ճիշտ հակառակ կողմի վրա քանդակված է կարիճ՝ շոշափուկներով ցլի ամորձիքը բռնած (տախտ. XXVII, 1, 5):

Միթրան, ըստ առասպելի, այս երկնային ցլին գողանում է տաճարից կամ քարանձավից և վարում երկնային օվկիանոսում: Պատահական չէ, որ ցլի եղջյուրները կիսալուսնաձև են. երկնային ցուլը, ըստ հին հավատալիքների, խոնավության աղբյուր էր՝ օտոված բեղմնավորման զորությունը, որը հենց մարմնավորված էր լուսնի մեջ: Լուսինը ցլի սերունդների և նրանց կենսունակությունը պահպանողն էր: Որոշ հուշարձաններում կիսալուսինը պատկերված էր լուսնի մարդակերպ խորհրդանշանի գլխի վրա որպես եղջյուրներ (Lunar-taurus—լուսնացուլի մոտիվ), մի քանիսի վրա՝ լուսինը վարում է ցուլերով լծված կառքը, իսկ Ապոլլոնի (Դակիա) բարձրաքանդակում ցուլը պատկերված է լուսնաձև նավակի մեջ¹⁸:

Ցլասպան հերոսի ուղեկիցներից է կարիճը, որը հանդիպում է հատկապես Միդոնի, Հոմերի, Իտալիայի և Միջին հնդկաստանի բարձրաքանդակներում և որմնանկարներում: Կարիճը մեծ մասամբ պատկերված է ցլի ամորձիքը իր շոշափուկներով բռնած (տախտ. XXVII, 4): Բացառություն են կազմում Սիդոնի և Թրեյսի բարձրաքանդակները, որոնք տալիս են նույն պատկերի տարբերակները: Ուշագրավ է, որ Հոմերի և Թոնոնիայի բարձրաքան-

դակներում կարիճը նույնացվում է սաղարթախիտ և մրգաուստ ծառի, իսկ ցլի գլուխը՝ անպատու ծառի հետ¹⁹:

Միթրայական գաղափարախոսությունը և պատկերազրույցներն ուսումնասիրող Լ. Քեմբլը համամիտ չէ Ֆ. Կյումոնի այն տեսակետին, թե միթրայական կարիճը թշնամի էակ է և թունավորում է ցլի սերմը. ընդհակառակը, կարիճի կապը մրգաուստ ծառի, Միթրայի, ցլի սեռական օրգանների հետ մատնանշում է նրա բարերար ազդեցությունը (հասունության, պոպոքաբերության). այս հավատալիքի արմատները, հավանաբար, գալիս են ավելի ճիշտ սեմական կամ անատոլիական ավանդույթներից, քան իրանականից:

Լ. Քեմբլը նշում է նաև, որ Զոդիակի կարիճ ամիսը մոտենում է իրանական օրացույցի Միթրա ամսին, որից սկսվում էր աշուշտը: Հարավային Միջագետքում այն խորհրդանշում էր անպատու եղանակի վերջը և աշնանային անձրևների սկիզբը: Ըստ Քեմբլի, ցլի և կարիճի վերահիշյալ կապը կարող է լինել ցլի կենսունակությունը մեկ այլ ձևի վերափոխման խորհրդանշան²⁰: Լ. Քեմբլը, ի տարբերություն Ֆ. Կյումոնի, լծը նույնպես համարում է Միթրայի ուղեկից՝ գործակից և օգնական: Նա գտնում է, որ միթրայական օձի գաղափարախոսությունը չի ծագում իրանական՝ դրադաշտական կրոնից, որտեղ օձը Ահրիմանի կերպարանափոխումն է, և նշում է լծի բարերար դերը հունական կրոնում: Օձը, ուսելով ցլի միսը և խմելով նրա արյունը կամ սերմը, հավանաբար ապահովում էր *μετεμψύχωσις*-ը (հոգիների վերարանակեցումը):

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ Դվին քաղաքից հայտնաբերված զոհասեղանը նվիրված է Միթրային և պատկանում է հոտոփական ժամանակաշրջանին:

Միհրի պաշտամունքը նշանակալից տեղ է գրավել հայ հեթանոսական կրոնում: Ըստ մատենագրական վկայությունների, Բագահատիճում Միհրին նվիրված է եղել հատուկ տաճար, որն ավերվում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, գանձերը նվիրվում են ուղբատներին, իսկ տաճարի վայրը՝ եկեղեցուն²¹:

Ֆ. Կյումոնի կազմած Միթրայի միստերիաների տարածման քարտեզի համաձայն Փոքր Ասիայում միթրայիզմի առավել մասսայականությամբ աչքի է ընկնում հատկապես Կապադոկիան, որը կից էր Հայաստանի արևմտյան սահմաններին: Իսկ Հայաստանի տարածքում, ըստ այդ քարտեզի, նշված է Բագահատիճը, որտեղ, Կյումոնի կարծիքով, անկասկած կարող են հայտնաբերվել միթրայական հուշարձաններ²²:

Ինչպես հայտնի է, նորագույն հետազոտողներից շատերը հակված են կարծելու, որ Հայաստանում Տրդատ Առաջինի կառուցած Գառնիի հեթանոսական տաճարը ևս նվիրված է եղել Միթրա-Միհրին²³:

Ուշագրավ է, որ Դվինի պեղումներից հայտնաբերված մ.թ. I դ. պատկանող որձաքարե ծածկասալը իր նյութով, ձևով և քանդակագործական մշակումով բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Գառնիի տաճարի ծածկող սալերի հետ²⁴ (տախտ. XXVIII, 2, 3—4): Ավելին, Դվինից հայտնաբերված ծածկի որձաքարե սալի և զոհասեղանի որձաքարի պետրոգրաֆիական և քի-

միական անալիզները պարզեցին, որ երկուսն էլ միևնույն բաղադրություն ունեն, երկուսի հումքն էլ վերցված է նույն հանքավայրից, այն է՝ Գառնի գետի հովտով Գառնի գյուղից մինչև Ջաննաթլու գյուղի ավերակները ձգվող անդեղիտա-բազալտային շերտից. այդ վայրում պահպանվել են միջնադարյան քարհանքերի հետքեր (տախտ. XXIX, 1, ջ)*: Բացի այդ, ըստ ստույգ աղերսների, Դվինի ծածկասալը, զոհասեղանը, ինչպես նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի ծածկի սուլերն աներկբայորեն պահպանու՞ են հոռոտական ժամանակաշրջանին: Այսպիսով, համաձայն եղած տվյալների, կասկածից վեր է սրանց կերտման ժամանակաշրջանի եթե ոչ նույնությունը, ապա գու՞նե մերձավորությունը:

Հայտնի է, որ Հռոմ ժամանած Տրդատ Առաջինը ներոնին դիմում է Միթրա տիտղոսով²⁵. մի հանգամանք, որ եթե մի կողմից վկայում է Տրդատի համար Միհր-Միթրայի լույսի ու մեծության աստվածություն լինելը. ապա, մյուս կողմից հավաստում է, որ ներոնի համար ևս Միթրան սրբազան մեծ հեղինակություն պետք է լիներ, որպեսզի Տրդատի արտաբերած ստավածային տիտղոսը շուրջ կայսեր քմահաճ ինքնասիրությունը:

Լատինական աշխարհում Փոքր Ասիայից ներթափանցած Միհրական կրոնը մ.թ. I դ. սրբեն բավական լայն տարածում էր գտել²⁶: Հետևաբար, Հռոմում աստիճանաբար մտադիվ դարձող Միթրա-Միհրի պաշտամունքը, որ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում արդեն վաղուց ի վեր ընտանի էր, պատճառ դարձավ, որ ներոնից թագադրված Տրդատ Առաջինը, նույն ներոնից «նվեր» ստացած 50 միլիոն դենարի ու Հռոմից բերած շինարար վարպետների օգնությամբ Հայաստանում ծավալած շինարարական լայն գործունեության մեջ պատշաճ տեղ հատկացնելու նաև պաշտամունքային կառույցների, և առաջին հերթին իր ամենանվիրական ասածու տաճարների շինարարությունը: Իսկ այդպիսին, ինչպես ցույց է տալիս Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ Տրդատին տրվող «Հելիոս» (արեգակնային) տիտղոսը ('Ἡλιος Τριδάτωρ), որ Միհր-Միթրայի աստվածային տիտղոսն էր, կարող էր լինել միայն Միթրան: Եվ միանգամայն բնական է, որ Տրդատ Առաջինի կառուցած (?) Գառնիի տաճարը նվիրված լիներ Միթրային:

Բացի այդ, հավանական է, որ հոռոտացի վարպետների օգնությամբ նույն հոռոտացիներից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը վերականգնող և Գառնին շինացնող Տրդատ Առաջինը շինարարական վերականգնման աշխատանքներ կատարած լինի Արտաշատի և Գառնիի միջև ընկած հնագույն բնակավայր Դվինում (կամ վերջինիս մերձակայքում), որն ըստ որոշ հետազոտողների, մ.թ. 59 թ հոռոտացիների կողմից ավերման նույն բախտին էր արժանացել, ինչ Արտաշատը²⁷: Կարելի է ենթադրել, որ Տրդատ Առաջինի կողմից աչքաթող չի արվել արքայական երկու նստավայրերը (Արտաշատն ու Գառնին) միմյանց հանգուցող Դվինը: Հնարավոր է, որ այստեղ

* Այս արձեթավոր ուսումնասիրությունները կատարել են երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի Ա. Ա. Ջաֆարովը և Գ. Ի. Կարապետյանը:

ևս Տրդատը կառուցած լինի մինչև այժմ մեզ անհայտ մի սրբավայր, որտեղ (քանդակվել) նաև գրվել է խնդրո առարկա զոհասեղանը:

Արևմտյան պաշտամունքներում Միթրան հանդես է գալիս իբրև փրկչաստված, որ բնութագրական է փրկչարանական (սոտերիոլոգիական) կրոնների զարաշրջանին²⁸:

Միհրի առասպելների ու պաշտամունքի հետքերը քրիստոնեության հաղթանակից հետո դեռ երկար շարունակել են պահպանվել հայ եկեղեցական մտայնության և ժողովրդի գիտակցության մեջ: Դրանց լավագույն ապացույցներն են հայկական հոգեոր հրգիերում, մասնավորապես շարականերում առկա լուսերգության ու լուսապաշտության հարուստ և բազմազան մոտիվները, որոնց մեջ ուսումնասիրողներն իրավացիորեն տեսնում են միհրապաշտության հիշատակներ²⁹:

Առավել խոսուն և ուշագրավ են «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի Մեծ և Փոքր Մհերի կերպարներում ու արարքներում պահպանված Միհրի առասպելի և աստվածային դերի այն բացահայտ փաստերը, որոնցով աշուժածասպան հերոսն ու անարդար և պիղծ աշխարհից հեռացող, քարայրում փակվող, համընդհանուր ճշմարտության ու արդարության տիրապետության պայմաններում նորից լույս աշխարհ էինելու հույսով սպասող դիցամոտիվը ղուցյազնը դառնում է մի բաղձալի մեսիա, մի նոր սկիզբ լույսի և արդարության: Միթրա-Միհրի այս փրկչական դերը, որ պարզորոշ պահպանվել է «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպում միանգամայն համապատասխանում է արևմտյան միթրայիզմին³⁰:

Հետևաբար, արևմտյան միթրայիզմին բնորոշ Դվինի զոհասեղանը կարող էր պաշտելի լինել նաև տեղի բնակչությանը:

Եթե Հայաստանը մինչև այժմ սոսկ մատենագրական վկայություններով, ժողովրդական բանավոր ավանդություններով, տեղանուններով ու անձնանուններով, հնամենի սովորություններով, վերապրուկներով էր մտնում միհրապաշտական երկրների արեալի մեջ³¹, ապա այժմ, Դվինից հայտնաբերված զոհասեղանի շնորհիվ այդ կարծիքն ամրապնդվում է նյութական մշակութային անարարկելի տվյալով: Հարկ է նշել, որ Արտաշատում և Գառնիում հայտնաբերված հեծայի կավի արձանիկները ևս պատկերում են Միհրին³²:

Հռոմեական համանման կոթողների ոճով քանդակված միթրայական զոհասեղանի առկայությունը Դվինում, վերոհիշյալ հնթագրությունից դատելով է տալիս նաև նույնը՝ հնարավոր մեկ այլ վարկածի, որը մեզ ավելի հավանական է թվում:

Տրայանոս կայսեր օրոք (98—117) մ.թ. 114 թ. Հայաստանը հռչակվում է հոռոտական նահանգ: Կայսրը հաղթարշավով հասնում է Արտաշատ և, Դիոն Կասիոսի վկայությամբ, նվաճված Հայաստանում տեղակայում պահպան զորքեր³³: 1967 թ. Փոքր Վեդի գյուղում հայտնաբերված լատիներեն արձանագրություններից պարզվում է, որ Արտաշատում հիշյալ ժամանակաշրջանում տեղակայված են եղել I-ին Իտալիկների և IV Սկյուրիական լեգիոնները: Այդ արձանագրությունները ուսումնասիրող Բ. Ն. Առաքելյանի

կարծիքով, «նորահայտ արձանագրությունը կասկած չի թողնում, որ Տրա-
յանուսը գրավել էր Հայաստանի մեծագույն մասը, նաև նրա Մայրաքաղաքը
Արտաշատը և Արարատյան դաշտը...»³⁴;

Հայտնի է, որ գրավված երկրի ներսում, անգամ երկրորդական ճա-
նապարհների անվտանգություն, ինչպես նաև ընդհանուր խաղաղության պահ-
պանության նպատակով, ճանապարհների հանգուցակետերում, տվյալ լեզու-
նի: կայանի սահմանի վրա, երբեմն էլ դրանից դուրս ստեղծվում էին զին-
վորական հաստով պահակակետեր (stationes), ուր և հիմնվում էին փոքր
սրբավայրեր և տաճարներ՝ քրիստոսի տիպի զոհասեղաններով (գոտություն են
ունեցել նաև շարժական զոհասեղաններ, որոնք կապված շեն եղել որևէ
նարտարապետական կառույցի հետ), զինվորների կրոնապաշտամունքային
պահանջները բավարարելու համար³⁵: Այս երևույթը խիստ բնորոշ է եղել
Հռոմեական կայսրության գրեթե բոլոր նահանգներին: Հստ Ֆրանց կյու-
մանի, Միթրայի պաշտամունքը հռոմեական լեզուներում տարածված էր
չլիավորապես զինվորական ճամբարներում: Այս երևույթն աստվածություննե-
րից հռոմեական բանակում ամենասիրվածը եղել է Միթրան: Միթրայի
պաշտամունքի տարածման գլխավոր գործոնը, նույն ուսումնասիրողի կար-
ծիքով, եղել է զորքը: Նա անգամ միթրայական կրոնն անվանում է «զին-
վորների կրոն»³⁶: Եվ այդ այն պատճառով, որ Միթրան փրկիչ էր, ազա-
տարար մարտիկ, մահկանացուների ուղեկից, աշակից և օգնական, միշտ
լարի դեմ պայքարող, ճշմարտության և արդարության հովանավորող և
աշտպան:

Գվինը, լինելով հռոմեացիների գրաված Արարատյան դաշտի տվյալ
նախաձի ամենաբարձր կետը, անկասկած արժանացել է հատուկ ուշա-
դրության: Հավանաբար հռոմեական լեզուներից մեկի պահակակետը Լ-
ղել է Գվինում իր սրբավայրով, ուր և գրվել է Միթրային նվիրված զո-
հասեղանը:

Այսպիսով, առաջին անգամ Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել է
միթրայական բնորոշ հուշարձան, հռոմեական ժամանակաշրջանի նույնու-
տիպ կոթողներին հատուկ գծերով, որ տանում է մ.թ. I—II դդ.:

Հռոմեական ժամանակաշրջանի բնույթ ու արվեստով կերտված Միթրայի
զոհասեղանի առկայությունը Հայաստանի հին և միջնադարյան մայրաքա-
ղաքների մերձակայքում նոր շավիղներ է բացում հայ-հռոմեական կուլ-
ուր-պատմական առնչությունների հետազոտման բնագավառում:

*
*
*

Վերին Արտաշատում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահա-
կան հայտնաբերվել է կարասային թաղում: Կարասի մեջ՝ հանգուցյալի կուլ-
բին գտնվել են ապուկե սրվակներ (տախտ. XXV, 1—4), մատնեքավոր ու-
լունք պատրաստված եգիպտական մածուկից և ծովային խեցու բեկորներ:
Արտաքին հարդարմամբ ակնհայտ է գրեթե ձվաձև իրանով, հարթ հա-

տակով, երկար վզով, դեպի դուրս ուղղված նուրբ շրթով անկանթ սրվակը
(չափերն են. բարձր. 8 սմ, հատակի տր. 2,5 սմ, բերանի տր. 1,6 սմ) (տախտ.
XXV, 1): Անոթը բոլորված է երեք զարդագոտիներով: Ամենայայնուր՝ միջին
մասի զարդագոտին է, որը վեց սյուններով երկայնակի բաժանված է հա-
վասար հատվածների՝ յուրաքանչյուրում տարատեսակ անոթների (ամֆորա,
հիդրիա, կանթարոս) ուսուցիկ պատկերներով: Սրահք եղբրված են նույն-
պիսի ուսուցիկ, բայց ծաղկաշղթայաձև զարդագոտիներով: Սրվակը պատ-
րաստված է բարակ, կապտավուն ապակուց կաղսպարի մեջ փշելու եղա-
նակով:

Ուսուցիկ զարդապատկերներով՝ բարակ, կապտավուն ապակուց պատ-
րաստված նման, բայց կանթավոր սրվակ՝ հայտնաբերվել է նաև Գառնիի
դամբարանադաշտում՝ սալարկղային թաղման մեջ³⁷:

Մասնագետ-ուսումնասիրողները բազմիցս անդրադարձել են հիշյալ սրբ-
վակների վերլուծությանը, պարզել՝ պատրաստման եղանակը, ծագման
վայրը և ժամանակը: Հայաստանից գտնված այս անոթները թե՛ ձևաբանո-
րեն, թե՛ պատրաստման տեխնիկայով, ապակու ոբակով և հաճախ անգամ
գույնով սերտորեն աղերսվում են Միրիա-Միդոնյան ուսուցիկ զարդապատ-
կերներով սրվակներին, որոնց մեծագույն մասը համարվում է մ.թ. I դ.
արտադրանք³⁸:

Երկրորդ սրվակը երկկանթանի է, ուսուցիկ իրանով, ցածրադիր օղա-
կավոր նստուկով, գլանաձև երկար վզով, որի վրա ծավլված, լայնացող
պսակով շուրթը բոլորված է ակոսագծով (չափերն են. բերանի տր. 2,5 սմ,
նստուկի տր. 3,5 սմ, բարձր. 7 սմ) (տախտ. XXV, 2): Վզի միջին մասից
դեպի վեր ցցված ակոսազարդ կանթերը հանգում են անոթի ուսերի վրա:
Սրվակը պատրաստված է՝ կանաչավուն, իսկ պսակի եզրերը՝ կաթնավուն
անթափանց ապակուց, ազատ փշման եղանակով:

Վերը նկարագրված անոթը ձևաբանորեն և պատրաստման տեխնիկայով
հարում է տարիների ընթացքում Գառնիի դամբարանադաշտի սելուլենների
չնորհիվ (մեկ սրվակը՝ Սեանի ավազանից) ձեռք բերված ուսուցիկ իրա-
նով, ձևավոր կանթերով՝ կապտավուն, մանուշակագույն, կանաչավուն, մուգ
դեղնավուն ապակուց պատրաստված նման անոթների խմբին³⁹: Վերջին-
ներիս աղերսվում են Մինգեշաուրի և Ուրբնիսի նմանօրինակ նյութերը⁴⁰:
Իսյ խմբի անոթների մանրազնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ
երանք արտադրվել են արեկլածիջերկրածովյան առափնյա կենտրոններում,
հատկապես՝ Միրիայի մ.թ. առաջին դարերի ապակեգործական արհեստա-
նոցներում⁴¹:

Մյուս երկու միանման սրվակներից յուրաքանչյուրի կոր հատակից ի-
րանն աստիճանաբար նեղանալով սահուն անցումով փոխարկվում է փոված
նուրբ շրթով, երկար, հեղ վզի (չափերն են. բերանի տր. 1,8 սմ, նստուկի
տր. 3 սմ, բարձր. 8 սմ, վզի երկար. 3 սմ) (տախտ. XXV, 3—4): Անոթ-
ները պատրաստված են բաց կանաչավուն հաստ ապակուց, ազատ փշման
եղանակով:

Նման անոթները իրենց բազմաթիվ տարատեսակներով ունեն ուրույն

տեղ Հայաստանի մ.թ. I—II դդ. ապակու մեջ: Արանք ևս ուսումնասիրողների կողմից համարվում են ներմուծված Սիրիայից⁴²:

Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերի դամբարանադաշտերի պեղումներից ի հայտ եկած ձևաբանորեն նույն սրվակները ժամանակագրորեն ևս առնչվում են վերոհիշյալ օրինակներին⁴³:

Այսպիսով, Վերին Արտաշատի սրվակները համարվում են մ.թ. I—II դդ. սիրիական արտադրանք, իսկ նույն կարասում հայտնաբերված I դ. անոթների շնորհիվ թվագրվում ավելի ստույգ՝ մ.թ. I դարով:

Մերձավորարևելյան ծագում ունեցող ապակե անոթների վերոհիշյալ փոքր հավաքածուն խիստ բնորոշ է բննվող ժամանակի Հայաստանի ապակեգործությանն ընդհանրապես: Հայաստանի I—II դդ. ապակու ստվար մասը ներմուծված է հենց Մերձավոր արևելքի ապակեգործական կենտրոններից և հատկապես՝ Սիրիայից (Սիրոն, Գուրա-Եվրոպոս)⁴⁴, Վերին Արտաշատի ապակյա անոթների խումբը արտացոլում է ժամանակի ապակեգործական տեխնոլոգիային համապատասխան ազատ և կաղապարի մեջ փշման եղանակները: Այսպիսով, եթե այս անոթների ձևաբանական և տեխնոլոգիական բնութագրերը մեկ կողմից բացահայտում է մերձավորարևելյան, հատկապես սիրիական, ապակեգործական կենտրոնների արտադրանքի բնույթը, արտացոլելով առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունները այդ երկրների հետ, ապա մյուս կողմից՝ օգնում է սահմանազատել նաև տեղական նմուշները:

Ուշագրավ է, որ բննվող ապակե անոթների թվագրությունը համընկնում է բավական խաղաղ ժամանակներին, երբ երկու աշխարհակալ տերությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև բաղաբական պայքարը ստանում է առևտրատնտեսական բնույթ, նպաստելով Հայաստանը՝ մասնավորապես Արտաշատը, միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոնի դառնալուն՝ սկսած թերևս Տրդատ Առաջին Արշակունու գահակալությունից: Ուստի սիրիական ապակու երևան գալը Դվինում պետք է համարել հենց Արտաշատի առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունների արգասիք:

Վերին Արտաշատի կարասային թաղման մեջ ապակե սրվակների հետ հայտնաբերվել են նաև մատնեքավոր ուլունք և ծովային խեցի:

Մատնեքավոր, գնդաձև, թևի խոշոր անցքով ուլունքը պատրաստված է այսպես կոչված «եգիպտական մածուկից»: Հին եգիպտական ծագում ունեցող նման ուլունքները՝ համարվելով արտահանման առարկա, լայն տարածում են ստանում աշխարհում: Հայաստանում երևան գալով մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերից հայտնաբերվում են և՛ հիլլենիստական, և՛ հռոմեական դարաշրջանի հուշարձաններում: Ուշագրային այն է, որ Գառնիի դամբարանադաշտի թաղումների մեջ վերջիններս հաճախ հայտնաբերվում են մ.թ. I—II դդ. ներմուծված ապակե սրվակների հետ, ինչպես և տվյալ՝ վերին Արտաշատի դեպքում⁴⁵:

Ուշագրավ են նաև Միջերկրական ծովի արևելյան ափերից բերված սագափե տափակ խեցու բեկորները: Նման, բայց վերամշակված ծովային խե-

ցի գտնվել է Գառնիի բուրբուկղային թաղումից՝ մերձավորարևելյան կենտրոններից ներմուծված ապակե անոթների հետ⁴⁶, ի դեպ, Գառնիի այս նույն դամբարանի կողքից, հողի միջից հայտնաբերվել է ևս մեկ ապակյա անոթ և մատնեքավոր ուլունք՝ նույնպես պատրաստված եգիպտական մածուկից: Գառնիի ծովային խեցին ծառայել է բրև հերազարդ, իսկ վերին Արտաշատինը՝ հավանաբար օգտագործվել անուշահոտ յուղերի համար:

Հռոմի կայսերական Օգոստոս Չկտավիանոսի (2), Գոմիտիանոսի (1), ինչպես նաև Բոսփորի թագավորության՝ Ռիսկուպորիդես II-ի (1) և Ռիսկուպորիդես VI-ի (1) դրամների ոչ մեծ հավաքածուն նույնպես առնչվում է Հայաստանի մեր թվականության առաջին դարերի առևտրատնտեսական կյանքի հետ:

Օգոստոս Չկտավիանոսի (մ.թ.ա. 30—մ.թ. 14 թթ.) դեներների (Լուգրոնում, մ.թ.ա. 2—մ.թ. 11 թթ., I. տր. 17—18 մմ, կշ. 3,40 գ: II. տր. 18 մմ, կշ. 3,47 գ) ա. երեսին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Չկտավիանոսի պսակազարդ գլուխը՝ ուղղված դեպի աջ և արձանագրություն՝ CAESAR AVGVSTVS DIVI F PAT [ER PATRIAE], իսկ հակառակ երեսին՝ նրա զույգ որդեգիրներ՝ Գայուսի և Լուցիուսի սխեմատիկ պսակները հետևյալ արձանագրությամբ՝ [C.L.] CAESARE[S] AVGVSTI F: COS. DES IG [PRINC IVVENT]⁴⁷ (տախտ. XXVI, 5):

Գոմիտիանոսի (81—96 թթ.) դեներ (Հռոմ, 95 թ., տր. 18—19 մմ, կշ. 3,05 գ) ա. երեսին դրոշմված է կայսեր պսակազարդ գլուխը՝ ուղղված դեպի աջ և արձանագրություն՝ IMP CAES DOMIT AVGV GERM PMTRP XIII, իսկ բ. կողմում՝ աղամարզու պսակեր՝ աջ ձեռքով հենված նիզակին և արձանագրություն՝ IMP XXII COS XVII CENS. PPP: Գրամի երկու երեսն էլ եզրված է կետազարդ շրջանակով⁴⁸ (տախտ. XXVI, 5):

Դվինում ի հայտ եկած Օգոստոս Չկտավիանոսի ճիշտ նույն դեներների հոսքով մ.թ. I դ. Հայաստանում սկիզբ դրվեց դրամաշրջանառության նոր՝ կայսերական փուլին⁴⁹: Չկտավիանոսի բննվող դեներները փաստորեն, երկու հարյուրամյակ շարունակ հանդիսացան Հռոմի միջազգային առևտուրը խորհրդանշող դրամներ, ի տարբերություն, որոշակի նեղ քաղաքական նկատառումներ հետապնդող կայսերական շատ այլ դրամների:

Բոսփորի թագավորության արքա Ռիսկուպորիդես II-ի (68—92 թթ.) սևստերցայի* (տր. 24 մմ, կշ. 5,54 գ) ա. երեսին դրոշմված են արքայի դեպի աջ ուղղված, իսկ բ. երեսին՝ Ափրոդիտեի կիսանդրին նույնպես դեպի աջ և արձանագրություն՝ K—[Δ]=24 միավորի (տախտ. XXVI, 9):

Բոսփորի թագավորության վերջին՝ Ռիսկուպորիդես VI-ի (318—332 թթ.) պղնձյա ստատերի (տր. 8 մմ, կշ. 7,65 գ) ա. երեսին դրոշմված է արքայի կիսանդրին՝ դեպի աջ, իսկ բ. կողմում հռոմեական կայսեր կիսանդրին

* Գրամազետ Ն. Ա. Ֆրոլովան ուսումնասիրվող դրամը համարում է սևստերցիա:

նույնպէս ուղղված այ՛ հետեւյալ արձանագրութեամբ. ΓΚ—X [= 623 թ. բոսփորյան թվականութեան] = մ.թ. 326 թ.⁵⁰ (տախտ. XXVI, 8):

Բոսփորի թագավորութեան դրամները բնորոշ չեն Հայաստանի դրամաշրջանառութեանը ընդհանրապէս: Միայն հատուկենտ նմուշներ են հայանաբերվել՝ Սավրոմատ I-ի (93—123 թթ.) պղնձյա դրամը՝ հորվիրապից և Ռիսկուպորիդես III-ի (210/211—226/227 թթ.) էլեկտրալից դրամը՝ Երևանի ծայրամասից⁵¹:

Դվինի հիշյալ բոսփորյան դրամները արտացոլում են Բոսփորի թագավորութեան թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական առումներով բացարձակապէս տարբեր ժամանակաշրջաններ:

Մ.թ. I դ. Հռոմեական կայսրութեանը թեև իր գերիշխանութեան ևն-թարկեց Բոսփորի թագավորութեանը, այսուհանդերձ, Ռիսկուպորիդես II-ին և նրա հաջորդներին հաջողվեց պահպանել շեղօթութուն և զրվագել ոսկյա և պղնձյա դրամներ: Վերջինիս, իհարկե, նպատեց հեղինակութեան պահպանման և պետական գանձարանի լրացման նպատակով Հռոմի իսկ վարած հատուկ դիվանագիտական քաղաքականութեանը⁵²: Մինչդեռ Ռիսկուպորիդես VI-ի օրոք Բոսփորի թագավորութեանը կանգնած էր տնտեսական քայքայման շեմին, բնականաբար անկում էր ապրում նաև դրամների թողարկման դորժը, որի հետևանքով դրամի զրվագումը իսպառ դադարեցվեց այստեղ՝ բոսփորյան թվականութեան 629 թ. (= մ.թ. 332/33 թթ.)⁵³:

Բոսփորի թագավորութեան դրամների խումբը որովագծում է Հայաստանի առևտրատնտեսական առնչութիւնների հյուսիսային ուղիները: Նըշված դարերում ծաղկում էր ապրում Ան ծովի ափերից՝ Տանայիսից և թե՛ Կողքիսից եկող առևտրական հայտնի այն մայրուղին, որն Արտաշատի վրայով անցնում էր դեպի հարավ, դուրս գալով Պարսից ծոց, այնուեղից էլ դեպի Յելլոնի և Հնդկաստանի նավահանգիստները⁵⁴: Ուստի Բոսփորի թագավորութեան դրամների ներթափանցումը Արտաշատ, Դվին և նրանց շրջակայքը թերևս կարող էր իրականանալ հենց վերոհիշյալ ուղու միջոցով: Ուշագրավ է Բոսփորի թագավորութեան ասիական մայրաքաղաք՝ Փանազորիայում Արտաշատը II-ի պատկերով բրոնզե մատանու հայտնաբերման փաստը⁵⁵:

Այս և վերը նշված հայտնաբերումների շնորհիվ Հայաստանի և Բոսփորի թագավորութեան միջև կուլտուր-պատմական առնչութիւնների հետազոտութեան մի նոր ասպարեղ է բացվում:

• • •

Այսպիսով, վերը հիշատակված մեր թվականութեան առաջին դարերին պատկանող հնագիտական նյութերը անտիկ հուշարձանի պատմութեան երկրորդ շրջափուլից պահպանված սոսկ արձագանքներ են: Հետևաբար, փաստացի նյութի այս աստիճան սակավութեանը դեռևս հնարավորութուն չի բնձնում կազմել քննիչ դարաշրջանի կյանքի ամբողջական հնագիտական պատկերը, իմաստավորել վերջինս գիտական պատշաճ մակարդակով և դած պատմական վկայութիւնների լույսի ներքո:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Դվինի անտիկ զարաշրջանի հնագիտական շերտի և նյութական մշակույթի ուսումնասիրութեան արդյունքները ցույց են տալիս, որ սկսած մ.թ.ա. II դ. այստեղ գոյութուն է ունեցել մի ամբողջական բնակավայր իր դամբարանադաշտով:

Պատմական տեսակետից դա խիստ բարենպաստ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Հայաստանը Հռոմի կողմից Սելևկյան պետութեան պարտութեան շնորհիվ թոթափում է քաղաքական այն կաշկանդվածութիւնը, որն արգելափակում էր արյուն հելլենիստական քաղաքակրթութեանը թեև կոխած երկրի տղիալ-տնտեսական կյանքի լիարժեք զարգացումը: Քաղաքական և տրնտեսական այս նպաստավոր իրադրութեան արդյունքը դարձավ Արտաշատյան հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշես Առաջինի (մ.թ.ա 189—մոտ 160 թթ.) ուղ գործունեութեանը: Վերջինիս կողմից հայկական պետութեան սահմանների ընդարձակումը, որ զլիավորուպէս ընթացավ հայկական հողերի միավորման նպատակով, պատկվեց հայ ժողովրդի կազմավորման երկարատև և բարդ պրոցեսի ավարտմամբ: Ակնհայտ էր, որ երկրի սոց՝ալ-տնտեսական ամուր հիմքը միայն կարող էր իրականացնել և շարունակել արդեն ձևավորված լայնածավալ և անկախ հայկական պետութեան հետագա կյանքն ու ձգտումները: Բնականաբար երկրի ներքին կյանքը և նշանավորվեց մի շարք բարեփոխումներով՝ տնտեսական, վարչաքաղաքական, ուղիական, մշակութային բնագավառներում:

Ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման նշանակալից դրսևորումներից էր Արտաշես Առաջինի կողմից իրագործվող հատկապէս ծավալուն քաղաքաշինութեանը, որի սկիզբը դրվել էր դեռևս մ.թ.ա. III դ.։ Այդ տեսակետից նշանակալից հրեույթ էր մայրաքաղաք Արտաշատի հիմնադրումը: Այն կառուցվեց Արաքս գետի միջին հոսանքի հովտում՝ Արարատյան դաշտավայրում: Ծիշտ և հմտորեն ընտրված աշխարհագրական դիրքը հենց սկզբից ապահովեց թագավորանիստ քաղաքի բուռն աճն ու զարգացումը, թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական առումներով, որը և շուտով նպաստեց նրա հուսկի տարածմանը առաջավորասիական նշանակալից քաղաքների շարքում:

Հավանաբար, ծավալուն շինարարութեան բուռն զարգացման այս ժամանակաշրջանում, մասնավորապէս Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման

անընդամենը, իր արժանի տեղն ու գնահատումն է ունեցել նաև Դվինի բլուրը՝ աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ:

Ինքնին հասկանալի է, Արարատյան դաշտավայրի բերրի հողերում Ազատ գետի առկայությունը ապահովում էր Դվինը թե՛ խմելու ջրով և թե՛ նրա հողերի ոռոգումը, որոնք մեծապես նպաստում էին նորաստեղծ բնակավայրի տնտեսական զարգացմանը: Բացի այդ, Դվինի բլուրը Արարատյան դաշտավայրի տվյալ հատվածում ամենաբարձր կետն էր և շրջակայքի նկատմամբ ուներ իշխող դիրք: Ամրացված բնակավայրը շրջակա բնակիչների համար հարմար ապաստան էր և դիտակետ: Այն կարևոր դեր էր խաղում նորաստեղծ մայրաքաղաքը հյուսիս-արևելքից պաշտպանելու համար: Եվ, ի վերջո, Դվինի բլուրը գտնվելով Արտաշատի և Գառնի ամրոցի հանգուցակետում կարող էր մեծապես նպաստել արքայական այս երկու նրաստավայրերի հաղորդակցմանը: Հարկ է, սակայն նշել, որ Դվինը իբրև բնակատեղի նոր չէր, այստեղ դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում բավական երկարատև գոյություն է ունեցել ընդարձակ մի բնակավայր իր դամբարանադաշտով, իսկ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբում այն եղել է արհեստագործական և պաշտամունքային նշանակալից կենտրոն: Ուստի չի բացառվում, որ անտիկ ժամանակաշրջանում բնակատեղին, թեև այնտեղ ընդհատված կյանքին, պահպանած լինեք պաշտամունքային ավանդական նշանակությունը, մի հանգամանք, որն իր հերթին, բնականաբար, կնպաստեր նորաստեղծ բնակավայրի հիմնադրմանը արդեն հնից հեղինակություն վայելող այդ բլրի վրա:

Եթե անգամ սոսկ տեսական դիրքերից նայենք Դվինի անտիկ բնակավայրի հիմնադրման խնդրին, ապա պատմական ժամանակաշրջանի առումով խիստ բնական է դառնում կենտրոնական իշխանության նստավայրի և մերձակա բնակավայրերի միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերի ամրապնդումը՝ նորաստեղծ մայրաքաղաքի անմիջապես թիկունքում և գրեթե միաժամանակ պաշտպանական և հաղորդակցման նոր հենակետերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Հնագիտական ուսումնասիրությունները հավաստում են Արտաշատը հյուսիս-արևելքից օղակող բնակավայրերի բավական հզոր պաշտպանական գոտու գոյությունը: Դրանք տեղադրված են ներկայիս Դիտակ, Նորաշեն, Քաղցրաշեն գյուղերի տարածքում: Դվինը ևս, հավանաբար, իր կարևոր ուրույն տեղն է ունեցել հիշյալ պաշտպանական գոտում: Թերևս խորքը վերաբերում է նաև այդ պաշտպանական գոտուն, երբ V դ. պատմիչ Միջին շրջանում է՝ «Յուլիս ժամանակի դարձնալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աանաց, զոր ունէին Պարսիկքն ի տեղիս տեղիս, յամրոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա: Առաջին զմեծն Արտաշատ հանդերձ աանօք իւրովք. և առնուին զանմատոց ամուրսն՝ զԳառնի քաղաքն, զԱնիս, զԱրտազբն և զաւանս իւրեանց. ...»: Մեկ այլ տեղ հիշատակվում է. «... զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն զելոս և զաւանս, որ շուրջ զնովաւ էին ...»:

Անտիկ Դվինի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության շնորհիվ ուղիագծվում է բնակավայրի տնտեսական և մշակութային կյանքի պատկերը:

Դվինի անտիկ բնակավայրը, գտնվելով Արարատյան դաշտավայրում՝ երկրագործական այդ խոշորագույն օջախում, բնականաբար աչքի է ընկել երկրագործության զարգացման զգալի մակարդակով: Այն պայմանավորված էր առաջին հերթին ոռոգման ցանցի առկայությամբ, որն իրականացվել է, ամենայն հավանականությամբ, Ազատ գետի շնորհիվ: Դվինում հայտնաբերված երկրագործական հումքի վերամշակման հնագիտական նյութերը, մի կողմից բացահայտում են բնակավայրի երկրագործական բնույթը, մյուս կողմից՝ ուղիագծում տնտեսական գործունեության պատկերն ու մակարդակը: Պարզվում է, որ բնակչությունը ինքն է իր առաջին անհրաժեշտության տնտեսական պահանջները հոգացել:

Հացահատիկային կուլտուրաների մշակման և վերամշակման նյութիչն լինելով կալույթյուններն են Դվինից հայտնաբերված, ժամանակաշրջանին բնորոշ աղեսպիտ աղորիքները, սանդեբը, մեծ ու տարողունակ կարասները:

Այգեգործության, մասնավորապես խաղողագործության-գինեգործության անառարկելի ապացույցներն են տարապանները, ինչպես նաև մեծ կարասների առկայությունը: Արարատյան դաշտավայրում խաղողի վերամշակումը տնտեսության կարևոր և եկամտաբեր ճյուղերից մեկն է եղել գրեթե բոլոր դարաշրջաններում: Արտադրական նշանակություն ունեցող այդ սպիտակ ապահովել են գինեգործության բարձր արտադրողականությունը: Սրանց արտադրական նշանակությունը փաստորեն կրկնապատկվում է, եթե նկատի առնենք, որ վերջիններս, ինչպես ընդունված է եղել անտիկ աշխարհում, օգտագործվել է նաև ձիթագործության բնագավառում: Հնագիտական և ազգագրական նյութերի տվյալներով չի բացառվում, որ տարապանները ծառայած լինեն նաև ձեթ ստանալու նպատակին: Ուստի, բնակչությունը զբաղվել է ձիթագործական կուլտուրաների, մասնավորապես տիզկանեփի մշակումով, որի անհրաժեշտությունը նշանակալից էր բնակչության համար և թե որպես ղեղամիջոց, և կենցաղային կարիքների նպատակով՝ բնակարանները լուսավորելու և այլն:

Գյուղատնտեսության մեջ ոչ պակաս կարևոր դեր է ունեցել նաև անասնապահությունը: Դվինի հեղինիստական շերտում հաճախ հայտնաբերվում են բազմաթիվ մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ և անասնապահական մթերքների մշակման ժամանակ օգտագործված խեցեղեն անոթներ (ծորակավոր կաթնամաններ, մեծ կոնքեր և այլն):

Պահպանվել են նաև արհեստագործական բնույթի արտադրական գործունեության նյութիչն լինելով կալույթյուններ:

Քննվող ժամանակաշրջանի դուրսի անիվների բացառիկ նմուշները վկայում են խեցեղեկագործության աճի և զարգացման որոշակի մակարդակի մասին, որը բնութագրվում է տեղական խեցեղենի զանգվածային արտադրությամբ: Հետևաբար, բնակավայրը ունեցել է խեցեղենի իր սեփական արտադրությունը և պատահական չէ, որ Դվինում հայտնաբերված հնագիտա-

կան նշաբների մեջ խեցեղենը առաջնակարգ տեղ է գրավում թե՛ քանակապես և թե՛ որակով: Խեցեղործության զարգացման բարձր մակարդակի մասին են վկայում ոչ միայն վարպետներին պատրաստված տարբեր շափերի, բազմաձև և բազմապիսի անոթների առկայությունը, այլև դրանց գեղարվեստական գունազարդումը: Այսպիսով, թե՛ ձևի կատարելության, թե՛ հարգարման հորինվածքային գեղարվեստական լուծումների շնորհիվ, շատ խեցեղեն կերտվածքներ արճնատարածական արտադրանքից վեր են ածվում արվեստի նմուշների: Ի՞նչ վերջապես, ինչպես արդեն նշվել է, առատորեն հայտնաբերվող խեցեղենը հնագիտական այն անփոխարինելի նյութն է, որ տրվյալ դեպքում աղերսվելով Հայաստանի և Հելլենիստական աշխարհի հուշարձանների նույնատիպ խեցեղենին, հայն՝ հանդիսանում է քննվող բնակավայրի թվագրման ամենակարևոր կոմպոնենտից մեկը և երկրորդ՝ բացահայտում հուշարձանի հելլենիստական կերպարանքը: Հատկապես այս բնագավառում են հանդես գալիս այն սերտ աղերսները Արտաշատի խեցեղործական արտադրանքի հետ, որոնք մի կողմից բացահայտում են տվյալ ժամանակի, տվյալ տարածքի նույնությունից բխող արտադրանքի ընդհանրությունը ու բնույթը, մյուս կողմից՝ ընդգծում քննվող բնակավայրին՝ Դվինին բնորոշ արտադրանքի ինքնուրույնությունը:

Բնակավայրի նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառներում իբրև որոշյալ տեղն է ունեցել քարի մշակումը: Քարը լայնորեն օգտագործվել է տնտեսության և կենցաղի, շինարարության, ինչպես նաև արվեստի մեջ: Օգտագործվել են՝ որձաքար (բազալտ), օձաքար, տուֆ, սպիտակ ալազաքար:

Հայտնաբերվել են վարպետներն կերտված, զարաշրջանի շինարարական տեխնիկային և արվեստին բնորոշ սյան՝ տորածև և «ատտիկական» տիպի բազմաթիվ խարիսխներ, որոնցից մի քանիսի տորածների տրամագծերի մեծությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ վերջիններս վրա հենվել են սյան քարե զլաններ (ի դեպ հայտնաբերվել է նաև տուֆե մատնեբավոր գլանի վերնամաս): Նման մանրամասներով զորեղ կառույցը, բնականաբար կպահանջեր և քարե ծածկ: Ընդ որում, այստեղ առկա է նաև նման ծածկի բազալտե սալ, որ սերտորեն աղերսվում է, հատկապես Գառնիի հեթանոսական տաճարի ծածկասալերին: Փաստորեն ճարտարապետական այս մանրամասները կենդանի արձագանքներն են ժամանակի ողով կառուցված հասարակական-պաշտամունքային քրուսթվի երբեմնի շքեղ կառույցների:

Քանդակագործության զարգացման չլրահատուկ դրսևորումներից մեկն է Դվինի մերձակայքում հայտնաբերված տեղական բազալտից՝ հռոմեական նմանատիպ կոթողների արվեստով և ոճով կերտված Միթրայի պաշտամունքին նվիրված զոհասեղանը, իր արտահայտիչ պատկերափայտակներով:

Քարը ներթափանցել է նաև կիրառական արվեստի բնագավառը: Կարասային թաղումներից հայտնաբերված կիսաթանկարժեք քարե ուլունքների մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել է տեղում, տեղական

հումքից, քանի որ մերձերևանյան խայտարղիտ շերտախումբը, որը ձգվում է Ջրվեժ գյուղից մինչև Վեդի, պարտ նակում է և խալկեդոն, և հասպիս. գույն և սարդոն: Քարե ուլունքների տարատեսակությունը և բազմաձևությունը, դրանց շափաղումը և փայլեցումը վկայում է քարի մշակման բարձր տեխնիկայի մասին: Վերջինիս վկայություններից են թերևս կնիքները. հատկապես սարդոնից պատրաստված բազմանիստ կնիքը՝ հեծյալի և հետիոտնի մենամարտի պատկերով:

Հայտնաբերվել են նաև բազմաթիվ պերճանքի առարկաներ, պատրաստված մետաղից և ապակու մածուկից:

Դվինի բոտն տնտեսական կյանքով ապրող բնակավայրը իր մերձակայքով, գտնվելով միջազգային առևտրի կարևորագույն խաղմբուկում*, ինչ-որ չափով ներգրավված պետք է լիներ այդ առևտրի որոտը: Այդ են վկայում Դվին քաղաքի տարածքից հայտնաբերված ժամանակի դրամաշրջանառությունը բնութագրող՝ Փիլիպոս III Արիդյասի, Տիգրան Բ-ի, Օգոստոս Ոկտավիանոսի, Դոմիտիանոսի դրամները: Իսկ ինչ վերաբերում է Ռիսկուպորիդես II-ի և Ռիսկուպորիդես VI-ի դրամներին, որոնք բնորոշ շեն Հայաստանի դրամաշրջանառությանը, այժմ արդեն Բոսփորի թագավորության վերը հիշատակված մյուս երկու՝ Սավրոմատ I-ի և Ռիսկուպորիդես III-ի դրամների հետ միասին թերևս նոր առնչություններ են բացահայտում, կապված հյուսիսային առևտրական ուղիների հետ:

Արտաշատի՝ արևելամիջերկրածովյան ապակեգործական կենտրոնների հետ ունեցած առևտրամտեսական աղերսների արտացոլումը պետք է համարել վերին Արտաշատից հայտնաբերված կարասային թաղումը՝ սիդոնյան ապակյա սրվակներով:

Դրամների, ինչպես նաև այս ապակե սրվակների հայտնաբերման փաստը ցույց է տալիս, որ իրոք Դվինը ինչ-որ չափով ներառնված է եղել Արտաշատի առևտրամտեսական ոլորտի մեջ:

Արժեքավոր արդյունքներ է տալիս նաև Դվինի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը: Դվինի և Արտաշատի հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային թաղումներից ձեռքբերված և ընդհանրապես տնտեսության և նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառները ներկայացնող հնագիտական նշաբների միասնական վերլուծությունը հավաստում է, որ դրանք բոլորը պատկանում են մի գարաշրջանի՝ արտացոլելով ժամանակին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ընդհանրություններ և աղերսներ. բացահայտում հասարակական հարաբերությունների զարգացման մակարդակի նույնությունը: Այս բոլորը բացատրվում է նաև հիշյալ հուշարձանների տարածքային և տնտեսաքաղաքական միևնույն ուղիների մեջ մտնելու փաս-

* Դվինը անտիկ դարաշրջանում, հավանաբար, կարևոր գեր է կատարել Արտաշատից, Սևանա լճից հյուսիս՝ Գրիգան, Էջևան, Խրամի գետ, Մցինթա ուղիով տարվող առևտրի մեջ (Еремян С. Т. Гошые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Табула Peutingerian, —ВДИ, 1939, № 1, с. 79—97. Аююян Г. П. Древняя Армения в торговле Запада с Востоком (первые века нашей эры). —СА. 1984, № 2, с. 74.

տով: Արտաշատը իր քաղաքային շրջակայքով սովյալ ղեկաբեւում ի ղեմս Դվինի կազմում է մի ամբողջութիւն: Այս երեսույթը շատ զիպուկ նշում է Կ. Մարտը. «Անտիկ աշխարհում քաղաքը իրեն պատկանող հողերով հանդիսանում է անտեսական մի ամբողջութիւն»:

59 թ. գարնանը հոռմենացի զորավար Կորբուլոնը ավերելով Արտաշատը՝ նույն ճակատագրին է ենթարկում նաև շեն ու ծաղկուն Դվինը, որ ապացուցվում է այդ ժամանակաշրջանի հրդեհված հնագիտական շերտով:

Քաղաքական այս ղեկաբերով էլ ավարտվում է Դվինի անտիկ բնակավայրի կյանքի առաջին փուլը, որ, ըստ հնագիտական նյութերի, ընդգրկում է մ.թ.ա. II դ. սկսած մինչև մ.թ. I դ. կեսը:

Անտիկ Դվինի կյանքի երկրորդ փուլը պետք է, որ ընդգրկած լինի վերջինիս վերականգնումից մ.թ. IV դ., երբ Խոսրով Կոտակը արքունիքը Արտաշատից տեղափոխում է Դվին:

Սակավաթիվ, բայց ուշագրութիւն արժանի են Դվին բլրի մերձակայքից հայտնաբերված մեր թվականության առաջին դարերին պատկանող հնագիտական նյութերը: Դրանք սյան խարխախներն են, սյան մատնեքավոր գլանի վերնամասը, որը մասնագետ-ճարտարապետները հակված են համարելու ուշ անտիկ դարաշրջանի ճարտարապետական մտքի տեղական յուրօրինակ արտահայտություն: Հիշատակենք տեղական բազալտից կերտված Միթրայի պաշտամունքին նվիրված՝ մ.թ. I—II դդ. զոհասեղանը և նույն բազալտից՝ քարե ծածկասալը (նման Գառնիի հեթանոսական տաճարի սալերին): Վերին Արտաշատում հայտնաբերված կարասային թաղումը պատկանում է մ.թ. I դ., որի թվագրումը ճշտվում է այստեղ ի հայտ եկած Սիդոնյան ապակե սրվակներով: Հոռմենական կայսրների (Օգոստոս Օկտավիանոս, Դոմիտիանոս) և Բուսիդրի թագավորության արքաների (Ռիսկուպորիդես II, Ռիսկուպորիդես VI) զրամները ևս առնչվում են քննվող դարաշրջանի առևտրատնտեսական կյանքին:

Եվ ի վերջո հայտնի է, որ Տրդատ Առաջին Արշակունին Հռոմում թագադրվելուց հետո մ.թ. 66 թ. վերադառնում է Հայաստան արդեն որպես «մեծ թագավոր հաջոց մեծաց»: Նա ներոնից «նվեր» ստացած 50 միլիոն դենարի և Հռոմից բերած շինարար վարպետների օգնությամբ երկրում ծավալում է մեծ շինարարություն, տասնամյա պատերազմից սովորված երկիրը վերականգնելու նպատակով: Կասկածից վեր է, երբեմնի քաղաքային ավանը չէր կարող աչքաթող արվել և մնալ հրդեհված և ավերված վիճակում այն ղեկաբեւում, երբ նույն Արտաշատը վերականգնումից հետո դառնում է ավելի փարթամ ու շքեղ քաղաք:

Հետևաբար, պատահական չպետք է համարել, որ հենց Արշակունյաց հիմնադրի՝ Տրդատ Առաջինի գործունեության հետ է կապվում «Դվին-Ասասկ» սրբավայրի ծագումը:

Այսուհանդերձ, հնագիտական նյութերի առկա վիճակը ղեռնս հնարավորություն չի ընձևում պատշաճ գիտական հիմնավորում տալ Դվինի կյանքի երկրորդ շրջափուլին վերաբերող արժարժվող հարցերին:

Այս ամենից հանգում ենք հետևյալ պատմական ընդհանուր եզրակացության:

Դվին բնակատեղիում կյանքը սկիզբ է առել տակավին մ.թ.ա. III հազարամյակում, իսկ X—VIII դդ. այն վեր է ածվել արհեստագործական և պաշտամունքային կարևոր կենտրոնի: Մ.թ.ա. VIII դ. ժամանակավորապես ընդհատված կյանքը նորից հասնել է հելլենիստական ժամանակաշրջանում ավելի որոշ՝ մ.թ.ա. II դ., Արտաշատ մայրաքաղաքի և Գառնի արքայական ամրոց-ամառանոցի հիմնարկելու հետ միաժամանակ:

Մայրաքաղաք Արտաշատից արքայական ամրոց-ամառանոց Գառնի տանող ճանապարհին՝ Դվին բնակավայրի գտնվելու խրոդութիւնը ինքնին հուշում է այդ երկու անտիկ հուշարձանների հետ ունեցած ընդհանուր ճակատագրի մասին: Մ.թ. I դ. կեսին հոռմենական գորբերի կողմից ավերված Արտաշատի և Գառնիի հետ, ամենայն հավանականությամբ, կյանքը վերականգնվում է նաև Դվինում, եթե անգամ ոչ բլրի վրա, ապա վերջինիս շրջակայքում:

Դվինը լավագույն օրինակն է Հայաստանի պատմամշակութային այն նշանավոր և հնամենի կենտրոնների, որ սկսած խոր հնադարից մինչև ուշ ժամանակները փոյատեւել են գրեթե անընդմեջ և իրենց հնագիտական շերտերի մեջ զրոշմված պահել տարբեր դարաշրջանների պատմութիւն և մշակութի բնորոշ գծերը, ապացուցելով Հայկական լեռնաշխարհում կուլտուրական կյանքի երկարատև և անխզելի զարգացումը:

ДВИН В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

(Резюме)

Работа посвящена исследованию материальной культуры поселения Двина в античную эпоху. Важность данного изучения обусловлена актуальностью современных задач развития античной археологии Армении. Сегодня, когда исследуются важнейшие центры этой эпохи—Армавир, Арташат, Гарни—особое значение приобретают археологические раскопки Ширакавана, Карчахбюра, Мохрабура, Шамирама, Авана, Двина и других поселений. Благодаря раскопкам выявляется характер указанных поселений, их роль в социально-экономической, культурной и политической жизни, что в свою очередь, способствует глубоко и всестороннему исследованию жизни страны в изучаемый период.

* * *

Развалины Двина—средневековой столицы Армении—находятся в Арташатском районе совр. Армении. Работы по выявлению стратиграфической картины памятника, проводимые в течение длительного времени, между слоями, относящимися к средневековью (IV—XIII вв.) и периоду раннего железа (X—VIII вв. до н. э.), четко выделили эллинистический слой, насыщенный золой, обгоревшими кирпичами, черепками расписной керамики, а также строительными остатками и архитектурными фрагментами.

Эллинистический слой на вершине холма (здесь расположена цитадель средневекового города), где выявлен большой строительный комплекс, занимающий территорию в 300 м², достигает 1,5 м мощности. В центре рассматриваемого комплекса находится колонный зал, где in situ сохранились торовидные базы колонн, высеченные из белого песчаника. К последнему с востока и с запада примыкали другие постройки, о чем свидетельствуют сохранившиеся каменные фундаменты и нижние части стен, а также торовидные базы колонн. Представляемое сооружение не оставляет целостного впечатления, так как его основная часть заходит непосредственно под раннесредневековый базиличный зал. Однако планировочная композиция его отдельных частей, базы колонн, гладкотесанные плиты из белого песчаника, а также богатая расписная керамика свидетельствуют о существовании во II—I вв. до н. э. на вершине холма важного сооружения, вероятно общественного значения. В работе специально рассматривается

вопрос хронологии и культурно-исторической принадлежности торовидных баз, обнаруженных на территории холма и его окрестностей. Армения представляет собой одно из важнейших звеньев того обширного региона Малой и Центральной Азии, в котором данный тип баз получил широкое распространение. Будучи в постоянных политических и культурно-исторических контактах с различными странами, Армения воспринимала характерные для того времени архитектурные формы и часто перерабатывала их, придавая местные самобытные черты. Наличие таких архитектурных фрагментов на территории Двина («аттические» базы колонн ионического ордера, каннелированный фуст, каменный солен), свидетельствуют о существовании здесь построек, характерных строительному искусству и технике античной эпохи.

Представление о Двине античной эпохи дополняется результатами исследования центрального квартала, (непосредственно примыкавшего холма с запада),—культурного центра средневекового города. Раскопки и стратиграфические наблюдения на этой территории подтвердили существование некрополя эллинистической эпохи. Некрополь Двина состоит исключительно из карасных погребений, изучение которых выявляет тесные связи с однотипными синхронными погребениями Арташата и Гарни. Для карасных погребений Двина характерно; скорченное положение покойника, обкладывание караса камнями, обязательно закрытое каменной плитой или каким-либо сосудом горлышко караса, наличие толстого слоя золы, богатого костями животных, что свидетельствует о тождестве религиозного мировоззрения, верований и погребальных обрядов жителей поселения с таковыми в Арташате и Гарни. Примечательно также сходство погребального инвентаря (разнообразные коллекции украшений, керамические изделия) во всех трех некрополях. Археологическое изучение последних отражает характерные для своего времени социально-экономические общности и связи. Это объясняется тем, что упомянутые памятники как в территориальном, так и в экономическом и политическом отношении представляли один и тот же регион.

Явные следы заселения в античную эпоху обнаруживаются также в окрестностях холма и в близлежащих селах (Норашен, Верхний Арташат, Верхний Двин, Нижний Двин, Гнаберд, Кахирашен и др.). Однако важнейшая роль принадлежала, конечно, поселению на Двинском холме.

Как свидетельствуют результаты изучения археологического слоя, вероятно, в период развернутого градостроительства и, в частности, в связи с основанием столицы Арташат во II в. до н. э. был по достоинству оценен и холм Двина, занимающий в этом районе Араратской долины господствующее географическое положение. Учитывая особенности рассматриваемого исторического периода, представляется вполне естественной необходимость создания опорных пунктов обороны и сообщения в непосредственном тылу новой столицы и упрочения взаимосвязей между ними и царской резиденцией. Археологические исследования показывают, что на северо-востоке Арташат был окружен довольно мощным поясом поселений оборонительного назначения, которые были размещены на территории современных сел Дитак, Норашен, Кахирашен.

Изучение археологических материалов позволяет воссоздать картину экономической и культурной жизни античного поселения Двина.

Обнаруженные в Двине материалы, связанные с сельскохозяйственным производством (зернотерки, ступки, таралопы, большие и емкие карасы, сосуды со сливным носиком для молока, большие чаны) позволяют предположить о земледельческом характере поселения.

Сохранились также материальные свидетельства ремесленного производства. Уникальные образцы гончарных кругов свидетельствуют о росте и определенном уровне развития керамического производства, что обусловило массовое производство в Двине местной высококачественной керамики.

Изучение керамики осуществляется на основе анализа двух наиболее существенных ее признаков—формы и орнамента. Выделены следующие группы керамических сосудов: карасы, горшки, кувшины, сосуды со сливным носиком, фляги, чаны, миски, чаши-фиалы, блюда, светильники. Все виды керамики представлены также и расписными образцами. Орнаментальные мотивы расписной керамики по характеру можно разделить на три основные группы: геометрические, растительные и зооморфные. Для рассматриваемой коллекции особенно характерны орнаменты геометрического характера—волнистые пояски, представленные как в простом, так и сложном вариантах. При украшении керамических сосудов использовались как гармоничные, так и контрастные сочетания светлых и темных цветовых оттенков. Особенно часто встречается красная и черная роспись на оранжевом фоне. Благодаря детальному анализу формы и орнаментов каждый сосуд предстает в неразрывном единстве формы, орнамента, цветовой гаммы и прикладного значения. Керамические сосуды Двина в единстве именно этих признаков соотносятся с керамикой эллинистической эпохи Армении, составляя органическую часть последней, что предоставляет возможность выявить общие черты и с аналогичной расписной керамикой эллинистического мира.

В карасных погребениях некрополя Двина обнаружены бронзовые браслеты, кольца, серьги, булавки, пуговицы, а также бусы (сердолик, халцедон, яшма, гагат, стекло) и геммы.

Заслуживают особого внимания каменные многогранники. Сюжеты поединка между всадником и пешим воином, изображенные на них, построены на бинарной оппозиции. Гордая осанка всадника, поза коня с широко раскрытой пастью не оставляют сомнения в победе всадника. По всей вероятности, в этом сюжете отражен ставший эпическим мотив древней легенды, согласно которой герой, сидящий верхом на коне, а иногда и в сопровождении собаки (что еще более подчеркивает его преимущество) выступает как справедливый и правый защитник родной земли. По мнению специалистов, в близких сюжетах «греко-персидских» гемм всадник олицетворяет героя-перса, а пеший воин—чужеземца (грека, скифа, ликийца). Следовательно, идеологическая основа данного сюжета оформилась, по всей вероятности, в персидской среде или же в странах, находившихся под культурно-политическим влиянием Персии. Однако «греко-персидские» геммы V—IV вв. до н. э. (т. е. ахеменидского периода), созданные в

«смешанном» стиле, в отличие от двинских гемм, во-первых, изготовлены особым способом (с помощью круглого сверла-рундперля), во-вторых, несут отпечаток определенных этнографических особенностей (герои изображены в восточном персидском одеянии, кони—с завязанными в узел хвостами, большей частью с вытянутыми в галопе крупами). Между тем, на двинских геммах изображение воинов и животных сильно стилизованы, абстрактны, здесь даны лишь их общие контуры. В этих изображениях подчеркнут и выделен лишь какой-либо один элемент, существенный для данного сюжета, к примеру, неестественно широко раскрытая пасть лошади, столь же неестественные острые бородки и длинные носы воинов, бесформенные головы, тела, изображенные без обозначения одежды. Здесь фактически получают свое выражение местные художественные принципы. Примечательно, что сюжеты этих гемм разработаны согласно тем стилистическим принципам, которые отражены в более обобщенном и схематичном виде также и на некоторых геммах европейских коллекций. Их изучение (в совокупности с хронологическими и географическими факторами) привело английского ученого Дж. Бордмана к выводу о принадлежности гемм к группе «греко-персидских», но выполненных в стиле, относящемся к последующему в хронологическом отношении. Этот стиль, согласно Бордману, испытал на себе незначительное греческое влияние и особенно характерен для многогранных гемм восточного региона. Таким образом, он считает рассматриваемый стиль постахеменидским, перешедшим, вероятно, и в македонскую эпоху. Действительно, те же типы могли по традиции использоваться и в хронологически более поздний период, но в такой обобщенной, схематической и условной реконструкции стиля, как это мы наблюдаем в вышеупомянутых европейских и найденных в Двине геммах. Это обстоятельство, равно как археологические аргументации, позволяющие отнести наши находки к более позднему периоду, а также особенности и аналогии, выявленные при анализе стилей ахеменидских и двинских гемм, дают основание датировать найденные в Двине геммы эллинистическим периодом. Фактически в постахеменидских геммах европейской коллекции и геммах из Двина продолжают «греко-персидские» традиции. Однако, названные геммы выступают как явление, порожденное выразительными принципами последующей эпохи и соответствующей географической среды.

Среди археологических материалов выделяется, обнаруженный на территории города, базальтовый четырехгранный алтарь. По форме и по размерам он близок к широко распространенным на обширной территории Римской империи аналогичным памятникам. Тщательный анализ рельефных изображений алтаря (на одной стороне изображен выпуклый диск с круглой выемкой в центре; на обратной стороне—птица на пьедестале; на третьей стороне—голова быка с рогами в виде полумесяца; на четвертой—скорпион с *testiculo* в шупальцах) приводит к выводу, что он посвящен богу Митре и относится к римской эпохе. То обстоятельство, что в Двине обнаружен алтарь, созданный по подобию римских аналогов, свидетельствует о существовании здесь святилища, посвященного культуре Митры. Известно, что в этот период алтари рассматриваемого типа были, в основном, передвижными, что делалось в целях удовлетворения рели-

гиозно-культурных потребностей войск. Представляется вероятным, что в период правления императора Траяна (98—117 гг.), когда Армения была провозглашена римской провинцией (114 г. н. э.) и в Арташате стояли воины I Итальянского и IV Скифского легионов, Двин, занимавший господствующее стратегическое положение в этом районе, несомненно, привлек к себе особое внимание. Вероятно, в Двине располагался сторожевой пункт одного из римских легионов, в святилище которого и был установлен алтарь, посвященный Митре. Обнаружение алтаря, посвященного Митре и созданного по типу римских аналогов, открывает новые пути в области исследования армяно-римских культурно-исторических взаимосвязей.

Поселение Двина, находясь в перекрестке международных торговых путей, должно было хоть в какой-то мере быть вовлеченным в сферу этой торговли. Об этом свидетельствуют обнаруженные монеты (Филиппа III Арридея, Тиграна II, Августа, Домициана, а также Рискупорида II и Рискупорида VI), отражающие картину денежного обращения в рассматриваемое время, а также стеклянные флаконы, импортированные из центров стеклоделия Восточного Средиземноморья.

* * *

Весной 59 г. Арташат был разрушен римским полководцем Корбулоном. Та же судьба была уготовлена процветающему и благоустроенному Двину, доказательством чего служит наличие археологического слоя этого периода со следами больших пожаров. Этими политическими событиями и завершается первый этап жизни античного поселения Двина, который согласно археологическим данным охватывает период со II в. до н. э. до середины I в. н. э.

Второй этап жизни античного Двина должен охватывать период с момента его восстановления (по-видимому, I в. н. э.) до IV в. н. э., когда царь Хосров Котак (332—338 гг.) перенес свой двор из Арташата в Двин. Тиридат I (63—88 гг.), развернувший активную деятельность по восстановлению Арташата, превратившегося в еще более великолепный и роскошный город, и благоустройству Гарни, не мог обойти вниманием и тесно связанное с Арташатом полностью сожженное и разрушенное поселение Двина, которое выступало к тому же как связующее звено между двумя царскими резиденциями. В этой связи не случайно, что именно с деятельностью основателя династии Аршакидов—Трдата I связывается вопрос о происхождении святилища Двин-Асаак. К сожалению, недостаток фактического—археологического материала пока что не позволяет яснее осветить вопросы, касающиеся второго этапа жизни поселения Двина.

Вышесказанное приводит нас к следующему общему заключению.

Начало заселения территории Двина относится к III тысячелетию до н. э. В X—VIII вв. до н. э. здесь существует важный культурный и ремесленный центр. Временно прерванная в VIII в. до н. э. жизнь вновь возродилась в эллинистический период, точнее, во II в. до н. э., одновременно с основанием столицы Арташат и крепости Гарни—летней резиденции армянских царей.

То обстоятельство, что поселение Двина было расположено на

пути, ведущем из столицы Арташат в летнюю резиденцию Гарни, уже само по себе наводит на мысль об общей политической судьбе поселения с этими двумя античными памятниками. По всей вероятности, одновременно с восстановлением Арташата и Гарни, которые в I в. н. э. были разрушены римлянами, возрождается жизнь и в Двине.

Двин является одним из тех выдающихся древнейших культурно-исторических центров Армении, которые функционировали почти непрерывно, начиная с глубокой древности и до поздних времен; археологические слои этих памятников сохранили признаки, характерные для истории и культуры развития культурной жизни на Армянском нагорье.

DVIN IN THE AGE OF ANTIQUITY (Summary)

The work is dedicated to investigation of material culture of Dvin settlement in the age of antiquity. The importance of this investigation depends on actuality of present problems of ancient Armenian archaeology development. Today, when the most important centres (Armavir, Artashat, Garni) of that age are being investigated, archaeological excavations of Shirakavan, Kartchakhpiur, Mokhrablur, Shamiram, Avan, Dvin and other settlements gain special importance. Thanks to excavations the nature of mentioned settlements, their role in social-economic, cultural and political life are revealed. That, in its turn, helps to investigate in deep and thorough mode in the life of the country in the period that is the point of interest.

* * *

The ruins of Dvin—the medieval capital of Armenia—are situated in Artashat region, in Armenia. The work on revealing the stratigraphical picture of the monument ran in a long course of time between strata of medieval centuries (IV—XIII A. D.) and the period of early iron (X—XIII centuries B. C.) clearly marked out the Hellenistic stratum sated with ashes, scorched bricks, crocks of painted ceramics as well as construction lavings and architectural fragments.

The Hellenistic stratum on the top of the hill (the citadel of the medieval town was situated there) where a big construction complex occupying a territory of 300 m² was revealed mount to thickness of 1.5 m. There is a pillared hall in the centre of the complex, where toroidal bases of columns carved of white sandstone have been preserved. Other buildings adjoined to the latter from East and West; preserved stone foundations and ground parts of walls as well as toroidal bases of columns testify that. The represented building cannot produce an integral impression, because the main part of it is placed under a big basilic hall of early Middle Ages. However the planning composition of

separate parts of it, the bases of columns, smoothly trimmed slabs made of white sandstone as well as rich painted ceramics are evidence of existence of an important building probably of community importance on the top of the hill in II—I centuries B. C. The problem of chronology and cultural-historical belonging of toroidal bases found on the territory of the hill and nearby is specially examined in the work. Armenia represents one of the most important links of the vast region in (Asia Minor and Central Asia, where the given type of bases was widely spread. Being in permanent political and cultural-historical contacts with different countries Armenia apprehended typical for that period architectural forms and often remade them giving local original features.

The presence on the territory of Dvin of such architectural fragments (Attic bases of columns with Ionic order, fluted pillars, stone-made solen) are evidence of existence of buildings here that are typical for construction art and technics of age of antiquity.

Notions about Dvin in age of antiquity are supplemented with results of investigations of central quarter which abjoins the hill from the West and was the religious centre of the medieval town. Excavations and stratigraphic observations on this territory confirm the existence of a necropolis of Hellenistic age. The Dvin necropolis consists exclusively of jar burials and the investigation of them reveals close connections with synchronous burials of the same type in Artashat and Garni. Writted posture of the deceased, stones put round the jar, neck of the jar compulsory closed with a stone slab or a vessel, presence of a thick ash layer, full with bones of animals—all this is typical for the Dvin jar burials. This is also an evidence of identity of religious outlook, belief and burial ceremonies of this settlement inhabitants with those in Artashat and Garni. Notable is the likeness of the burial equipment (various collections of adornments, ceramic goods) in all three necropolises. Archaeological research of the latter reflects social-economical communities and connections typical for that time. It could be explained by noticing that named monuments represent the same region in both territorial, economical and political aspects.

Obvious tracks of being populated in age of antiquity are found also in surroundings of the hill and in villages nearby (Norashen, Verin Artashat, Verin Dvin, Nerkin Dvin, Hnaberd, K(h)akhtsrashen and others). However the most important role belonged of course to the settlement on the Dvin hill.

The results of investigating the archaeological strata are evidence that, probably, in the period of wide spread town-planning and, partly, in connection with the foundation of Artashat capital in II century B. C. the Dvin hill occupying dominating geographical situation was also ap-

preciated at its true value. Taking into consideration the peculiarity of the historical period under review, the necessity of creating strong points of defence and communication in firsthand rear of the new capital, as well as strengthening of connections between them and king's residence seem quite natural. As archaeological research shows Artashat was surrounded by a quite powerful zone of defending purposes from North-East that were situated on the territory of modern villages Ditak, Norashei, K(h)akhtsrashen.

* * *

Investigation of archaeological materials allows to recreate the picture of economical and cultural life of ancient settlement of Dvin.

The materials connected with agriculture (grain graters, mortars, tarapans, big and capacious jars, vessels with discharge spout for milk, big vats) that were found in Dvin allow to suppose that the settlement had agricultural nature.

Material illustrations of trade production were also preserved. Unique patterns of potter's wheels are evidence of growth and certain level of ceramic production which called forth mass production of local ceramics of high quality in Dvin.

The investigation of ceramics is realized on basis of analysing its two most important signs—form and ornament. Following groups of ceramic vessels were marked out: jars, pots, jugs, vessels with discharge spout, flasks, vats, bowls, cup-phials, dishes, lamps. All kinds of ceramics are represented by painted patterns too. Ornamental motifs of painted ceramics could be divided in three main groups by their nature: geometrical, vegetable and zoomorph. Ornaments of geometrical nature are especially typical for examined collection: wavy belts, represented in simple and complicated variants. While decorating ceramic vessels both harmonic and contrast combinations of light and dark colour tints were used. Red and black painting on orange background is particularly often found. Due to detailed analyze of form and ornamentation every vessel is represented as a unity of form, ornament, colour scale and applied meaning. The ceramic vessels of Dvin correlate with ceramics of Hellenistic age of Armenia in unity of exactly these signs forming an integral part of the latter. This gives an opportunity of finding out common signs with similar painted ceramics of the Hellenistic world.

In jars burials of Dvin nekropolis bronze bracelets, rings, earrings, pins, buttons, beads (cornelian, chalcedony, jasper, jet, glass) and gems were found.

Stone-made tabloid gems merit special attention. Subjects of combat between a horseman and an unmounted soldier painted on them are

constructed on binary opposition. The proud bearing of the horseman, the pose of the horse with wide-opened mouth leave no doubts that the horseman must win. Probably, a motif of an ancient legend that became epic, had been reflected in this subject. According to that legend the hero sitting on a horseback sometimes accompanied with a dog (which emphasizes his advantage) appears as a just and right defender of native land. As specialists think, in closely connected subjects on „Greek-Persian“ gems the horseman personifies a hero Persian, while the unmounted soldier—a stranger (Greek, Scythian, Lykian). Therefore the ideological basis of the given subject was formed, probably, amidst Persians or in countries that were under cultural and political influence of Persia. However „Greek-Persian“ gems of V—IV centuries B. C. (i. e. of achemenides period) created in mixed style in contrast to Dvin gems, first: are made in a special way (with the help of round drill); second: bear the mark of definite ethnographic peculiarity (the heroes are painted in oriental Persian clothes, the horses—with knotted tails, mostly with stretched galloping croups). Meanwhile paintings of soldiers and animals on Dvin gems are strongly stylized, abstract, only general contours are given. Only one of the elements important for given subject on these pictures is emphasized, for example, unnaturally wide opened mouth of the horse, so much unnaturally sharp little beards and long noses of the soldiers, formless heads, bodies painted without mentioning clothes. In fact, local artistic principles are expressed here. It is notable that the stylistic principles that in a more generalized and schematized way have been reflected also on some gems in European collections. Their investigation (joint with chronological and geographic factors) brought an English scientist J. Bordman to a conclusion that gems belong to the group of „Greek-Persian“, but are realized in style which is the following in chronology. According to Lordman this style was very slightly influenced by Greeks and is especially typical for tabloid gems of Eastern region. Thus he considers this style to be postachemenide. It came, probably, to Macedonian age too. Really, the same types could be used, according to tradition, in later chronological period, but in such generalized, schematized and relative reconstruction of the style that one can see on mentioned above European gems and those found in Dvin. Both this circumstance and archaeological argumentations that allow to attribute our finds to later period, as well as peculiarities and analogues that were revealed while analyzing the styles of Achemenides and Dvin gems give reason to date gems found in Dvin from Hellenistic period. The „Greek-Persian“ traditions, in fact, last in postachemenide gems of European collections and gems from Dvin.

But the mentioned gems appear as a phenomenon, brought to life

by expressive principles of the next age and appropriate geographical environment.

A basalt four-edge altar found on the territory of the town is notable among archaeological materials. It is close to similar monuments that were widespread on the vast territories of Roman Empire. Thorough analysis of the altar relief paintings (a salient disk with a circle groove in the centre is painted on one side; a bird on a pedestal—on the opposite; a bull's head with halfmoon horns—on the third side and a scorio with testiculo in tentacles—on the fourth) brings to conclusion that it was dedicated to god Mithra and is dated from Roman age. The circumstance that an altar created in likeness to Rome analogues was found in Dvin is an evidence of existence of a sanctuary dedicated to Mithra cult. It is well known that altars of examined type were in that period mostly mobile which was done to satisfy the religious needs of the army. Seems possible that in the period of governing of Trajanus the Emperor (98—117), when Armenia was declared a Roman province (114 A. D.) and soldiers of I Italica and IV Scythica legions were situated in Artashat, Dvin that occupied dominating strategic position in this region attracted special attention. Possibly, a sentry point of one of Roman legiones was situated in Dvin and in its sanctuary was the dedicated to Mithra altar placed. The discovery of the altar that was dedicated to Mithra and created in likeness to Rome analogues opens new ways in field of investigating Armenian-Roman cultural-historical intercommunications.

The settlement of Dvin being at the crossroads of international trade roads had to be involved in that trade. The evidence of that are both discovered coins (of Philippus III Arrideus, Tigranes II, Augustus, Domitianus, as well as of Riscuporidus II and Riscuporidus IV) that reflect the picture of coin circulation in examined period, and glass bottles imported from glass production centres in East Mediterranean.

* * *

Artashat was ruined by Roman commander Corbulo in spring 59. The same fate was waiting for Dvin that lived in prosperity and comfort. The presence of archaeological stratus of that period with tracks of big fire proves that. The first period of life of ancient settlement of Dvin is ended with this political events, which according to archaeological information covered the period from II century B. C. to the midst of I century A. D.

The second period of life has to cover the period from rebuilding of Dvin (apparently I century A. D.) until IV century A. D., when Khosrow Kotak (332—338), the King, transferred his court to

Dvin from Artashat. Tiridates I (63—88) developed activities rebuilding Artashat, which became much more magnificent and luxurious, as well as Garni, couldn't leave without attention the completely burned and ruined settlement of Dvin that was also closely connected with Artashat. In addition it was the important link between two king's residences. In this connection it is no coincidence that the problem of origin of Dvin-Asaak sanctuary is tied together with activities of Tiridates I the inventor of Arshakides dynasty. Unfortunately, lack of factual-archaeological material prevents yet from more clear interpretation of problems of Dvin settlement life during the second period.

All mentioned above leads us to the following general conclusion.

The beginning of Dvin territory settling dates from III millennium B. C. An important religious and trade centre existed here in X—VIII centuries B. C. Life temporarily broken in VIII century B. C. revived in Hellenistic period, more precise—in II century B. C., simultaneously with the foundation of Artashat capital and Garni fortress—the summer residence of Armenian kings.

The circumstance by itself that Dvin settlement was placed on the way from Artashat capital to the summer residence Garni suggests the idea of political fate common for the settlement and the two ancient monuments. Probably, the life in Dvin is being revived simultaneously with rebuilding of Artashat and Garni which were ruined by Romans in I century A. D.

Dvin is one of the outstanding ancient cultural-historical centres of Armenia that functioned almost uninterruptedly, beginning from deep antiquity up to later time; the archaeological strata of those monuments preserve signs typical for history and culture of all periods. That confirms the fact of long and uninterrupted development of cultural life on Armenian plateau.

Ներածություն

1. Փատառոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Թրֆիրս, 1912, գլ. Ը, էջ 28:
2. Մովսէսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գլ. Ը, էջ 265:
3. Saint-Martin M. J. Mémoires historique et géographique sur l'Arménie. Paris, 1818, t. 1, p. 119.
4. Адоиц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 222. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1932, էջ 11:
5. Զանուկյան Գ. Բ., Ստուգարանություններ, ՊԲԸ, 1963, № 4, էջ 96:
6. Minorsky M. V. Le nome de Dvin. — Revue des Etudes Arméniennes, 1930. t. X, fa-c. 1, p. 117—120.
7. Դանիկյան Է. Լ., Իսիդոր Քարակացու «Պարթևական կայանները», ՊԲԸ, 1971, № 4, էջ 174:
8. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971, էջ 761:
9. Marquart J. Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenact. Berlin, 1901, S. 82—84.
10. Ազարանզեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 404:
11. Ալիշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 158:
12. «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 826:
13. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և ..., էջ 59, 82:
14. Նույն տեղում, էջ 90—95: Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնադարի հեթանոսական մեհյանի մասին, ՊԲԸ, 1966, № 2, էջ 45—48:
15. Թորամանյան Բ., Նյուֆեր Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 214:
16. Բալանբարյան Ա. Ա., Դվինի 1980 թ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ԼԳ, 1982, № 12, էջ 93:
17. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և ..., հ. 1, էջ 91: Նույնի, Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և ..., էջ 46—47:
18. Փատառոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 12:
19. Չենոբայ Գլակայ Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 35: Սահնյան Ա. Ա., Քաղաքի բաղկիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 230—231:
20. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և ..., էջ 41—45:
21. Մկրտումիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Թարգմանեաց Ի Հայ Տոսիկ արքիպիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1911, էջ 72:
22. Չենոբայ Գլակայ Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 24:
23. Ովտանէս Լախիդպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870, էջ 100:
24. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», կազմեց՝ Լ. Մ. Մեխրիսթ-բեկ, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 170—172:
25. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և ..., հ. 1, էջ 254:

26. Тирация Г. А. Материальная культура Армении первых веков н. э. по данным некрополя и бани в Гарни: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1956, с. 6.
27. Мартиросян А. А. Город Тейшебаини (по раскопкам 1947—1958 гг.). Ереван, 1961, с. 83—84.
28. Առաքելյան Բ. Ն., Հայկական պատկերարանդանները 4—7-րդ դարերում, Երևան, 1949, էջ 23—24: Նույնի, Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում (6-րդ դ. մ.թ.—3-րդ դ. մ.թ.), ՊԲԸ, 1969, № 1, էջ 58—59:
29. Արեշյան Գ. Ն., Հին Շամիրասի տաղիվածները, Գիտություն և տեխնիկա, 1980, № 4, էջ 40—41:
30. Тер-Мартirosos Ф. И. Раскопки античного Ширакавана. АО 1979 г., М., 1980, с. 424—425. Նույնի Традиционизм и инновация в эллинистической Армении (по материалам раскопок античного Ширакавана).—В кн.: Всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке: Тез. докл. Ереван, 1980, с. 78—80.
31. Հարությունյան Վ. Մ., Դվինի 5—7-րդ դարերի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950:
32. Мушегян Х. А. Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962.
33. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 2, Երևան, 1982:
34. Քալանբարյան Ա. Ա., Դվինի Նյուֆեական մշակույթը 4—8-րդ դարերում, Երևան, 1970:
35. Նույնի, Դվին 1. Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964—1970 թթ., Երևան, 1976:
36. Кушнарева К. X. Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977.
37. Тирация Г. А. նշվ. աշխ., էջ 12: Նույնի, О торговых связях Армении с Сирией в античное время. — Палестинский сб., 1959, вып. 4(67), с. 74. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հին Հայաստանի ապակու մասին, ԼԳ, 1967, № 1, էջ 83—88, Առաքելյան Բ. Ն., Տիրացյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., Հին Հայաստանի ապակին (1—4-րդ դդ.), Երևան, 1969, էջ 33, 42—43, 54—55:
38. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմախոս կնիքները, ՊԲԸ, 1965, № 1, էջ 273—274:
39. Քոչարյան Գ. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Դվինում, ՊԲԸ, 1980, № 2, էջ 277—285:
40. Խաչատրյան Ժ. Գ., Իրանա-հայկական դիցարանական աղբյուրների հարցի շուրջ, ԼԳ, 1981, № 2, էջ 59—62:

1. Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի բնակավայրը և դամբարանադաշտը

1. Отчет археологической комиссии за 1899 г., СПб., 1902, с. 90—94.
2. «Արարատ», 1907, էջ 526, 658—660: «Արարատ», 1909, էջ 173—178:
3. Кушнарева К. X. նշվ. աշխ., էջ 5—40: Քոչարյան Գ. Գ., Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենը, ԼԳ, 1974, № 5, էջ 82—87:
4. Դաշուային օրագրեր, Ղաֆարյան Կ., 1938, 1947, 1948, 1949, 1950, 1959, 1969 թթ., Քոչարյան Գ., 1947, 1948 թթ., Վահանյան Մ., 1947, 1948, 1960 թթ., Կարապետյան Լ., 1949, 1963 թթ., Զանվիլայան Է., 1954, 1959 թթ., Մախարյան Ս., 1966 թ., Ժամկոչյան Ա., 1966, 1967 թթ., Բարսեղյան Յ., 1967, 1972, 1973 թթ., Փուշկարյան Կ., 1967, 1970, 1971 թթ.: Մրանք պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:
5. Ղաֆարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և ..., հ. 2, էջ 96:
6. Քոչարյան Գ. Գ., Նոր նյուֆեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, «Հայկական ՍՍՀ-ում 1981—1982 թթ. դաշուային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի գեկուցումների թեզիսներ», Երևան, 1983, էջ 25—26: Նույնի, Նոր նյուֆեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, «Հայկական ՍՍՀ-ում

1983—1984 թթ. զաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուրումների թեզիսներ», Երևան, 1985, էջ 38—39:

7. Тирацян Г. А. Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований: Вопросы генезиса, топографии, градостроительной структуры, архитектурного облика. — ВДИ, 1979, № 2, с. 165—175.
8. Օհանյան Հ. Ա., Անտիկ Հարապոպոպական կոտայքյեք Շամիրաբի բազմաբնակավայրում, «Հայաստանի մշակութային և արվեստի պատմությունների նվիրված հանրագիտական հիմնադրամի գիտական կոնֆերանս», Զեկուրումների թեզիսներ, Երևան, 1982, էջ 217—218:
9. Քոչարյան Գ. Գ., Գլխի արվեստի զարաշրջանում, ՊՔԸ, 1970, № 2, էջ 272—275:
10. Առաքելյան Բ. Ն., Հարապոպական արվեստի զարաշրջաններ Արառաշտ մարաբազմից, ՊՔԸ, 1967, № 4, էջ 302—305, նկ. 3: Նույնի, Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970—1973 гг. — ИФЖ, 1974, № 4, с. 48, рис. 1.
11. Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ., Հայագիտական կենտրոնի 1977—78 թթ. զաշտային հնագիտական աշխատանքների, «Բաներ Երևանի համալսարանի», 1979, № 2, էջ 107, նկ. 2:
12. Караханян Г. О., Тер-Мартirosов Ф. И. Раскопки у с. Ширакаван. АО 1977 г., М., 1978, с. 506—507; Демирханян А. Р. Эллинистическое поселение на территории г. Еревана. АО 1980 г., М., 1981, с. 424—426.
13. Халилов Д. А. Раскопки на городище Хынысли, памятнике древней Кавказской Албании. — СА, 1962, № 1, с. 210, рис. 1, 31; Казиев С. Н. Историко-археологическое обследование городища Кабалы. — Материальная культура Азербайджана, 1964, т. 5, с. 22—23, табл. 1; Иссен А. А. Из истории исторического прошлого Мильско-Карабахской степи. — МИА, 1965, № 125, с. 33—34, рис. 15, 16; Халилов Дж. А., Бабаев И. А. О городах древней Кавказской Албании. — СА, 1974, № 4, с. 104; Бабаев И. А. Исследования общественного здания второй половины I в. до н. э.—I в. н. э. на городище Кабала. — СА, 1977, № 4, с. 220, рис. 2.
14. Апакидзе А. Города древней Грузии. Тбилиси, 1968, с. 39, рис. 5.
15. Dörner F. K., Gözlü Th. Asameta an Nymphaios. Berlin, 1963. Taf. 39 B, 41 A. 42 A, Abb. 21 A P, Anm. 56.
16. Пугаченкова Г. А. Архитектурные памятники Нисы. — Тр. ЮТАКЭ, 1949, т. 1, с. 213—214. Նույնի, Храм и некрополь в Парфянской Нисе. — ВДИ, 1953, № 3, с. 159—167. Նույնի, Пути развития Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. — Тр. ЮТАКЭ, 1958, т. 6, с. 62—63, рис. 71. Նույնի, Халчаян: К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966, с. 48, рис. 25; с. 62 рис. 37; 3; с. 132, рис. 79. Նույնի, Из истории античной культуры Узбекистана. Ташкент, 1973, с. 87—89.
17. Schmidt F. F. Persopolis Chicago, 1953, v. I, pp. 145, 149, 153, pl. 122.
18. Пичикян И. Р. Торевидные базы (происхождение, хронология). — В кн.: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979, с. 57—61.
19. Մնացականյան Ս. Խ., Զվարթնոցը և Նույնաբլուզ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 242: Բալանբաջյան Ա. Ա., Գլխի կենտրոնական թաղամասի 1971—1973 թթ. պեղումները, ԼԳ, 1975, № 7, էջ 97, նկ. 2, 3:
20. Նույն տեղում, էջ 89—92:
21. Кушнарева К. X., Եզվ աշխ., էջ 36:
22. Ղաֆարյան Կ. Գ., Գլխի բազարը և ..., հ. 1, էջ 59, 82: Քոչարյան Գ. Գ., Հելլենիստական զարաշրջանի զարաբանազաշտ Գլխում, էջ 277—285: Գոչարյան արարերը.

Ղաֆարյան Կ., 1938, 1948, 1949, 1950 թթ., Քոչարյան Գ., 1947, 1949, 1950, 1951 թթ., Վանանյան Մ., 1947, 1948 թթ., Փոստենկաթիներ, Նագիտական նյութերի գրանցման մատյաններ: Երևան, 1948 թ. Նախաստանի պատմության պետական թանգարանում:

23. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: Античный некрополь (результаты раскопок 1956—1972 гг.). Ереван, 1979, Նույնի, Արառաշտ II. Անտիկ զարաբանազաշտներ (871—1077 թթ. պեղումներ), Երևան, 1971:
24. Кошелев Г. А. Культура Парфии. М., 1966, с. 114, 116.
25. Тер-Мартirosов Ф. И. Античные печи из раскопок Арташата. — ВОН, 1975, № 7, с. 72. Նույնի, Раскопки античного Ширкаван, с. 424—425. Խաչարյան Ժ. Գ. Արառաշտ II. ..., էջ 2:
26. Мушегян Х. А., Եզվ աշխ., էջ 10—11, 107—108:
27. Քոչարյան Գ. Գ., Գլխից հայտնաբերված արապարական նշանակությամբ սայլ, ԼԳ, 1978, № 2, էջ 95—98:
28. Ղաֆարյան Կ. Գ., Գլխի բազարը և ..., հ. 1, էջ 251—254: Ղաֆարյան Կ. Գ., Բալանբաջյան Ա. Ա., Գլխի 1975—1976 թթ. պեղումները, ԼԳ, 1978, № 2, էջ 130, տախտ. 3-րդ:
29. Мушегян Х. А., Եզվ աշխ., էջ 10—11, 107—108:
30. Քոչարյան Գ. Գ., Գլխից հայտնաբերված ... սայլ, էջ 95—98:
31. Հարությունյան Վ. Մ., Եզվ աշխ., էջ 97:
32. Ղաֆարյան Կ. Գ., Գլխի բազարի հիմնադրման ժամանակի և ..., էջ 44: Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, «Հանգն Ամսօրնայ», 1975, № 10—12, էջ 431: Քոչարյան Գ. Գ., Անտիկ զարաշրջանի զոհանգան Գլխից, ՊՔԸ, 1977, № 2, էջ 280—286: Նույնի, Գլխի անտիկ զարաշրջանում, էջ 272—275:

II Հելլենիստական զարաշրջանի Գլխի տնտեսությունը

1. Есаян С. А. Древняя культура племен северо-восточной Армении (III—I тыс. до н. э.) Ереван, 1976, с. 201, табл. 138, рис. 1.
2. Առաքելյան Բ. Ն., Զին Արառաշտ, Երևան, 1975, էջ 25—26: Տիրացյան Գ. Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼԳ, 1972, № 2, էջ 41. Նույնի, Նագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ԼԳ, 1973, № 5, էջ 99, նկ. 4: Խաչարյան Ժ. Գ., Երևանի տաշաբուրստ Գաննի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի, ՊՔԸ, 1964, № 1, էջ 264—274:
3. Նույնի, Արառաշտ II. ..., էջ 69: Аракелян Б. Н. Арташат I: Основные результаты раскопок 1970—1977 гг., Ереван, 1982, с. 32, табл. XXXVII, XXXVIII.
4. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, с. 37, рис. 9.
5. Քոչարյան Գ. Գ., Գլխից հայտնաբերված ... սայլ, էջ 95—98:
6. Гайдукевич В. Ф. Виноделие на Боспоре. — МИА, 1958, № 8, с. 385, рис. 29—31.
7. Пиотровский Б. Б. Ванское царство: Урарту. М., 1959, с. 142—147.
8. Առաքելյան Բ. Ն., Կարախանյան Գ. Հ., Գաննի III, 1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962, էջ 38:
9. Гайдукевич В. Ф., Եզվ աշխ., էջ 358—359:
10. Печенкин Н. Н. Археологические разведки в местности Страбовновского старого Херсонеса. — ИАК, 1911, вып. 42, с. 111, рис. 1: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., 1949, с. 169, рис. 29. Նույնի, Виноделие на Боспоре, с. 358, рис. 4; с. 375, рис. 2, 3; с. 377, рис. 20, с. 378, рис. 21.
11. Նույն տեղում, էջ 389—390:
12. Նույն տեղում, էջ 380, նկ. 38: Народы Кавказа (Под ред. Гарданова Б. А. и др. М., 1962, т. 2, с. 242—246.
13. Տիրացյան Գ. Ա., Կարապետյան Ի. Ա., Արմավիրի 1974—1978 թթ. պեղումները, ՊՔԸ, 1979, № 4, էջ 251—254:

14. Սեանյան Հ. Ա., Անտիկ բնակավայր Շամիրամի վարդերկաթեղարյան բաղաբաղաբեր տարածքում, «Հայկական ՍՍՀ-ում 1931—1982 թթ. դաշտային նահրտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված դիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեղիսները», Երևան, 1983, էջ 32:
15. Гайдукевич В. Ф. Виноделие на Боспоре, с. 356—357.
16. Քաչաղյան Գ. Գ., Անտիկ դարաշրջանի դուրդի անիվներ, ԼՂԳ, 1980, № 9, էջ 79—82:
17. Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. М., 1953, с. 20; Бобринский А. А., Мельникова О. Н. Гончарный круг у населения Юхновской культуры, — СА, 1977, № 2, с. 180.
18. Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատի 7-րդ բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, ԼՂԳ, 1978, № 8, էջ 63, տախտ. 1, 1:
19. Առաքելյան Բ. Ն., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, Գ. 1, Երևան, 1958, էջ 214: Խնկիկյան Օ. Ս., Արհեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1977, էջ 57—60:
20. Пиотровский Б. Б. Кармир блур II: Результаты раскопок 1949—1950 гг. Ереван, 1952, с. 85, рис. 46; Мартиросян А. А. Аргистихинили, Ереван, 1974, с. 115. Խոջայիյան Մ. Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը (ըստ արձանագրական ու նկարազարդումների), Երևան, 1971, աղ. XV:
21. Վախագրյան Վ. Գ., Գլխի քաղաքը և ... Գ. 1, էջ 235, նկ. 219: Քալանթարյան Ա. Ա., Գլխի նյութական մշակույթը ..., աղ. XXXI, 6—7:
22. Саркисян Е. С. Гончарное искусство Армении. Ереван, 1978, с. 44, рис. 5.
23. Քաչաղյան Գ. Գ., Գլխի ... խեցեղենը, էջ 82—97:
24. Տիրացյան Գ. Ա., Արժավիրի պեղումները, նկ. 7: Խաչատրյան Ժ. Գ., Կանեցյան Ա. Գ., Արտաշատի 8-րդ բլրի շերտագրությունը, ԼՂԳ, 1974, № 9, էջ 78—80:
25. Гагошидзе Ю. М. Самadlo (археологические раскопки). Тбилиси, 1979, табл. 1, 2, 4.
26. Plutarch's Lives. London, 1959, v. II, p. 548.
27. Խաչաղյան Ե., Վասպուրական, «Ազգագրական Հանդես», 1917, Գ. 26, էջ 210:
28. Սամոսյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, Գ. 1, Երևան, 1931, էջ 180: Բեկիբ-Փաշայան Վ. Վ., Անահիտ դիցունու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 101, նկ. 14:
29. Кушнарева К. Х., Նշվ. աշխ., էջ 9, նկ. 23, 30:
30. Тирация Г. А. Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки). — ИФЖ, 1971, № 1, с. 217—218; Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., табл. IV. Նույնի Արտաշատ II., էջ 96; Есаян С. А., Калантарян А. А. Античный некрополь Ошакана. — ВОН, 1976, № 12, с. 30.
31. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 33.
32. Лосева И. М. Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина на холме Арин-Берд. — СА, 1958, № 2, с. 187, рис. 103; Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944, с. 180, рис. 42; Мартиросян А. А. Аргистихинили, с. 96, рис. 61.
33. Cook R. M. Greek painted pottery, London, 1960, p. 226—229 Տիրացյան Գ. Ա., Արժավիրի պեղումները, ԼՂԳ, 1974, № 12, էջ 61:
34. Тирация Г. А. Древнеармянская керамика ..., с. 216—217, табл. 1, 4. Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատ II., ..., էջ 44, նկ. 11, 1:
35. Мартиросян А. А. Аргистихинили, рис. 23а.
36. Тирация Г. А. Древнеармянская керамика ..., с. 222, табл. 1, 13; III, 10; Мнацаканян А. О., Тирация Г. А. Новые данные о материальной культуре древней Армении. — Изв. АН АрмССР, 1961, № 8, с. 75; Аракелян Б. Н. О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира. — ИФЖ, 1969, № 4, с. 168, табл. I, рис. 4; табл. III, рис. 2. Տիրացյան Գ. Ա., Կարապետյան Ի. Ա., Նշվ. աշխ., էջ 249, 254—255: Կարապետյան Ի. Ա., Կարճաղբյուրի պեղումները (1975—
- 1978), ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 274—275, աղ. 2—բգ: Արեշյան Գ. և ուրիշներ, Հայագիտական կենտրոնի... աշխատանքները, աղ. 1, նկ. 4: Խաչատրյան Ժ. Գ., Կանեցյան Ա. Գ., Նշվ. աշխ., էջ 80, աղ. 1-ի, 1:
37. Տիրացյան Գ. Ա. Հացավան ամրոցի պեղումները, ԳԱՏ, 1963, № 12, էջ 108; Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատի 7-րդ բլրի ... արդյունքները, էջ 21: Կարապետյան Ի. Ա., Նշվ. աշխ., էջ 274, աղ. 2-բգ, 11: Արեշյան Գ. և ուրիշներ, Հայագիտական կենտրոնի ... աշխատանքները, էջ 208: Խաչատրյան Ժ. Գ., Քալանթարյան Ա. Ա., Խոջայիյան և Վարդենիսի շրջանների անտիկ և միջնադարյան նշարձանները, ԼՂԳ, 1972, № 1, էջ 58, աղ. 1-ի, նկ. 2: Тирация Г. А. О расписной керамике древней Армении (VI в. до н. э. — III в. н. э.). — ИФЖ, 1965, № 3, с. 267, табл. II, 4, 5; Аракелян Б. Н. О некоторых результатах ... табл. II; Мартиросян А. А. Аргистихинили, с. 67; Есаян С. А., Калантарян А. А., Նշվ. աշխ., էջ 31, աղ. II, 1, 2; Демирханян А. Р. Նշվ. աշխ.:
38. Тер-Мартиросов Ф. И. Фляги как торговая тара. — В кн.: Проблемы античной истории и культуры: докл. XIV международной конференции антиковедов соц. стран «Эйрене». Ереван, 1979, с. 409—414.
39. Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատ II., ..., էջ 123:
40. Раев А. И. Художественные особенности керамических флагов Кавказской Албании. — ДАН АзССР, 1961, т. XVII, № 8, с. 760—761. Նույնի, Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н. э.—I в. н. э.). Баку, 1964, с. 38; Воробьева М. Г. Керамика Хорезма античного периода. — Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. IV, М., 1959, рис. 4, 5, 12, 13, 26, 27; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920—1921 гг. — Изв. ГАИМК 1931, т. X, вып. 5, рис. 20; Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. Херсонес, 1938, рис. 74. Նույնի, Эллинистический дом в Херсонесе. — Тр. ГЭ, 1962, т. 7, рис. 20; Карасев А. Н. Раскопки городища у саянатория «Чайка», близ Евпатории в 1963 г. — КСИА 1965, вып. 103, рис. 48, 6; Тирация Г. А. О расписной керамике ..., с. 277—278. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 253—254:
41. Тирация Г. А. О расписной керамике ..., с. 266, табл. 1, 3. Նույնի, Древнеармянская керамика ..., с. 221, табл. II, 6.
42. Мартиросян А. А. Аргистихинили, с. 147, рис. 65—68; Есаян С. А. Древняя культура ..., с. 197—199; Тирация Г. А. Древнеармянская керамика ..., табл. I, 6, 7, 8; II, 4, 5. Կարապետյան Ի. Ա., Նորաշենի վաղ հայկական ամրոցը, ՊԲՀ 1974, № 2, էջ 287, նույնի, Կարճաղբյուրի պեղումները էջ 274, Խաչատրյան Ժ. Գ. Արտաշատ II., ..., էջ 100—104:
43. Խաչատրյան Ժ. Գ., Կանեցյան Ա. Գ., Նշվ. աշխ., էջ 80, տախտ. 1-ի, 4: Կարապետյան Ի. Ա., Կարճաղբյուրի պեղումները, էջ 273: Хачатрян Ж. Д. Гарни V., с. 37.
44. Мартиросян А. А. Аргистихинили, с. 144, рис. 53—54.
45. Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատ II., ..., էջ 132: Քալանթարյան Ա. Ա., Գլխի նյութական մշակույթը ..., աղ. XXVI, 9, XXVII, 5:
46. Տիրացյան Գ. Ա., Նահրտական աշխատանքները Արժավիրում, նկ. 3—4: Չաղաղյան Մ. Հ., Հնդկաստանի ավանդույթները և Հայաստանի տեղական խեցեղենի արտադրությունը, «Հայկական ՍՍՀ-ում 1975—1976 թթ. դաշտային նահրտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեղիսները», Երևան, 1977, էջ 27—28:
47. Кругликова Н. Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикалее в VI—III вв. до н. э.—МИА, 1957, № 56, с. 130—131; Зеес Н. Б. Пантикапейская керамика сарматского времени. — МИА, 1957, № 56, с. 151.

48. Гаотровский Б. Б. История и культура Урарту. С. 183; *Мартirosян А. А.* Ар- гиштихинили, рис. 21, 25а-б. Տիրացյան Գ. Ա., *Ուրարտական բազմաթիվ քարե ար- քային և Արիմենյան Իրանը*, ՊԲՀ, 1964, № 2, ադ. 1-ին, 1.
49. Schmidt A. F. *Persepolis*. Chicago, 1957, p. 68, 1: 89,8.
50. Мнацаканян А. О., Тирацян Г. А., Կուֆтин Б. А., *Մարտirosյան Ա. Ա.* Го- род Тейшебани, с. 144, рис. 68. Կուֆтин Б. А., *Արիштихинили*, рис. 25в, г; *Тирацян Г. А.* О расписной керамике ..., с. 266; *Есаян С. А.* Могильник раннеармянского времени в поселке Берд Шамшадинского района. — ИФЖ, 1969, № 4, с. 286. Կուֆтин Б. А., *Древняя культура ...*, с. 199; *Есаян С. А., Калантарян А. А.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 32; *Կուֆтинյան Բ. Գ., Հայաստանի Բ. թ. ա. 7-1-ին դարերի խեցեղենի բնորոշ ժիճև, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 269-278; Կուֆтинյան Ա. Ա., էջ 98; Կարապետյան Բ. Ա., Նորակերպ ... ամրացրել էջ 285; Կուֆтинյան, Կարապետյանի պեղումները, էջ 273, ադ. 1-ին, 7. 9.*
51. *Куфтин Б. А.* Археологические раскопки в Триалети: Опыт периодизации па- мятников. Тбилиси, 1941, с. 46; *Гагошидзе Ю. М.* К датировке могильника Не- рон—Дереси—Мацне. Сер. истории, археологии, этнографии и истории искус- ства, 1975, № 2, с. 98; *Гуммель Я. И.* Археологические очерки. Баку, 1940; с. 149; *Пассек Т. С.* Джафарханский могильник. — ВДИ, 1946, № 2, с. 177; *Ка- зиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре: Альбом кувшинных погреб- ений. Баку, 1960, с. 21, табл. XI.
52. Կուֆтинյան Բ. Գ., *Արտաշատ II ...*, էջ 58:
53. *Аракелян Б. Н.* Гарни I: Результаты раскопок 1949—1950 гг. Ереван, 1951, с. 41, рис. 28.
54. Կուֆтинյան Բ. Գ., Կանեցյան Ա. Գ., ԿԶԳՄՄ, էջ 82—83, տախ. 2-րդ; 10, 12; Կա- նեցյան Բ. Գ., *Արտաշատ II ...*, էջ 110:
55. *Кругликова И. Т.* Ремесленное производство ..., 1957, с. 128, рис. 7, 10.
56. Կուֆтинյան Բ. Գ., Գոֆին ... խեցեղենը, էջ 91—92:
57. Կարապետյան Ա. Ա., Գոֆինի նյութական մշակույթը ..., ադ. XXXIII:
58. Տիրացյան Գ. Ա., *Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում*, էջ 99:
59. *Хачатурянц Д. А.* Уплисцихе: Результаты археологических изысканий 1957— 1963 гг. Тбилиси, 1964, табл. XXXI, 6, 9; XXXII, 6, 10; XLII, 13, 14; *Пассек Т. С.* Джафарханский могильник, с. 185, рис. 27; *Нессен А. А.*, ԿԶԳՄՄ, II, 8, 9, 10; *Блаватский В. Д.* История античной расписной керамики, с. 277. Տիրացյան Գ. Ա. *Հայաստանի ամրացրել 1962 թ. պեղումները*, էջ 106—108; Goldman H. Excavations at Gözü-Kule: Tarsus. Princeton (N. J.), 1950, v. I, pp. 226, 228, № 189, 219, 220.
60. Զարգարյան Մ. Հ., ԿԶԳՄՄ, Կուֆтинյան, Հելլենիստական ներմուծված խեցեղենի նորահայտ ժիճույթը, «Հայկական ՍՍՀ-ում 1977—1979 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանք- ների արդյունքներին նվիրված գեղարվեստների թեզիսներ», Երևան, 1979, էջ 24—25:
61. *Аракелян Б. Н.* Арташат I: ..., с. 39, рис. 5а, б; 6а, б.
62. Կուֆтинյան Բ. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Գոֆինում, էջ 277—283:
63. *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре: ..., табл. XXXVII.
64. *Акопян Н. Г.* Художественный металл средневековой Армении IX—XIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ереван, 1977, с. 18.
65. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 87. Կուֆтинյան, *Արտաշատ II ...*, էջ 74; *Есаян С. А., Калантарян А. А.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 35:
66. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 97; *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре: ..., табл. XXXIX, 2; *Голубкина И. Т.* Археологические обследования и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г. — Изв. АН АзССР, сер. общ. наук, 1959, № 1, табл. II, 6.
67. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., рис. 109.
68. Կուֆтинյան Բ. Գ., էջ 103, նկ. 45, 2, 46, 3; *Есаян С. А., Калантарян А. А.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 36—37, ադ. 3-րդ, 4-րդ; *Иващенко М. М.* Кувшинный могильник За- падной Грузии. — СА, 1950, т. 10, с. 326, рис. 8; *Кизурадзе Н.* Дапнарский мо- гильник. Тбилиси, 1976, табл. XLVII; *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре, табл. XXXIX.
69. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 94, рис. 35, 3; с. 102. Կուֆтинյան, *Արտաշատ II ...*, էջ 60, նկ. 19, 10, 11, էջ 80:
70. *Халилов Д. А.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 211, նկ. 2, 6, 8:
71. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 106.
72. *Гагошидзе Ю. М.* К датировке могильника Нерон—Дереси, с. 102, рис. 11.
73. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 109—112; *Есаян С. А., Калантарян А. А.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 37; *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре, табл. XLI—XLIII; *Куфтин Б. А.* Материалы к археологии Колхиды. Тбилиси, 1950, т. II, с. 50—51; *Иващенко М. Н.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 326—327; *Кизурадзе Н.*, ԿԶԳՄՄ, էջ 55; *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ, вып. 11—12, М., 1975, табл. 12, 15. Կուֆтинյան, *Античные бусы Северного Причерноморья*. — САИ, вып. 11—12, М., 1978, табл. 27, 30, 33.
74. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 107, рис. 46, 1.
75. *Алексеева Е. М.* Античные бусы ..., 1978, с. 40.
76. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 109—110. Կուֆтинյան, *Արտաշատ II ...*, էջ 87:
77. *Качалов Н. Н.* Стекло. М., 1959, с. 88.
78. *Алексеева Е. М.* Античные бусы ..., 1978, с. 27—32, табл. 26.
79. *Хачатурянц Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 93—94. Կուֆтинյան, *Արտաշատ II ...*, էջ 81—85:
80. *Furtwängler A.* Die Antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum. Leipzig-Berlin, 1900, Bd. III, S. 116—124.
81. Կուֆтинյան Բ. Գ., *Richter G. M.* Catalogue of engraved gems Greek, Etruscan and Roman. Rome, 1956, p. 32—34; *Павлов В. В.* К вопросу о малоазийской глипти- ке. — В кн.: Древний Мир. М., 1962, с. 327—335; *Книпович Т. Н.* Греко-пер- сидские резные камни Эрмитажа. — Сб. ГЭ, 1926, т. 3, с. 41—58.
82. *Zwierlein-Diehl E.* Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Antikenabteilung. Berlin—München, 1969, Bd. II, S. 82— 83.
83. *Никулина Н. М.* К вопросу о «восточно-греческом» и «греко-персидском» ис- кусстве (по материалам глиптики V—IV вв. до н. э.). — ВДИ, 1969, № 3, с. 114—120.
84. Կարապետյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, նկ. 36, 39, 331 և այլն; Բուրաչյան Զ. Բ., Երկրորդական դարաշրջանի հնարները Հին Հա- յաստանում, ՊԲՀ, 1980, № 3, էջ 216—228:
85. Սաֆյան Դ. Գ., Սաֆյան Պ. Գ., *Արևելյանի, Երևան, 1936, էջ 882—885 (պատուի Ի, 6, է, 11, ԺԱ, 11):*
86. *Maximova M. E.* Griechisch-perstische Kleinkunst in Kleinasien nach den Perser- kriegten. — Archäologischer Anzeiger 3—4, 1928, S. 650, Abb. 2; S. 658, Abb. 15. Rich- ter G. M., ԿԶԳՄՄ, էջ 34, 134, տախ. XXII. Boardman J. Greek gems and finger rings (early bronze age to late classical). London, 1970, pl 881, 883, fig. 291.
87. *Zwierlein-Diehl E.*, ԿԶԳՄՄ, տախ. 41, №. 189. Boardman J., ԿԶԳՄՄ, տախ. 274, 349, ֆիգ. 310:
88. Կուֆтинյան Բ. Գ., էջ 320—322, 326:

89. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմաճյուղ կնիքները, էջ 276: Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 430:
90. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 127—131; Есаян С. А., Калантарян А. А., Նշվ. աշխ., էջ 37—38: Փոշարյան Գ. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Գվինում, էջ 283:
91. Гагошидзе Ю. М. К датировке могильника Нерон-Дереси, с. 90—103.
92. Бабаев И. А. О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Минге-чауре. — В кн.: Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965, с. 128—133, рис. 1—3.
93. Քոչարյան Գ. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Գվինում, էջ 283:
94. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմաճյուղ կնիքները, էջ 273—274:
95. Վաֆայրյան Կ. Գ., Գվին բազրի հիմնադրման ժամանակի և ..., էջ 44: Նույնի, Գվին բազրի և ..., հ. 2, էջ 137:
96. Тирация Г. А. Армянская тиара (опыт культурно-исторической интерпретации). — ВДИ, 1982, № 2, с. 90.
97. Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 431:
98. Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА. 1951, № 16, М.—Л., с. 70—71.
99. Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 420:
100. Պետովկան Զ., Արտաշեսյան հարստության դրամները, Վիեննա, 1969, էջ 32:

III. Գվինը մեր բովանդակության առաջին դաշտում

1. Հարությունյան Վ. Մ., Նշվ. աշխ., էջ 94—95, նկ 37, 38:
2. Тревер К. В. Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.—IV в. н. э.). М.—Л., 1953, с. 40, табл. 21.
3. Пузаченкова Г. А. Архитектурные памятники Нисы, с. 211—213. Пути развития Южного Туркменистана ..., с. 98—99. Նույնի, Халчаян: ..., с. 132—133, рис. 79. Նույնի, Из истории античной культуры Узбекистана, с. 87—90; Дьяконов М. Н. Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадан) (Кобадан) (1951 гт.). — МИА, 1953, № 37, с. 262, рис. 7; Литвинский Б. А., Зеймаль М. Н. Каменные базы колонн из Вахшской долины. — Изв. отд-ния общ. наук АН ТаджССР, 1960, вып. 1(22), с. 77, рис. 2.
4. Воронина В. Л. Конструкции и художественный образ в архитектуре Востока. М., 1977, с. 62, рис. 51, 9, 10.
5. Пичкян И. Р., Նշվ. աշխ., էջ 58:
6. Маркузон В. Ф. Архитектура архаической эпохи (750—480 гг. до н. э.). — В кн.: Всеобщая история архитектуры / под ред. В. Ф. Маркузона и др. М., 1973, с. 40.
7. Քոչարյան Գ. Գ., Մածկի բարի սալ Գվինից, 129, 1974, № 11, էջ 102—105:
8. Մանինյան Ա. Ա., Անտիկ դարաշրջանի բարակերտ թաղ Գաննիում, ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 169—186:
9. Канецян А. Г. Античные черепицы из раскопок Арташата — СА, 1984, № 1, с. 185—187.
10. Бабаев И. А. Античная черепица Кавказской Албании. — СА, 1974, № 2, с. 50—51, 54, рис. 5; Гайдукевич В. Ф. Строительные керамические материалы Боспора: Боспорские черепицы. — Изв. ГАИМК, 1935, вып. 104, с. 222—227; Мерперт Н. Я. Фанагорийские черепицы из раскопок 1938 г. — МИА, 1951, № 19, с. 227—235; Блаватский В. Д. Античная археология ..., с. 50—53; Зеест И. Б. Строительные керамические материалы. — САИ, 1966, вып. Г1—20, с. 51—61, табл. 40, 41.

11. Քոչարյան Գ. Գ., Անտիկ դարաշրջանի զոհասեղան Գվինից, էջ 280—286:
12. Ростовцев М. И. Святлище Фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре. — ИАК, 1911, вып. 40, с. 1—42, рис. 5, 6; Соломоник Э. И. Алтарь Немесиды из Херсонеса. — ВДИ, 1960, № 2, с. 133—139, рис. 1. Cumont Fr. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911, S. 128, Fig. 6. Campbell L. A. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968, pl. XXIX, XXXI. Lane E. Corpus monumentorum religionis et menis. Leiden, 1971, t. 1, Fig. 121, 125. Vanden Berghe L. Archeologie de l'Iran ancien. Leiden 1959. p. 16, td. 15.
13. Plutarch's Lives, p. 175.
14. Vermasere M. J. Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraicae. The Hague, v. I, 1956; v. II. 1960. Նույնի, Mithraica II: The Mithraeum at Ponza. Leiden, 1974.
15. Cumont Fr., Նշվ. աշխ., էջ 120—122:
16. Campbell L. A., Նշվ. աշխ., էջ 22—25, տախտ. VII, 181; XIII, 435; XV, 650; XXIX, 1496.
17. Նույն տեղում, էջ 135, 139, տախտ. II, 37, V, 75, XI, 321, XII, 390, XIII, 435:
18. Նույն տեղում, էջ 136, 139, տախտ. XI, 321, XVII, 693, XX, 1128, XXV, 1283, XXVI, 1292, XXXIII, 1727:
19. Նույն տեղում, էջ 25—26, տախտ. V, 75, XI, 321, XII, 390, XIII, 435, XV, 650, XXXIII, 1727:
20. Նույն տեղում էջ 15—22, 26—28:
21. Ազաթանգեղայ Պատմություն հայոց, էջ 411—412:
22. Cumont Fr., Նշվ. աշխ., տե՛ս քաբուհը:
23. Тревер К. В., Նշվ. աշխ., էջ 77—95: Մանինյան Ա. Ա., Գաննիի և Գեղարքի հարստաբազմական հուշարձանները, Երևան, 1969, էջ 18:
24. Քոչարյան Գ. Գ., Մածկի բարի սալ Գվինից, էջ 102—105:
25. Cass. Dio., LXIII, 5 (1—3): Հովսեփոս Փավլոս, Դիոն Կասսիոս, Հին հունական աղբյուրներ Աթարգմ. բնագրից կրկնաշարյան Ս. Մ., Երևան, 1976:
26. Cumont Fr., Նշվ. աշխ., էջ 31—34:
27. Cass Dio., LXIII, 6, 7. Քայ անբարյան Ա. Ա., Գվինի նյութական մշակույթը..., էջ 10:
28. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972, с. 213.
29. Արեղյան Մ., Երկեր, հ. 4, Երևան, 1968, էջ 555:
30. Սասնա ծոեր լյատումների գրառումները և բնագրի լյատրատուրը Ա. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 636—639: Սասնցի Գավիթ: Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Երևան, 1981, էջ X—XI:
31. Ավարիբեյյան Ք.. Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 13—79:
32. Խաչատրյան Ժ. Գ., Իրանա-հայկական դիցարանական աղբյուրների հարցի շուրջ, էջ 54—73:
33. Cass., Dio., LXVIII, 21.
34. Ասաբեյյան Բ. Ն., Լատիներեն արձանագրություններ ..., էջ 309:
35. Ростовцев М. И., Նշվ. աշխ., էջ 6—9. Шеглов А. Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. — В кн.: Древние Фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, с. 155—156.
36. Cumont Fr., Նշվ. աշխ., էջ 36:
37. Аракелян Б. Н. Гарни I: ..., с. 46.
38. Ասաբեյյան Բ. Ն., Տրացյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., Նշվ. աշխ., էջ 54—55:
39. Լալայան Խ., Գամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 200, նկ. 201: Аракелян Б. Н. Гарни I: ..., рис. 33, табл. 25. Նույնի, Гарни II: ..., рис. 33, 16, табл. XV: Тирация Г. А. Материальная культура Армении..., с. II; Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 63—64.

40. **Аслапов Г. М.** Из истории материальной культуры Кавказской Албании, I—IV вв. — В кн.: Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962, с. 129, рис. 7; **Чилашвили Л. А.** Городище Урбниси. Тбилиси, 1964, с. 167, рис. 33, 4.
41. Ասափլյան Բ. Ն., Տրցալյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., *Եջմ. աշխ.*, էջ 42—43:
42. Նույն տեղում, էջ 33:
43. **Гайдукевич В. Ф.** Некрополи некоторых боспорских городов, (по материалам раскопок 1930-х годов). — МИА, 1959, № 69, с. 187, рис. 62, 2; **Сорокина Н. П.** Тузлинский некрополь. — Памятники культуры, вып. 26, М., 1957, табл. 12, 2.
44. Ասափլյան Բ. Ն., Տրցալյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., *Եջմ. աշխ.*, էջ 13—14:
45. **Аракелян Б. Н.**, Гарни I: ..., с. 55; **Хачатрян Ж. Д.** Гарни V: ..., с. 112.
46. **Аракелян Б. Н.** Гарни I: ..., с. 48.
47. **Мишегян Х. А.** Денежное обращение Двина ..., с. 107. Mattingly F. Coins of the Roman Empire in the British Museum. London, 1955, v. 1, p. 89, 90, № 52, 533.
48. **Мишегян Х. А.** Денежное обращение Двина ..., с. 107. Mattingly F. Coins of the Roman Empire in the British Museum. London, 196, v. II, p. 341—342, № 223.
49. Ասափլյան Խ. Ա., *Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից (մ.թ.ա. V դարի վերջերից մինչև մ.թ. III դարի սկիզբը)*, ՊԲՀ. 1970, № 3, էջ 78—79:
50. **Мишегян Х. А.** Денежное обращение Двина ..., с. 108.
51. **Зограф А. Н.** Распространение находок античных монет на Кавказе. — Тр. отд. нумизматики ГЭ, 1945, т. I, с. 53, № 11.
52. **Фролова Н. А.** Монетное дело Рискупорида II. — Нумизматика и эпиграфика, 1968, т. 7, с. 43—68.
53. **Гайдукевич В. Ф.** Боспорское царство. М.—Л., с. 51—79.
54. **Манандян Я. А.** О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.). Ереван, 1954, с. 96.
55. **Марченко И. Д.** Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг. — МИА, 1956, № 57, с. 119, рис. 4; **Неверов О. Я.** Бронзовый перстень с портретом армянского царя из Фанагории. — В кн.: Всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке, тез. докл. Ереван, 1980, с. 54.

Վերջարան

1. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, էջ 534—542:
2. Նույն տեղում, էջ 516—520:
3. Եղիշի Վան Վարդանյան և Հալոց պատերազմին, Երևան, 1957, գլ. 3-րդ, էջ 68, 79:
4. **Маркс К., Энгельс Ф.** Соч. 2-е изд., т. 46, ч. I, с. 471.
5. Тае., App., XLI; Տափրասու Կ., Օտտո ազդերները Հայերի մասին. Լատինական աղբյուրներ, № 3, քաղցե և լատիններն ընթացմանն Պ. Ստանիկյան, Երևան, 1941:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԳՍՏ—Տեղեկագիր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի (Հաս. գիտ.)
 ԼԶԳ—Արարեր Հասարակական գիտությունների
 ՊԲՀ—Պատմա-հանասիրական հանդես
 ԱՕ—Արхеологические открытия
 ВДИ—Вестник древней истории
 ВОН—Вестник общественных наук АН АрмССР
 ГАИМК—Государственная Академия истории материальной культуры
 ГМИИ—Государственный музей изобразительных искусств
 ГЭ—Государственный Эрмитаж
 ИАК—Известия Археологической комиссии
 ИФЖ—Историко-филологический журнал АН АрмССР
 КСИА—Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 МИА—Материалы и исследования по археологии СССР
 СА—Советская археология
 САИ—Свод археологических источников
 ЮТАКЭ—Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция

ՏԱԽՏԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Տախտակ I.

1. Գլխի թուրք. ընդհանուր տեսարան:

Տախտակ II.

- 1. «Բակ» կոչված պեղավայրը միջնաբերդում:
- 2. Հույն աղյուսի պատ կրկնակի քարե հիմնասարքիով:

Տախտակ III.

1. Միջնաբերդի գագաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի հատակագիծը հարակից վաղ միջնադարյան կառույցներով:
Չափագրություն 4. 4. Ղաֆաղարյանի:

Տախտակ IV.

- 1. Միջնաբերդի գագաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի սյունազարդ դահլիճը:
- 2. Միջնաբերդի գագաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի արևմտյան մեք միջնորմների մնացորդներով:

Տախտակ V.

1. Ենթադրական հանգույց. հելլենիստական ժամանակի կառույցի քարե պատը մտնում է վաղ միջնադարյան բաղնիքի սրահի հյուսիսային հիմնապատի տակ:

Տախտակ VI.

1. Միջնաբերդի գագաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի և հարակից վաղ միջնադարյան կառույցների շերտագրական կտրվածքը:
Չափագրություն 4. 4. Ղաֆաղարյանի:

Տախտակ VII.

1-4. Սյան տորածն խարխուլներ հայտնաբերված միջնաբերդի գագաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի արևմտյան հատվածում:
5-6. Սյան տորածն խարխուլներ:

Տախտակ VIII.

- 1-2. Սյան «ատտիկական» խարխուլներ:
- 3, 5, 6. Սյան տորածն խարխուլներ:
- 4. Մատենաբանի սյան վերնամաս:

Տախտակ IX.

- 1. Սյան տորածն խարխուլներ հայտնաբերված միջնաբերդի հյուսիսարևմտյան հատվածում:
2-5. Սյան տորածն խարխուլներ:
Չափագրություն Ա. Գ. Կաննցյանի:
- 7. Մատենաբանի սյան վերնամաս:
Չափագրություն Ա. Գ. Կաննցյանի:
- 8-9. Սյան «ատտիկական» խարխուլներ:
Չափագրություն Վ. Մ. Հարությունյանի:

Տախտակ X.

- 1. Սյանի ավազաքարի տաշվածքներից առաջացած 4-5-րդ դդ. խճե շերտի մի հատված կենտրոնական թաղամասում:
- 2. Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտի տեղագրության պլանը կենտրոնական թաղամասի ընդհանուր հատակագծի վրա:
Չափագրություն Գր. Քոչյանի:
- 3. Կարասային թաղում № 10. կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան անկյունում:

Տախտակ XI.

- 1. Կարասային թաղում № 7. միանավ տաճարի արևելյան մասում:
- 2-3. Կարասային թաղում № 15. կաթողիկե եկեղեցու հին արտիդից հարավ:
- 4. Կարասային թաղում № 1. կաթողիկոսական պալատի հարավային սենյակներից մեկում:
- 5. Կարասային թաղում № 8. միանավ տաճարի արևելյան մասում:
- 6. Կարասային թաղում № 10. կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան անկյունում:

Տախտակ XII.

- 1, 3. Գուրգի անիվ (տուֆ):
- 2, 4. Գուրգի անիվ (կավ):
- 5, 7. Աղորիքներ (չեչոտ որձաքար):
- 6, 9. Տարապաններ (որձաքար, տուֆ):
- 8. Սանդ (չեչոտ որձաքար):

Տախտակ XIII.

- 1-2. Գունազարդ տափաշներ:
- 3. Գնդաձև տափաշիչ № 12 կարասային թաղումից:
- 4. Գունազարդ տափաշիչ բեկոր բոլորված թունազարդ գոտիով:
- 5-6. Գունազարդ տափաշների բեկորներ:

Տախտակ XIV.

- 1-2. Քասիկ ներս հակված շրջանաձև:
- 3. Քաս-բրդան ձևավորված վերնամասով:
- 4. Գունազարդ թաս-բրդանի բեկոր:
- 5. Կարասի բեկոր փոխված պսակով:
- 3, 8. Ձեռածեփ կճուճներ № 13 և № 14 կարասային թաղումներից:
- 7. Գունազարդ կճուճի բեկոր խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոճավորված պսակներով:

Տախտակ XV.

- 1, 14. Գունազարդ խեցանոթների բեկորներ բուսական բնույթի զարդանկարով:
- 2, 4-6, 8-12. Գունազարդ ծորակավոր անոթի բեկորներ:
- 3, 7, 13, 17. Գունազարդ կարասի բեկորներ:
- 15-16. Գունազարդ ըմպանակի բեկորներ:

Տախտակ XVI.

- 1. Գունազարդ կարասի ցլազուխ կանթ:
- 2. Խեցանոթի զունազարդ ցլազուխ կանթ:
- 3. Մորակավոր սափորի բեկոր:
- 4. Խոր տաշտի բեկոր:
- 5. Այնարիան տաշտ (Կարասային թաղում № 15):
- 6. Օգակավոր ոտք-նստուկով զունազարդ սկուտեղի բեկոր:

Տախտակ XVII.

- 1. Կարաս ցլազուխ կանթով:
- 2. Գունազարդ կարաս:

3. Խնցանոթի ցլազուխ կանի:
4. Ճրագ:
5. Կճուճ վզամասը բոլորված նեղ ակոսագծերով:
6. Կարաս փոված, զանգվածեղ պսակով:

Տախտակ XVIII.

1. Խաչադարձ թաս-բրեղան:
  2. Կարաս դուրս հակված, կտրավուն շրթնամասով:
  3. Թաս ներս հակված շրթնամասով:
  4. Կարաս զնդաձև իրանով:
- Ճ—6 ճարմանդ (բար), ուլունք (ապակի) № 16 կարասային թաղումից

Տախտակ XIX.

1. Խոր տաշտ ուղղահայաց կողերով:
- 2—3. Լայնաբերան տաշտեր:
4. Թասեր ներս հակված շրթնամասով:
5. Ափսե փոված պսակով:

Տախտակ XX.

1. Օյնոխոյա:
2. Սալտր:
3. Ստիոր ձորակով:
4. Խնցանոթ զլանաձև ձորակով:
5. Գունադարձ անոթ ձորակով:

Տախտակ XXI.

- 1, 3. Թաս-բրեղաններ:
- 2, 6. Ըմպանակներ (6-րդը գունադարձ):
4. Թաս-բրեղան դուրս ցցված պսակով:
5. Թաս-բրեղան թևեակի ներս հակված պսակով:
7. Պնակի բեկոր բուսական բնույթի զարդանկարով:
8. Գունադարձ թաս-բրեղան:

Տախտակ XXII.

1. Ակուտեղ օղակավոր ոտք-նստուկով:
- 2, 6, 7. Կճուճներ զնդաձև իրանով (7-րդը գունադարձ):
3. Թաս ներս հակված շրթնամասով:
4. Թաս-բրեղան դուրս հակված շրթնամասով:
5. Կճուճ ձգված, երկարավուն իրանով:
8. Գունադարձ կճուճ:
9. Երկկանթ կճուճ:

Տախտակ XXIII.

- № 7 կարասային թաղումից.
- 1, 2, 7 ուլունքներ (սարդիոն, խալկեդոն, ապակի),
  3. արծաթյա բունքի օղ ագաթի կախիկով,
  4. բրոնզե շքասեղ,
  - 5, 6. քարե կնիքներ:

Տախտակ XXIV.

- № 8 կարասային թաղումից.
- 1, 3, 6, 7. ուլունքներ (սարդիոն, խալկեդոն, ապակի, մետաղ),
  2. բրոնզյա շքասեղ,
  - 4, 5. արծաթյա բունքի օղեր ագաթի կախիկով:

Տախտակ XXV.

- 1—4. Ապակյա սրվակներ (Վերին Արտաշատի կարասային թաղումից):
- 5, 8, 11, 14. № 3. կարասային թաղումից. բրոնզյա ալտարանյան, ապարանյան բեկոր, օղակավոր մատանի, ուլունքներ (հասպիս, ապակու շաղախ):
- 6, 9, 10, 15. № 1 կարասային թաղումից. բրոնզյա ապարանյան, ափանջող, շքասեղի զխոսմաս, ուլունքներ (գագատ, ապակի, բրոնզ):
7. Բրոնզյա ապարանյան օձազուխ վերջավորություններով (Նորաշենի կարասային թաղումից):
12. № 4 կարասային թաղումից. բրոնզյա տկանջողեր, օղակավոր մատանի:
13. № 9 կարասային թաղումից. ապակյա ուլունքներ:

Տախտակ XXVI.

1. Սարդիոնե բազմանիստ կնիք հեծյալի և հետևակի մենամարտի պատկերով:
2. Քարե բազմանիստ կնիք հեծյալի և հետևակի մենամարտի պատկերով:
3. Սարդիոնե սկարաբեոիդ երկու հետիոտնի մենամարտի պատկերով:
4. Փիլիպոս III Արիզայոսի շքեքրամյանը:
5. Օգոստոս Օկտավիանոսի զենաբը:
6. Գոմիտիանոսի զենաբը:
7. Տիգրան Բ-ի դրախման:
8. Թիսկուպորիդես VI-ի ստատերը:
9. Թիսկուպորիդես II-ի սեստերցիան:

Տախտակ XXVII.

- Միթրային նվիրված զոհասեղան (որձաքար).
- 1—3, 5. բարձրաբանդակ պատկերներ՝ ցլի զուխ, թուռն, արևի սկավառակ, կարիճ.
  4. Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտիլու տեսարանը (Հոռմ, Մ.Ք. II. դ.):

Տախտակ XXVIII.

1. Քարե արձանի զուխ կոնաձև թագով:
  2. Քարե ծածկասալ Գվինից:
- 3—4, 5. Գառնիի հեթանոսական տաճարի քարե ծածկասալի և կալիպտեր:

Տախտակ XXIX.

- Գվինից հայտնաբերված Միթրային նվիրված որձաքարե զոհասեղանի (1) և ծածկասալի (2) որձաքարի միկրոստրուկտուրան և քիմիական բաղադրությունը:

СПИСОК ТАБЛИЦ

Таблица I.

1. Общий вид двинского холма.

Таблица II.

1. Раскоп «двор» в цитадели на вершине холма.
2. Стена с сырцовою кладкой с двойным каменным фундаментом.

Таблица III.

1. Строительный комплекс эллинистической эпохи с примыкающими раннесредневековыми постройками в цитадели на вершине холма.

Обмер К. К. Кафадаряна.

Таблица IV.

1. Колонный зал строительного комплекса эллинистической эпохи в цитадели.
2. Вид на западную часть строительного комплекса с остатками каменных фундаментов стен.

Таблица V.

1. Стратиграфический узел; каменный фундамент и нижняя часть стены эллинистической постройки, проходящие под северным фундаментом раннесредневекового большого базиликального зала.

Таблица VI.

1. Стратиграфический разрез строительного комплекса эллинистической эпохи с примыкающими раннесредневековыми постройками в цитадели на вершине холма.

Обмер К. К. Кафадаряна.

Таблица VII.

- 1—4. Торовидные базы колонн, обнаруженные в западной части строительного комплекса эллинистической эпохи.
- 5—6. Торовидные базы колонн.

Таблица VIII.

- 1—2. «Аттические» базы колонн.
- 3, 5, 6. Торовидные базы колонн.
4. Фуст каннелированной колонны.

Таблица IX.

1. Торовидные базы колонн, обнаруженные в раскопе северо-западной части цитадели.
- 2—6. Торовидные базы колонн.

Обмер А. Г. Канецяна.

7. Фуст каннелированной колонны.

Обмер А. Г. Канецяна.

- 8—9. «Аттические» базы колонн.

Обмер В. М. Арутюняна.

Таблица X.

- 1, 7. Слой строительных остатков (щебенки белого песчаника) в «центральном квартале».
2. План некрополя в «центральном квартале».

Обмер Гр. Кочояна.

3. Карасое погребение № 10 в юго-восточном углу кафедрального собора.

Таблица XI.

1. Погребение № 7 в восточной части однефной церкви.
- 2—3. Погребение № 15 в южной части кафедрального собора.
4. Погребение № 1 в южной части дворца католикоса.
5. Погребение № 8 в восточной части однефной церкви.
6. Погребение № 10 в юго-восточном углу кафедрального собора.

Таблица XII.

- 1, 3. Фрагмент диска гончарного круга (туф).
- 2, 4. Фрагмент диска гончарного круга (глина).
- 5, 7. Зернотерки из пористого базальта.
- 6, 9. Тарапаны (базальт, туф).
8. Ступка из пористого базальта.

Таблица XIII.

- 1—2. Расписные фляги.
3. Шаровидная фляга из карасого погребения № 12.
4. Фрагмент расписной фляги с изображениями птиц.
- 5—6. Фрагменты расписных фляг.

Таблица XIV.

- 1—2. Миски с вогнутым венчиком.
3. Миска с профилированным венчиком.
4. Фрагмент расписной миски.
5. Фрагмент караса с уплощенным венчиком.
- 6, 8. Лепные горшки из карасных погребений (№ № 13, 14).
7. Фрагмент горшка с росписью зооморфного характера.

Таблица XV.

- 1, 14. Фрагменты расписных сосудов с растительным орнаментом.
- 2, 4—6, 8—12. Фрагменты расписного сосуда со сливным носиком.
- 3, 7, 13, 17. Фрагменты расписного караса.
- 15—16. Фрагменты расписной фиалы.

Таблица XVI.

1. Фрагмент расписного караса—ручка в виде головы быка.
2. «Бычьеголовая» расписная ручка сосуда.
3. Фрагмент кувшина со сливным носиком.
4. Фрагмент глубокого чана.
5. Чая, прикрывавший дно погребального караса (№ 15).
6. Фрагмент расписного блюда на кольцевом поддоне.

Таблица XVII.

1. Карас с ручкой в виде головы быка.
2. Расписной карас.
3. «Бычьеголовая» ручка сосуда.
4. Светильник.
5. Горшок с горловиной, украшенной врезными линиями.
6. Карас с широким уплощенным венчиком.

Таблица XVIII.

1. Миска с крестовидным орнаментом.
2. Карас с округлым венчиком.
3. Миска с вогнутым венчиком.
4. Карас с шаровидным туловом.
- 5—6. Инвентарь погребения № 16: стеклянная бусина, застежка-пуговища.

Таблица XIX.

1. Глубокий чай с вертикальными бортами.
- 2—3. Чаны с расширяющимися стенками.
4. Миски с вогнутым венчиком.
5. Тарелка с широким раскинутым венчиком.

Таблица XX.

1. Ойнохойа.
2. Кувшин.
3. Кувшин со сливом.
4. Расписной сосуд с трубчатым носиком.
5. Расписной сосуд со сливным носиком.

Таблица XXI.

- 1, 3. Миски.
- 2, 6. Чаши—фиалы (6—с росписью).
4. Миска с раскинутым венчиком.
5. Миска с отогнутым венчиком.
7. Фрагмент тарелки с растительным орнаментом.
8. Расписная миска.

Таблица XXII.

1. Блюдо на кольцевом поддоне.
- 2, 6, 7 Горшки с шаровидным туловом (7—с росписью).
3. Миска с вогнутым венчиком.
4. Миска с отогнутым венчиком.
5. Горшок с вытянутым туловом.
8. Расписной горшок.
9. Горшок с двумя ручками.

Таблица XXIII.

- Инвентарь карасного погребения № 7:
- 1, 2, 7. Бусы из сердолика, халцедона, стекла.
  3. Серебряная височная серьга с агатовой подвеской.
  4. Бронзовая булавка.
  - 5, 6. Резные камни из яшмы и сердолика.

Таблица XXIV.

- Инвентарь карасного погребения № 8:
- 112

- 1, 3, 6, 7. Бусы из сердолика, халцедона, стекла, металла.
2. Бронзовая булавка.
- 4, 5. Серебряные височные серьги с агатовыми подвесками.

Таблица XXV.

- 1—4. Стеклянные флаконы из карасного погребения (с. Верхний Арташат).
- 5, 8, 11, 14. Инвентарь погребения № 3; браслет, серьга, головка булавки (бронза), бусы из гагата, стекла.
7. Бронзовый браслет со змеинными головками из карасного погребения (с. Норашен).
12. Инвентарь погребения № 4; серьги, кольцо (бронза).
13. Инвентарь погребения № 9; стеклянные бусы.

Таблица XXVI.

1. Сердоликовая многогранная гемма с изображением поединка всадника с пешим воином.
2. Каменная многогранная гемма с изображением поединка всадника с пешим воином.
3. Сердоликовый скарабеид с изображением поединка двух пеших воинов.
4. Тетрадрахма Филиппа III Арридея.
5. Денарий Августа.
Денарий Домициана.
7. Драхма Тиграна II.
8. Статер Рискупорида VI.
9. Сестерций Рискупорида II.

Таблица XXVII.

- Алтарь, посвященный богу Митре (базальт):
- 1—3, 5. Рельефные изображения головы быка, птицы, солнечного диска и скорпиона.
  4. Сцена поединка Митры с быком на рельефе II в. н. э. из Рима.

Таблица XXVIII.

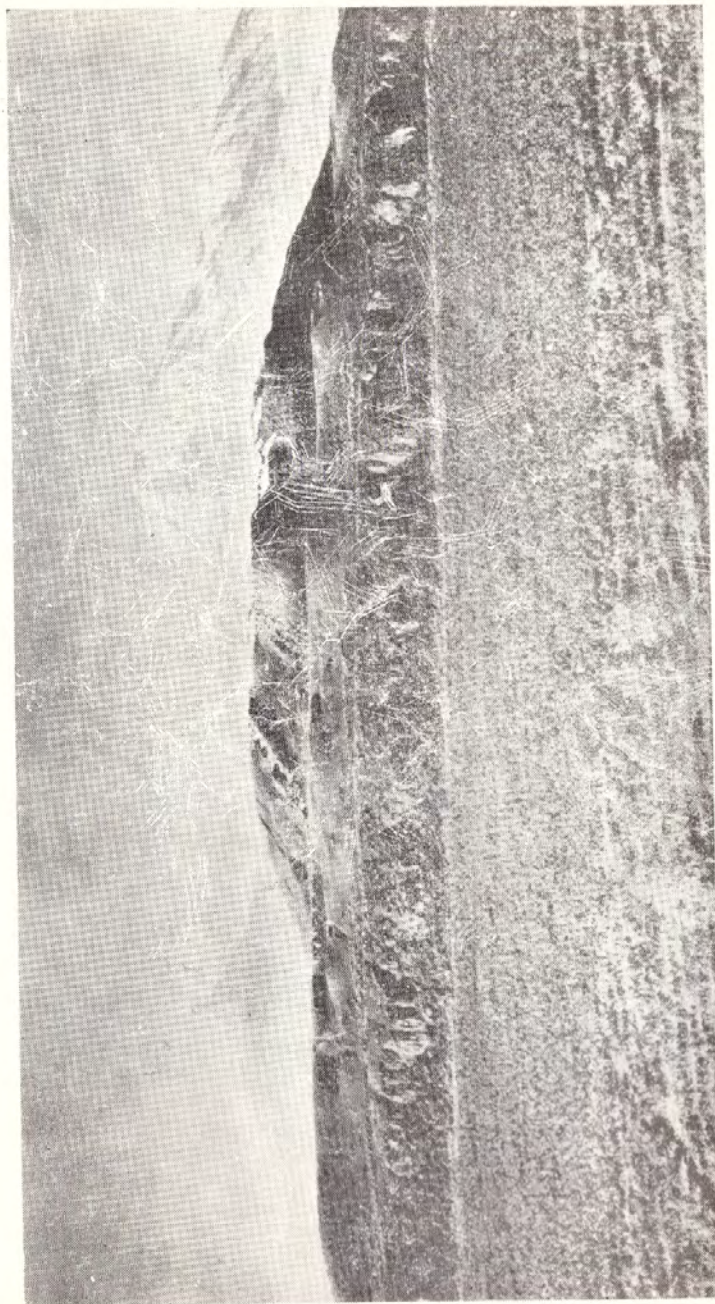
1. Голова мужской каменной статуи.
2. Каменный солен из Двина.
3. Каменные солены и калиптер языческого храма Гарни.

Таблица XXIX.

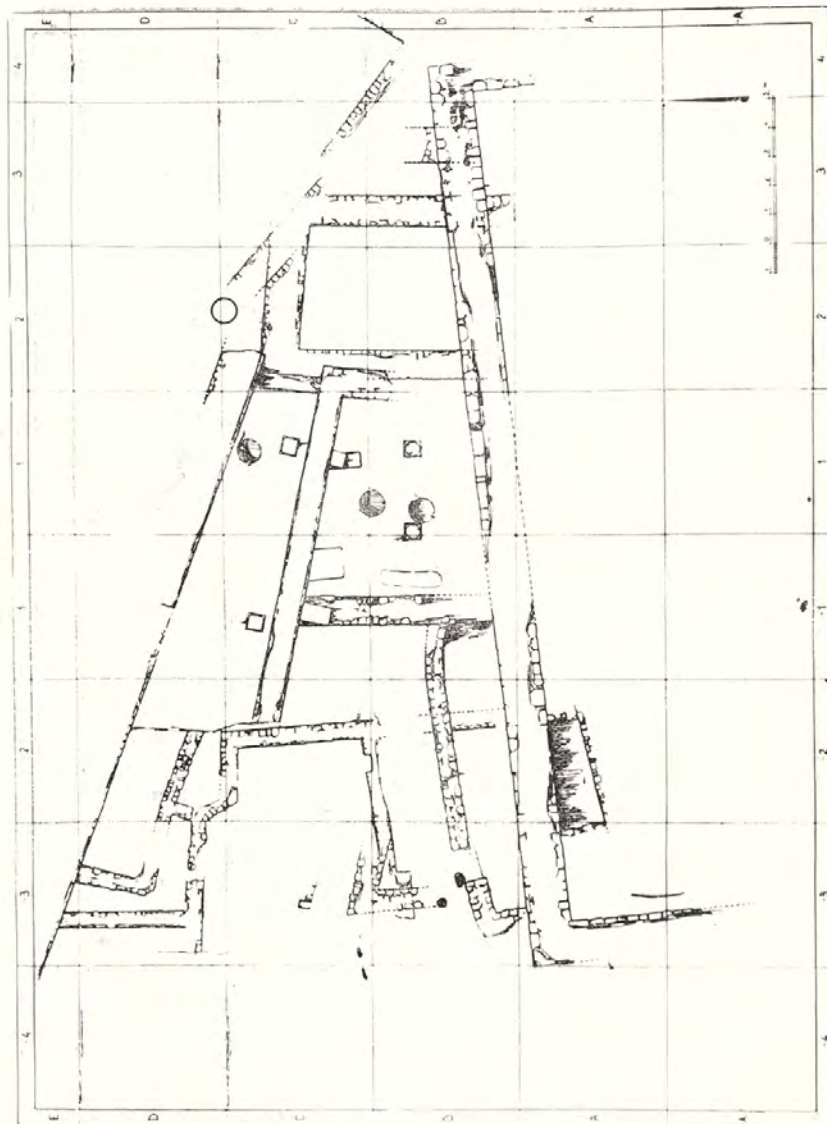
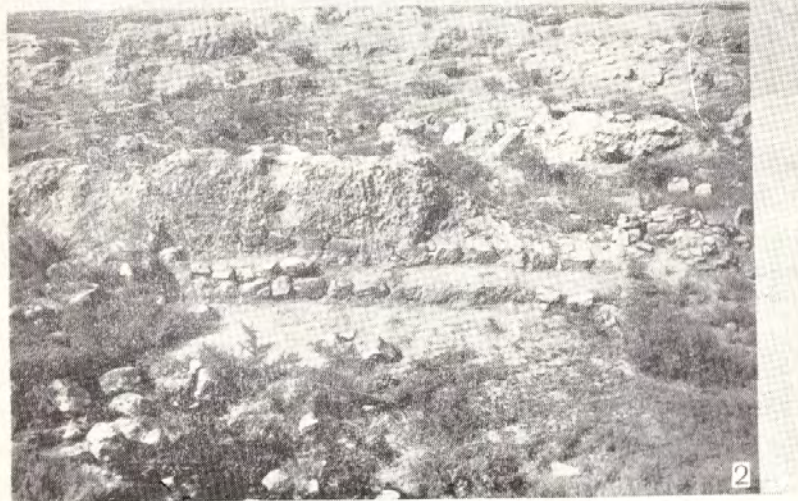
- Микроструктура и химический состав материала алтаря (1) и солена (2) из Двина.

ՏԱԽՏԱԿՆԵՐ

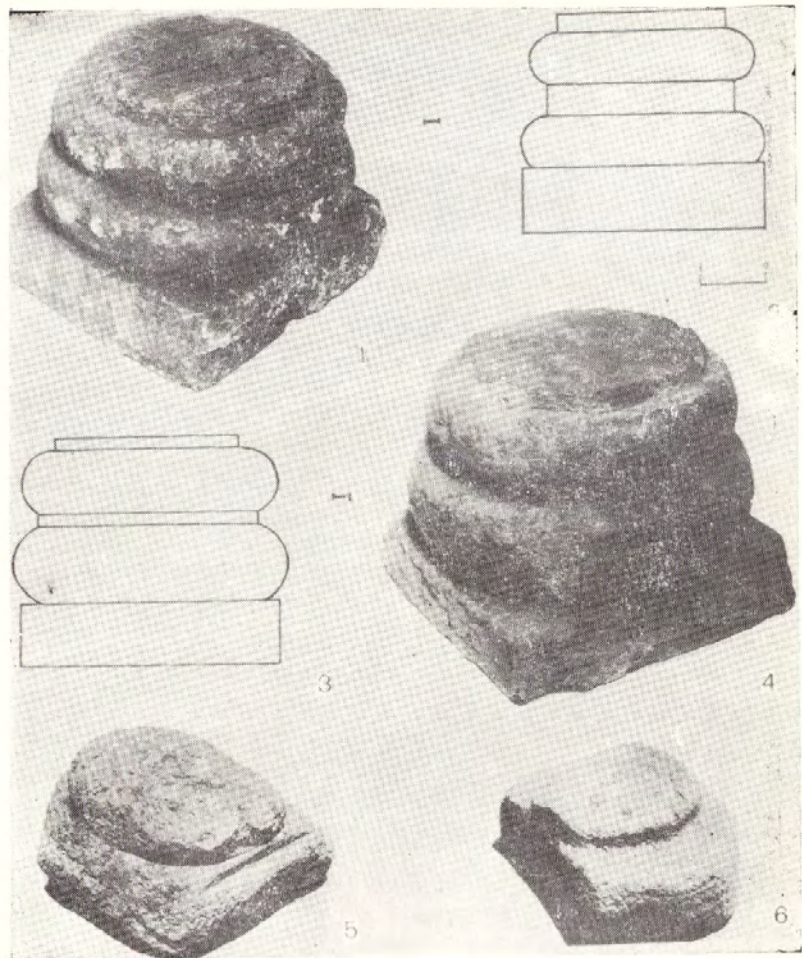
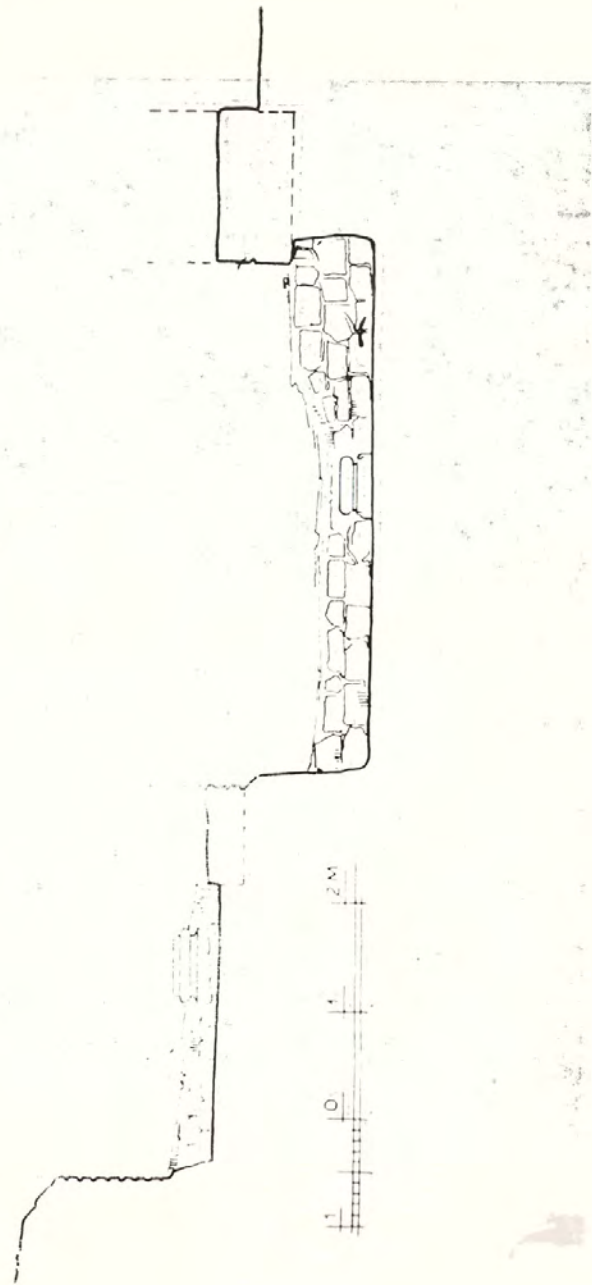
SUBSUQ IV.

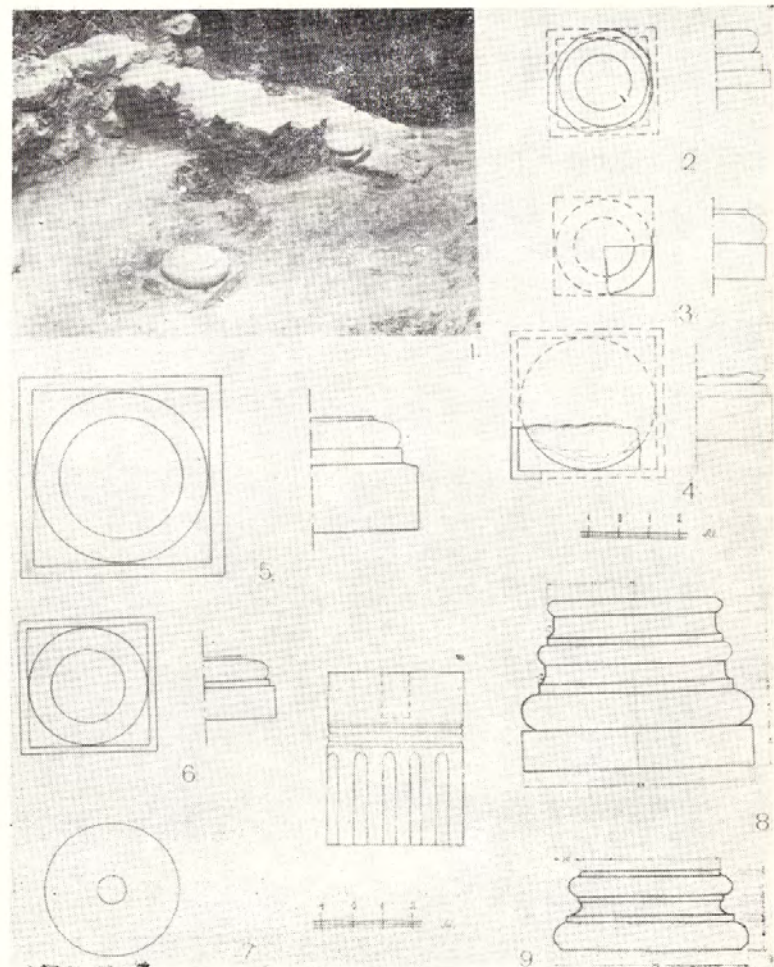
SUBSUQ V.

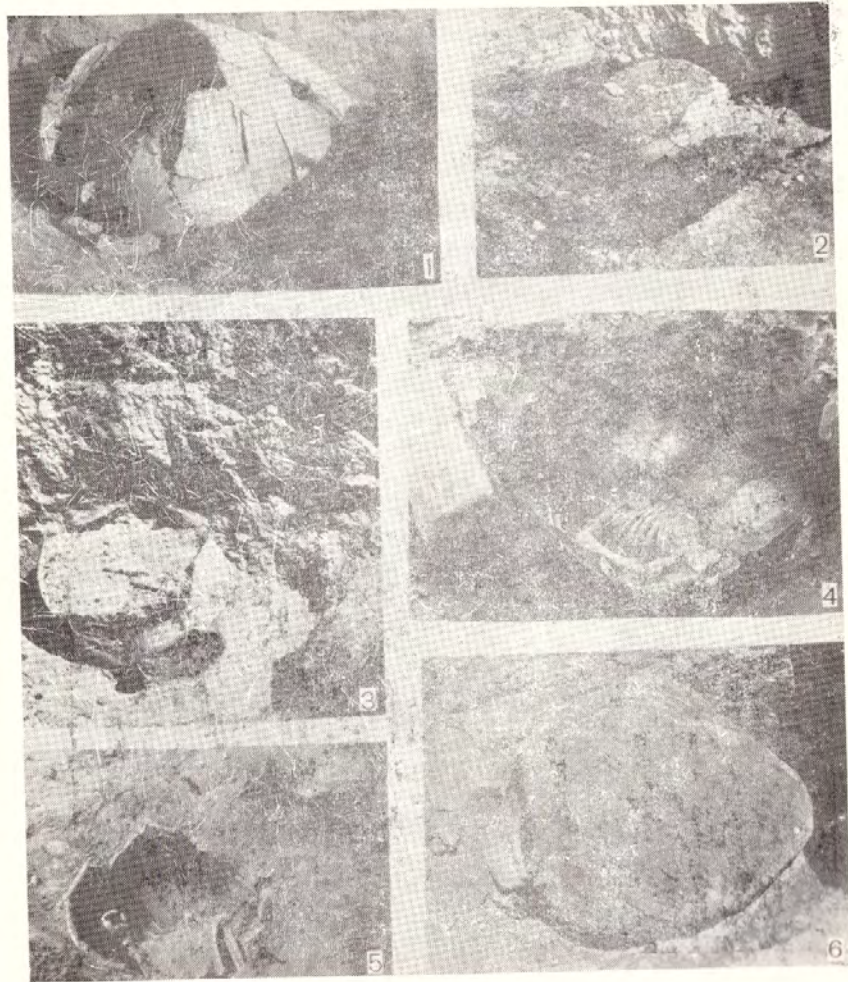
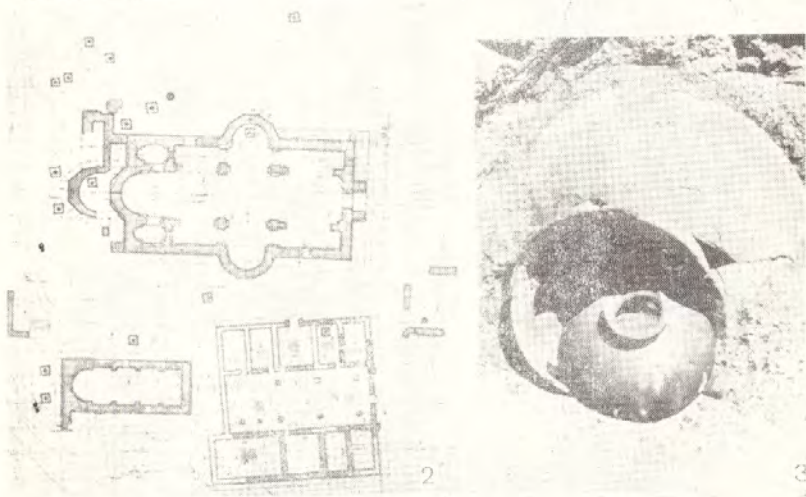

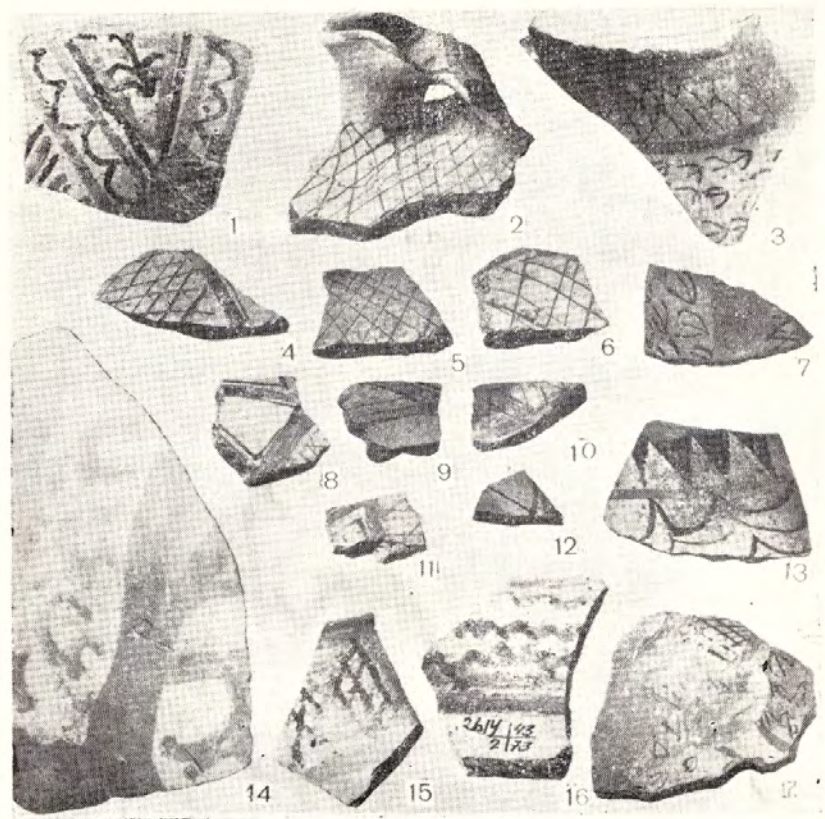

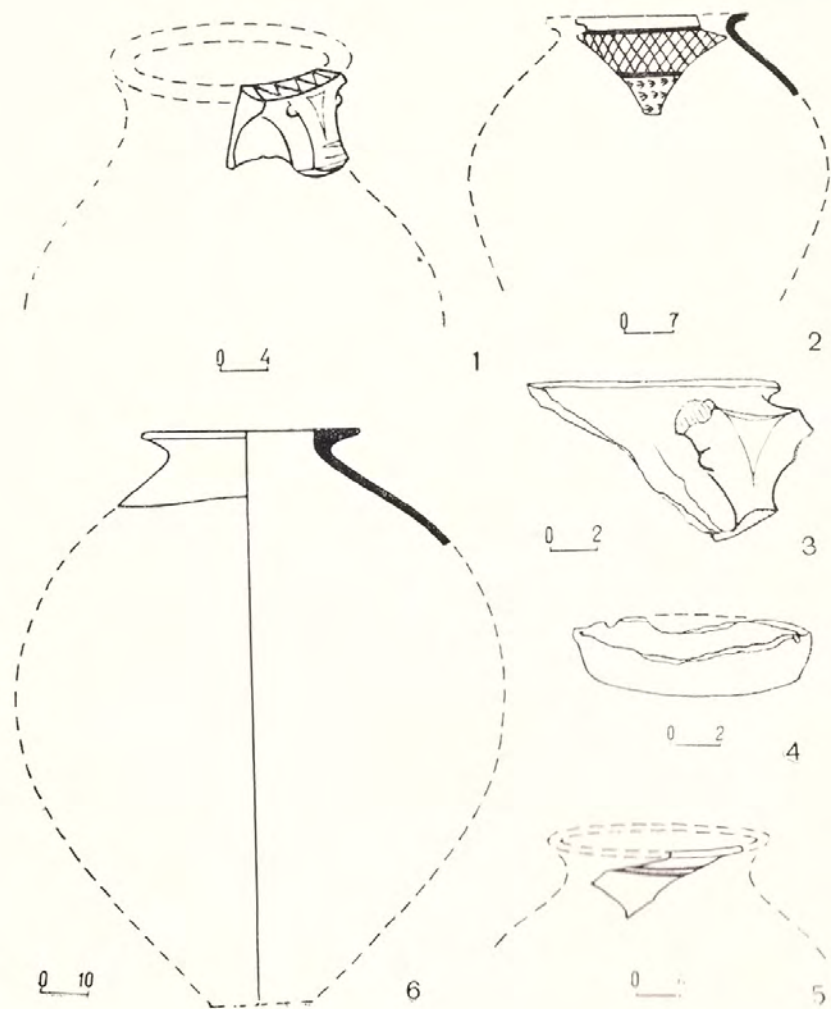

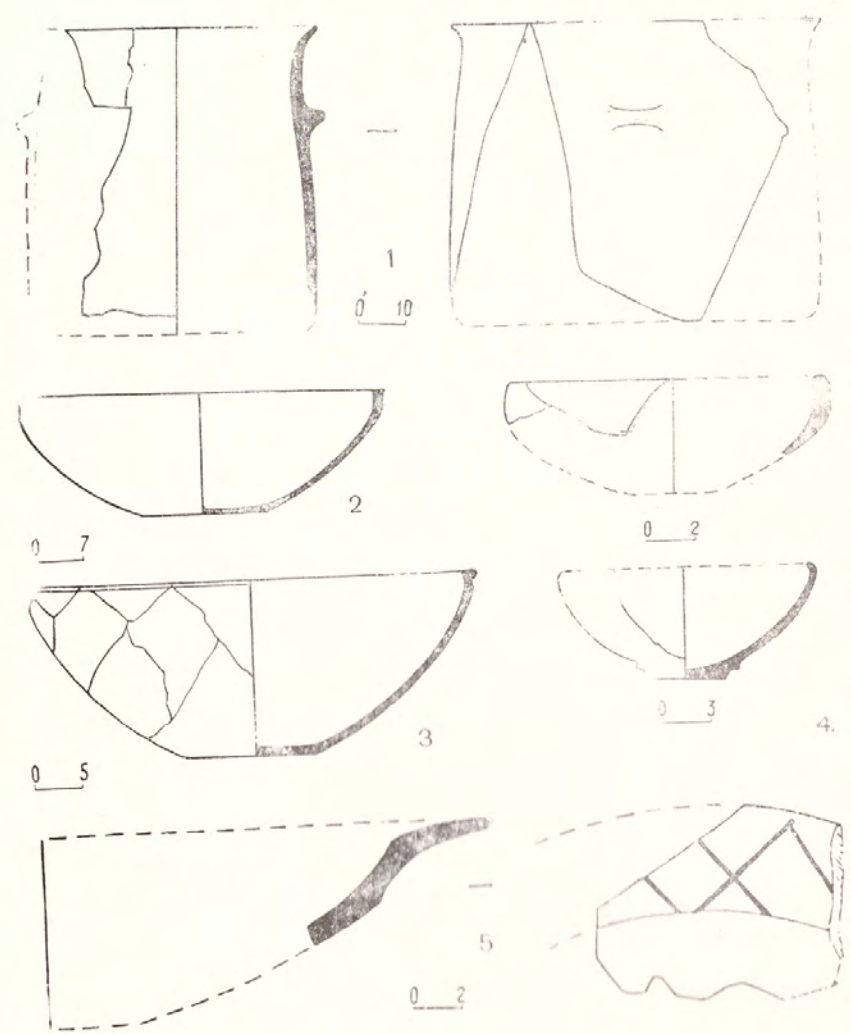
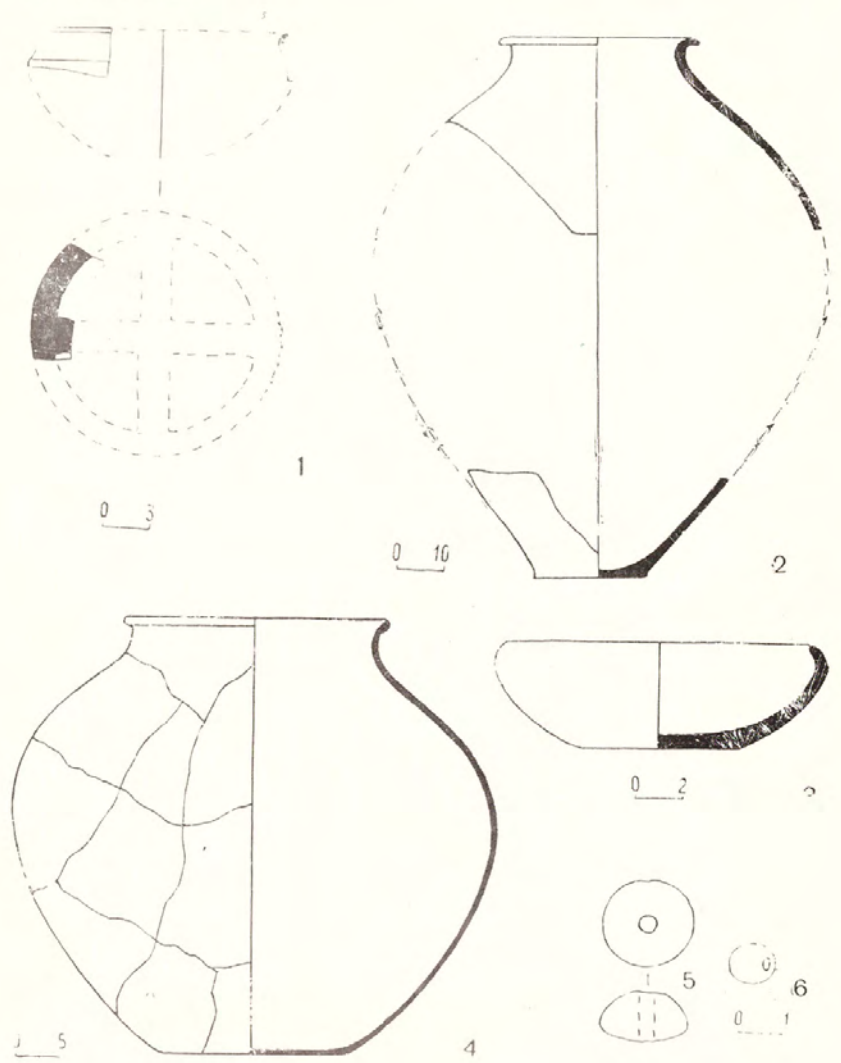

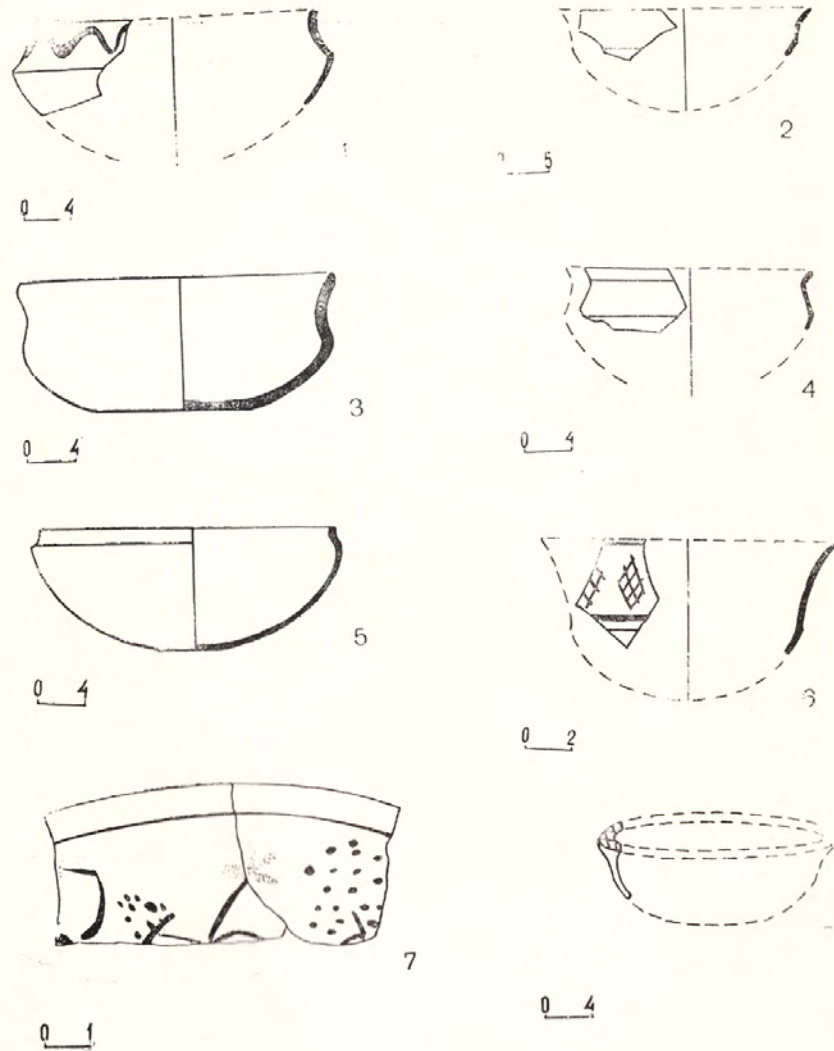
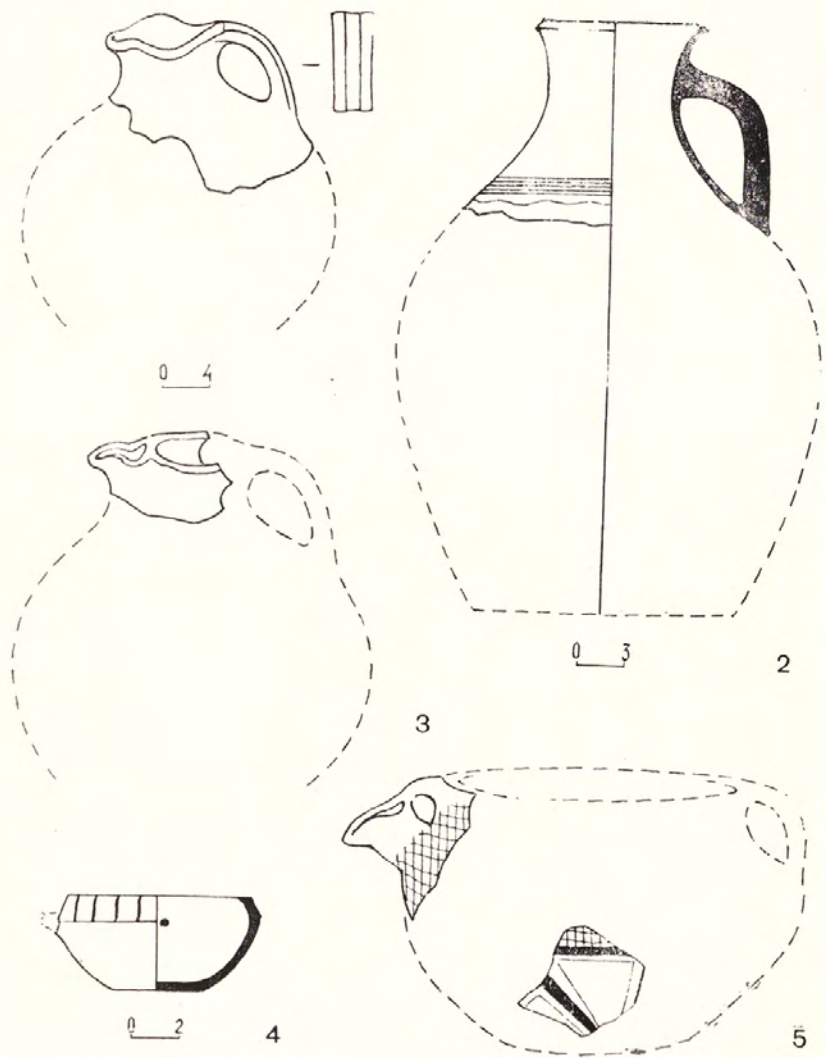

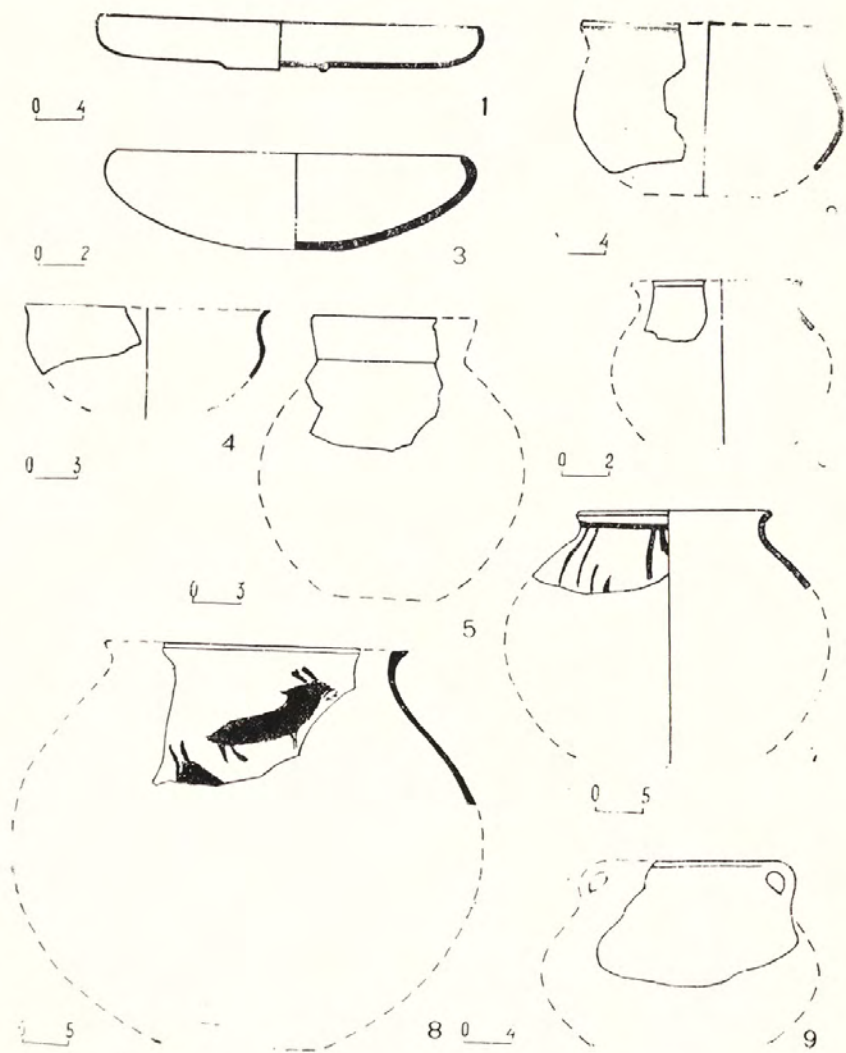

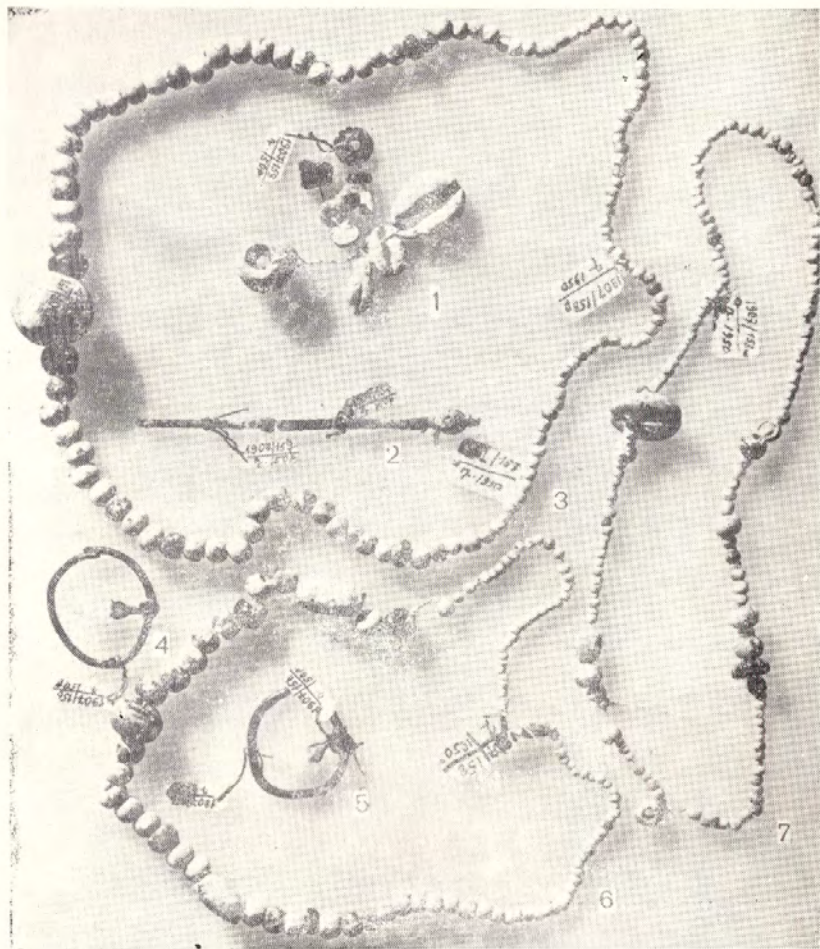

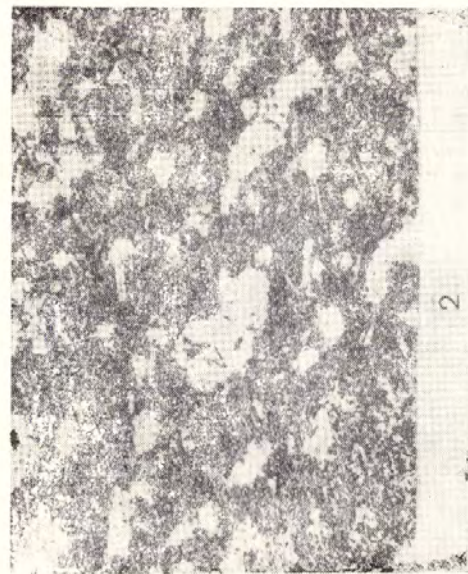

	SiO ₂	TiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	FeO	MnO	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O	H ₂ O	P ₂ O ₅	M
1.	55,09	0,03	19,49	2,03	4,87	0,07	3,90	7,82	3,87	1,40	1,10	0,26	100,05
2.	55,70	0,10	20,10	2,34	3,75	0,15	4,05	7,92	3,85	1,34	1,05	0,10	100,45

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ւ Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ն ե ր ա ծ ու թ չ ու ն	
I. Գլխին հեղինակական դարաշրջանի բնակավայրը և դամբարանադաշտը	5
II. Հեղինակական դարաշրջանի Գլխին տնտեսությունը	15
1. Աշխատանքային գործիքներ	24
2. Խեցեղեն	34
3. Զարդեր, կնիքներ, դրամներ	40
III. Գլխին մեր թվականության առաջին գրքերում	52
Վ ե ր ջ ա ր ա ն	62
Ա մ չ ո ղ լ ու մ (սուտերեն)	75
Ը մ չ յ ու ս (անգլերեն)	82
Ս ան ղ ա գ ր ու յ ու ն ն և ր	88
Հ ան առ ա գ ր ու յ ու ն ն և ր	94
Տ ա խ տ ա կ ն և ր ի ց ա ն և կ	105
Список таблиц	106
Տ ա խ տ ա կ ն և ր	110
	115

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒԹՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

№ 22

Գլխին III

Գլխին անտիկ դարաշրջանում

ԳՍՏԱՆԵ ԳՐԳՈՐԻ ՔՈՉԱՐՇԱՆ

Հոսա. խմբագիր Փ. Հ. Մաղանյան
 Կազմը Կ. Կ. Ղաֆաղարյանի
 Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալան
 Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան
 Որդագրիչներ Պ. Է. Գեղամյան, Ս. Մ. Ստեփանյանց
 Լուսանկարները Ռ. Հակոբյանի
 Գծանկարները Ն. Խանգաղյանի

НБ 1513

Հանձնված է շարվածքի 23.01.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության 24.12.1990 թ.:
 Չափը 70×100¹/₁₆, թուղթ 0փնթի Տառատեսակ «Գրքի սովորական» բարձր տպագրություն:
 Պայմ. 11,7 մամուլ, տպագր. 7,9+2,0 ներ. մամ. Հրատ. հաշվարկ. 9,35 մամուլ, Տպա-
 րանակ 1200: Հրատ. № 7651: Պատվեր № 74: Գլխին 2 ս.:

Издательство АН Армении, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
 Հայաստանի ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Типография Издательства АН Армении, 378310, г. Ечмивадзиц